

Agrocluster Oost in beeld

Een onderzoek naar het belang van en de perspectieven voor
het agrocluster in Gelderland en Overijssel

E.B. Oosterkamp
M.G.A. van Leeuwen
C.J.A.M. de Bont
J.H. Wisman
J.W. Kuhlman

Projectcode 30602

Juni 2006

Rapport 5.06.06

LEI, Den Haag

Het LEI beweegt zich op een breed terrein van onderzoek dat in diverse domeinen kan worden opgedeeld. Dit rapport valt binnen het domein:

- Wettelijke en dienstverlenende taken
- Bedrijfsontwikkeling en concurrentiepositie
- Natuurlijke hulpbronnen en milieu
- Ruimte en Economie
- Ketens
- Beleid
- Gamma, instituties, mens en beleving
- Modellen en Data

Agrocluster Oost in beeld; Een onderzoek naar het belang van en de perspectieven voor het agrocluster in Gelderland en Overijssel

Oosterkamp, E.B., M.G.A Leeuwen, C.J.A.M. De Bont, J.H. Wisman en J.W. Kuhlman

Den Haag, LEI, 2006

Rapport 5.06.06; ISBN-10: 90-8615-081-0; ISBN-13: 978-90-8615-081-6

Prijs €33 (inclusief 6% BTW)

149 p., fig., tab., bijl.

Dit rapport geeft een beeld van het agrocluster in de provincies Overijssel en Gelderland. Het economisch belang van het agrocluster en van de belangrijkste deelclusters is gekwantificeerd in termen van toegevoegde waarde en werkgelegenheid. Ook worden de structuur en de ontwikkelingen in de deelclusters geschetst. De uitkomsten zijn vergeleken met de perspectieven zoals ze in de nota *Kiezen voor Landbouw* geschetst zijn. Daaruit volgen een aantal opgaven voor de deelclusters om de perspectieven te realiseren.

This report provides insight into the agricultural cluster in the Dutch provinces of Overijssel and Gelderland. The economic importance of the agricultural cluster and the major sub-clusters is quantified in terms of their added value and the employment they offer. In addition, the survey also outlines the structure of and developments in the sub-clusters. The findings are compared with the prospects as outlined in the nota *Kiezen voor Landbouw* ('Choosing Agriculture' policy document) published by the Dutch Government. This comparison indicates a number of challenges confronting the sub-clusters in achieving their potential prospects.

Bestellingen:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: publicatie.lei@wur.nl

Informatie:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: informatie.lei@wur.nl

© LEI, 2006

Vermenigvuldiging of overname van gegevens:

- toegestaan mits met duidelijke bronvermelding
- niet toegestaan

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponereerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Inhoud

	Blz.
Woord vooraf	7
Samenvatting	9
Summary	23
1. Inleiding	39
1.1 Achtergrond	39
1.2 Aanpak en opbouw rapport	39
2. Economisch belang van agrocluster Oost	42
2.1 Inleiding	42
2.2 Korte karakteristiek van agrocluster Oost	44
2.3 Economisch belang van het Gelderse agrocluster	48
2.4 Economisch belang van het Overijsselse agrocluster	53
2.5 Ontwikkelingen van het economische belang van de deelcluster	57
2.6 Conclusie	58
3. Grondgebonden veehouderijcluster	59
3.1 Inleiding	59
3.2 Melkveehouderijcluster	60
3.3 Overige graasdieren	68
4. Intensieve veehouderijcluster	71
4.1 Inleiding	71
4.2 Kalverhouderijcluster	74
4.3 Varkenshouderijcluster	79
4.4 Pluimveehouderijcluster	86
4.5 Opgaven voor het intensieve veehouderijcluster	92
5. Akkerbouwcluster	93
5.1 Akkerbouw en ketens rondom de akkerbouw	93
5.2 Perspectieven en opgaven voor het akkerbouwcluster	96
6. Tuinbouwcluster	98
6.1 Inleiding	98
6.2 Opengrondstuinbouw	99
6.3 Fruitteeltcluster	101
6.4 Boomteeltcluster	104

	Blz.
6.5 Glastuinbouwcluster	107
6.6 Champignonteelt en perspectieven	111
6.7 Opgaven voor het tuinbouwcluster	113
7. Gemengde bedrijven	115
8. Biologische landbouw	117
8.1 Stand van zaken	117
8.2 Perspectieven voor de biologische landbouw	119
9. Verbrede landbouw	120
9.1 Stand van zaken	120
9.2 Perspectieven voor de verbrede landbouw	122
Literatuur	125
Bijlagen	
1. Deelclusters op nationaal niveau	127
2. Subdeelclusters in Nederland, Gelderland en Overijssel	130
3. Lijst met geïnterviewde personen	134
Kaartenbijlage	135

Woord vooraf

Dit rapport geeft een beeld van het agrocluster in de provincies Overijssel en Gelderland, samen regio Oost genoemd. Het geeft een actueel overzicht van het economisch belang van het agrocluster en de belangrijkste deelclusters en van de structuur en ontwikkelingen in die deelclusters. Het onderzoek is uitgevoerd op verzoek van het ministerie van LNV, Directie Regionale Zaken vestiging Oost en de Provincies Gelderland en Overijssel en moet bijdragen aan het opstellen van regionale investeringsprogramma's voor de periode 2007 tot 2013, onder andere gekoppeld aan de nieuwe Europese structuurfondsen, het Investeringsbudget Landelijk Gebied, en het Plattelandsontwikkelingsprogramma (POP). Daarnaast is deze verkenning basis voor de regionale vertaalslag van de nota *Kiezen voor Landbouw*, van het ministerie van LNV.

De begeleidingscommissie van het onderzoek bestond uit: Gerard Kolkman en Louise Veerbeek, namens het ministerie van LNV, Directie Regionale Zaken, vestiging Oost; Gerrit Valkeman en Estelle Steen, namens de Provincie Overijssel; Fons Goselink en Rolof van Hövell tot Westerflier, namens de Provincie Gelderland.

Het rapport is opgesteld onder redactie van Elsje Oosterkamp aan de hand van bijdragen van Myrna van Leeuwen voor de input-outputanalyse (hoofdstuk 2), Kees De Bont en Arjan Wisman voor de hoofdstukken 3 tot en met 9 en Tom Kuhlman en Marcel Betgen voor de GIS-kaarten.

Dr. J.C. Blom
Algemeen Directeur LEI B.V.

Samenvatting

Doel van het onderzoek

Doel van dit onderzoek is om de perspectieven te schetsen van het agrocluster in Oost-Nederland (Gelderland en Overijssel) in het zicht van ontwikkelingen in markt en maatschappij. Daarvoor wordt een beeld gegeven van het economisch belang en de structuur van de primaire sector en de verwerkende en toeleverende industrie. Dit beeld draagt bij aan de regionale vertaalslag van de Nota *Kiezen voor Landbouw*. Provincies en LNV willen waar nodig en mogelijk hun beleid richten op clusters als geheel. Het gaat daarbij om beleid op het gebied van kennis en innovatie, ruimtelijke ordening en agrologistiek. In het bijzonder wordt ingegaan op de dynamiek in de keten en de ruimtelijke consequenties van ontwikkelingen. Naast het totale agrocluster wordt daarbij steeds gekeken naar verschillende deelclusters, te weten: grondgebonden veehouderij, intensieve houderij, akkerbouw, en tuinbouw.

Resultaten Agrocluster oost

Uitgangspositie agrocluster Oost

Het agrocluster Oost is van aanzienlijke betekenis voor de economie in regio Oost. Het complex van toelevering, productie, verwerking en afzet van agrarische producten in regio Oost telt ongeveer 116.000 arbeidsjaren, 75.000 in Gelderland en 41.000 in Overijssel. De bijdrage in het regionale inkomen bedraagt in Gelderland 10,6% (van 4,3 miljard euro) en in Overijssel 9,9% (van 2,2 miljard euro). Landelijk is dit 10,1%.

Een aanzienlijk deel van deze werkgelegenheid hangt samen met de verwerking van buitenlandse agrarische grondstoffen, namelijk 31% in Gelderland en 27% in Overijssel. Het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocluster omvat in Gelderland ruim 51.000 arbeidsjaren en in Overijssel 29.000. Het agrocluster Oost is in vergelijking tot het Nederlandse agrocluster sterker verbonden met de eigen regionale agrarische productie.

Vierenzeventig procent van de werkgelegenheid in het agrocluster in Gelderland is met de export (naar buiten de regio) verbonden. In Overijssel is dit 71%. Het agrocluster Oost is naar verhouding nog sterker verbonden met de export dan het Nederlandse agrocluster. Sierteeltproducten, vlees en zuivelproducten nemen het grootste deel van de netto-export voor hun rekening.

Het Nederlandse agrocluster kent een aantal sterkten, zoals het hoge kennisniveau, de kwaliteitsproductie, de goede organisatie en logistiek, het vakmanschap bij de boeren, de ontwikkelingen op het gebied van verduurzaming, een marktgerichte benadering en de ligging in de koopkrachtige markten in West-Europa. Het agrocluster Oost heeft in logistieke zin daarbij nog voordelen door de korte afstand tot Nederlands belangrijke handelspartner Duitsland, de goede infrastructuur door de uitvalswegen A1, A12 en A15 die minder congestie kennen en de mogelijkheden die de Betuwelijn zou kunnen gaan bieden.

Daarnaast kent regio Oost een sterke concentratie van bedrijven, zijn kenniscentra en hooggeschoold personeel in de regio aanwezig (Wageningen Universiteit en Researchcentrum, Rabobank Universiteit, Universiteit Twente), is de regio aantrekkelijk om te wonen en zijn er ruimtelijk nog mogelijkheden. Voor voedselverwerkende en toeleverende bedrijven zijn dit gunstige factoren voor vestiging.

Ten opzichte van het Nederlandse agrocluster is de grondprijs in regio Oost minder hoog, maar het intensieve gebruik van grond en inputs, de nadelige gevolgen hiervan voor het milieu, en de schaarste aan goedkope arbeid zijn zwakten die gedeeld worden met het Nederlandse agrocluster. Daarbij geldt voor de regio Oost de grote kwetsbaarheid van het milieu (relatief veel zandgronden, grote oppervlakte EHS en een groot aantal vogel- en habitatrichtlijngebieden) die samengaat met hoge dierconcentraties. Deze dierconcentratie brengen ook veterinaire risico's met zich mee.

Binnen het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocluster zijn een aantal deelcomplexen te onderscheiden. De grootste bijdragen aan werkgelegenheid in agrocluster Oost worden geleverd door de veehouderijclusters. Landelijk gezien is dit ook het geval. In Gelderland levert het grondgebonden veehouderijcluster 38% van de werkgelegenheid en het intensieve veehouderijcluster 26%. In Overijssel is dit 42 respectievelijk 32%. De tuinbouwclusters leveren tezamen 19% van werkgelegenheid in Gelderland.

De agrarische industrie in regio Oost, zowel toelevering (bijvoorbeeld de mengvoederindustrie) als verwerking, is sterk geconcentreerd en heeft een sterke internationale oriëntatie. De industrie is verbonden met een groot aantal primaire producenten in regio's in binnen- en buitenland en dus niet meer uitsluitend afhankelijk van een bepaalde regio. De aanwezigheid van de voedselverwerkende industrie en is van belang voor de primaire sector.

Grootschalige zuivelverwerkende en vleesverwerkende industrieën drukken hun stempel op de economie in regio Oost. De vleesverwerkende industrie in regio Oost is voor 10% afhankelijk van import. De eierhandel, de pluimveevlees- en kalfsvleesverwerkende industrie zijn sterk binnen de regio gebonden. In Overijssel is een groter deel van deze industrie kleinschaliger en levert naar verhouding minder werkgelegenheid, omdat verwerking naar verhouding vaker buiten de provincie plaatsvindt.

In de afgelopen 10 jaar is de totale oppervlakte landbouwcultuurgrond (213.000 ha in Overijssel en 249.000 ha in Gelderland) nauwelijks gewijzigd. Het areaal bij de melkveehouderijbedrijven is weliswaar met 4% gedaald, maar de bedrijven gebruiken in Overijssel 65% en Gelderland 53% van de oppervlakte landbouwcultuurgrond, landelijk is dit 45%. De melkveehouderij is in ruimtelijk opzicht daarmee nog steeds de meest gezichtbepalende tak en gegeven de belangrijke economisch bijdrage in de economie kan de melkveehouderij in regio Oost de economische drager van het landschap genoemd worden.

In regio Oost zijn 24.457 land- en tuinbouw bedrijven (10.083 in Overijssel en 14.374 in Gelderland). In beide provincies domineert de veehouderij binnen het totaal van de land- en tuinbouw. Dit geldt zowel voor het aantal bedrijven, het grondgebruik als de productiecapaciteit (in nge¹). Het aantal is in de afgelopen 10 jaar in Overijssel met 2,6%

¹ De nge, Nederlandse grootte-eenheid, is een maatstaf voor de bedrijfsomvang; de nge is gebaseerd op de berekening van het brutostandaardsaldo van een gewas of dier: opbrengsten minus direct toe te rekenen kosten.

en in Gelderland met 3,1% per jaar gedaald. De percentages liggen boven het Nederlandse gemiddelde van 2,3%. Vooral in Gelderland is het aandeel gemengde bedrijven hard gedaald.

Hoewel ook in regio Oost een proces van schaalvergroting gaande is, waarbij steeds grotere primaire bedrijven een groter deel van de productie voor hun rekening nemen, is de gemiddelde bedrijfsomvang in beide provincies, zowel in nge als in oppervlakte cultuurgrond, lager dan gemiddeld in geheel Nederland. De intensiteit van de productie, in termen van nge per ha, is eveneens lager dan gemiddeld in Nederland, maar dit komt omdat de glastuinbouw minder sterk vertegenwoordigd is in de beide Oostelijke provincies dan gemiddeld in Nederland.

Van de biologische landbouwbedrijven in Nederland bevindt 20% zich in Gelderland en 10% in Overijssel. De grondgebonden veehouderij domineert. Landelijk gezien heeft Overijssel de grootste biologische melkveehouderijbedrijven.

Drijvende krachten in het agrocluster Oost

Het agrocluster in Oost is voor meer dan 70% afhankelijk van afzet buiten de regio, vooral van de export binnen de EU. In de deelclusters die van het grootste economisch belang zijn voor regio Oost, namelijk de veehouderijclusters en het akkerbouwcluster, zijn belangrijke veranderingen op komst door aanpassingen in het Gemeenschappelijke Landbouwbeleid (GLB). In WTO-verband is afgesproken dat exportsubsidies worden afgeschaft en invoertarieven worden verlaagd, mogelijk zelfs tot 30%. Dit leidt tot prijsdalingen en verheft de concurrentie.

Belangrijke drijvende krachten, naast de ontwikkelingen in de vraag naar landbouwproducten (afhankelijk van de algemene economische ontwikkeling) en het handelsbeleid zijn het milieu- en natuurbeleid, dierenwelzijnsbeleid en technologische ontwikkeling. Deze krachten samen bepalen uiteindelijk de perspectieven voor de deelclusters. De effecten van de drijvende krachten op de ontwikkeling van het agrocluster Oost wordt hieronder per deelcluster aangegeven.

Perspectieven in het kort

De trendberekeningen voor Nederland (tot 2015) laten zien dat de toegevoegde waarde in de clusters zal toenemen, maar dat ondanks de vrij gunstige perspectieven in de meeste deelclusters, de werkgelegenheid in alle clusters zal dalen. Het gaat om een daling van 13-15% in het grondgebonden veehouderijcluster, het intensieve veehouderijcluster en het akkerbouwcluster.

Gezien het grote aandeel van regio Oost in met name de veehouderijclusters moet regio Oost dan ook rekening houden met een daling in de werkgelegenheid in deze clusters. Aangezien de landelijke verwachting voor de daling in de werkgelegenheid gering is voor het opengrondstuinbouwcluster (5%) en het glastuinbouwcluster (3%) en hier juist ontwikkelmogelijkheden liggen in regio Oost, kan de werkgelegenheid in regio Oost voor deze clusters zich juist nog positief ontwikkelen.

Voor de meeste intensieve veehouderijclusters zijn de perspectieven vrij goed te noemen en zelfs gunstig voor het kalfsvleescluster. Maar de aanpassingen in WTO-verband en het EU-beleid op het gebied van dierenwelzijn (verbod op de legbatterij vanaf 2012) pakken slecht uit voor het pluimveevleescluster. Dit cluster heeft te maken met ster-

ke concurrentie uit Brazilië en Azië in het industriële (niet-vers) segment. Het cluster staat bovendien onder invloed van uitbraken van vogelpest.

Het perspectief voor de melkveehouderij is vrij gunstig, ondanks de aanpassingen van het GLB; wel moet het melkveehouderijcluster rekening houden met een lagere melkprijs en het verdwijnen van de quotering na 2014.

Van de akkerbouwgewassen die in regio Oost naast de voedergewassen van betekenis zijn, suikerbieten, zetmeelaardappelen en granen, zullen de prijzen dalen door aanpassingen in het GLB en de arealen zullen afnemen ten gunste van bijvoorbeeld pootaardappelen en voedergewassen.

Minder gunstig zijn ook de perspectieven van de champignonteelt (Bommelerwaard), die sterke concurrentie uit Midden- en Oost-Europa en China ondervindt, en de fruitteelt (Gelders rivierengebied), die kwetsbaar is door concurrentie van binnen en buiten de EU.

Schaalvergroting en intensivering zijn belangrijke trends in de ontwikkeling van de landbouw. Intensivering heeft tot in de jaren tachtig een grote rol gespeeld. Schaalvergroting is nog steeds een dominante ontwikkeling, nodig om kosten te besparen, maar juist ook om investeringen in verduurzaming te realiseren. Dat agrarische bedrijven in regio Oost gemiddeld een enigszins geringere omvang en oudere bedrijfshoofden hebben, kan nadelig zijn. Anderzijds zijn de mogelijkheden voor overnames ook groter. Het gezinsbedrijf zal bij verdere ontwikkeling de basis blijven, mogelijk meer in samenwerking of in meer geclusterde vorm met andere gezinsbedrijven.

Verbreiding is een ontwikkelingsweg voor een groeiend aantal bedrijven. Gemiddeld genomen over de hele agrarische sector in Nederland draagt verbreding 1,5% aan van het inkomen bij (Silvis en De Bont, 2005). Hoewel de inkomsten negatief gecorreleerd zijn aan de bedrijfsomvang, is er in regio Oost een groeiend aantal (jonge) boeren, met name in de melkveehouderij, dat een groot bedrijf combineren wil met (publieke) groene en blauwe diensten. Grondgebonden bedrijven (akkerbouw, melkveehouderij, fruitteelt) lenen zich echter meer voor verbreding in een commerciële tweede tak in (streek)producten, horeca, toerisme of zorg. Het verzadigingspunt voor deze verbreding in de toeristisch aantrekkelijke regio Oost lijkt vooralsnog niet bereikt. Wel is er noodzaak tot een professionaliserings-slag. De kansen van deze verbreding zijn beter wanneer ze ingebed zijn in regioarrangementen of allianties van bedrijven (verkoop, toerisme) die gezamenlijk op de markt opereren. Mogelijkheden voor verbreding in intensieve veehouderij zijn gering, maar er zijn wel mogelijkheden voor de energiewinning en co-vergisting.

Resultaten voor de deelclusters in regio Oost

Grondgebonden veehouderijcluster

Uitgangspositie grondgebonden veehouderijcluster

- het cluster levert de belangrijkste bijdrage in de werkgelegenheid in regio Oost;
- er zijn 8.100 gespecialiseerde melkveehouderijbedrijven in Oost;
- van de Nederlandse melkveestapel (1,47 miljoen dieren) bevindt zich in 31% in regio Oost; dit was 10 jaar geleden nagenoeg gelijk (33%);

- in Gelderland lag het tempo van daling over de laatste 10 jaar met 44% boven het Nederlandse gemiddelde van 35%, een belangrijk effect van het mestbeleid;
- het aandeel grote bedrijven is toegenomen (schaalvergroting);
- de bedrijven in regio Oost zijn 10-15% kleiner dan gemiddeld in Nederland;
- de verkaveling van de melkveehouderijbedrijven is relatief ongunstig;
- de melkveehouderij is groot-grondgebruiker;
- bij 40% van de bedrijven komt verbreding voor, voornamelijk beheerslandbouw;
- coöperatieve zuivelverwerkende bedrijven zorgen voor een sterke ketenintegratie en zijn stevig verankerd in de regio. Toch zal de markt uiteindelijk leidend zijn voor leveringsrechten;
- een sterke concentratie van Friesland Foods, dat afnemer is van 80% van de melkveehouders. Daarnaast bestaat een aantal kleinere tot middelgrote partijen, met name in Overijssel;
- de zuivelindustrie bevindt zich in doorgaand proces van concentratie en schaalvergroting. De grote bedrijven hebben sterke internationale zelfs mondiale oriëntatie, niet alleen door export maar ook in de vorm van buitenlandse vestigingen die ter plaatse leveranciers hebben;
- de zuivelindustrie is de meest innovatieve voedselverwerkende industrie; Productinnovatie en efficiëntieverbeteringen (in verwerking en logistiek) zijn blijvende aandachtspunten.

Drijvende krachten in en perspectieven voor het melkveehouderijcluster

Het mestbeleid is een belangrijke factor van invloed op de melkveehouderij. Meer dierintensieve bedrijven (op zandgronden) in regio Oost zullen vanuit dit beleid beperkingen ondervinden, zeker wanneer de derogatie zou worden afgeschaft. De gevolgen van de doorwerking van de Kaderrichtlijn Water zijn nog onzeker en afhankelijk van diverse keuzes die nog gemaakt moeten worden. Een versoepeling van het mineralenbeleid wordt niet verwacht. Grond zal een belangrijker productiefactor worden, ook al vanwege het mogelijk verdwijnen van de quoteringsnaam na 2013. Lokaal speelt in regio Oost de doorwerking van de Vogel- en Habitatrichtlijn een grote rol en komen er beperkingen voort uit de kleinschaligheid van het landschap, bijvoorbeeld in de nationale landschappen (Noordoost-Overijssel en Achterhoek). Dit leidt tot stijgende kosten in de melkveehouderij. Ook door de aanpassingen van het GLB komt er een sterkere focus op het rendement bij de bedrijven en zal kostprijsverlaging gezocht worden in schaalvergroting of samenwerking met andere bedrijven.

Dat de perspectieven in Nederland en ook in de regio Oost toch niet ongunstig te noemen zijn, ondanks de hoge grondprijs en quotumprijs in Nederland, komt voort uit het geschikte klimaat en de geschikte gronden, de hoge kwaliteit van de Nederlandse productie en het vakmanschap in de primaire sector en de innovatiekracht van de industriële bedrijven. Wel moet rekening gehouden worden met dalende werkgelegenheid in het hele cluster. De melkveehouderij zal zich verplaatsten vanuit het zuiden, westen en midden van het land naar het noorden, bijvoorbeeld naar akkerbouwgebieden. Het aantal bedrijven zal in Nederland met 4% per jaar dalen. Naar verwachting is het percentage daling in regio Oost hoger dan 4%. Bij een globaal gelijkblijvend areaal betekent dat schaalvergroting zich versneld zal doorzetten. Dit kan de al ongunstige verkaveling in regio Oost verder verslechteren.

Een deel van de stoppende melkveebedrijven wordt voortgezet als houderij van andere graasdieren en als akkerbouwbedrijf. Het aantal graasdierbedrijven buiten de melkvee-

houderij (nu 7.700 in regio Oost) zal hierdoor maar licht dalen, minder dan de 2% per jaar die voor Nederland wordt verwacht.

Opgaven voor het melkveehouderijcluster

Algemene opgaven:

- kostprijsverlaging en /of zorgen voor nieuwe inkomsten;
- product- en procesinnovaties in de zuivelindustrie;
- behoud van maatschappelijk draagvlak.

Specifieke aandachtspunten voor regio Oost:

- er moet ruimte zijn voor ondernemen en ruimte voor op kostprijs gerichte schaalvergroting;
- voor schaalvergroting zijn verbeteringen nodig van de ruimtelijke structuur en vooral de verkaveling van de melkveebedrijven. Grotere huiskavels zijn nodig. Voor bedrijfsgebouwen zijn grotere bouwblokken nodig. Dit leidt mogelijk tot noodzaak van aanpassing van het planologisch beleid;
- schaalvergroting moet vorm gegeven worden met behoud van landschappelijke kwaliteit. Suggestie: in dit verband zou binnen de regio onderscheid gemaakt kunnen worden tussen verschillende typen gebieden. Voor een deel van de kleinschalige gebieden wordt flankerend natuur- en landschapsbeleid (SAN, beleid voor groene diensten) ingezet gericht op het behoud van de kleinschaligheid. In die kleinschalige landschappen waar niet dergelijk beleid ingezet wordt zou ontwikkelingsgericht planologisch beleid vorm gegeven moeten worden om bedrijfsontwikkeling met behoud van landschappelijke kwaliteit mogelijk te maken;
- zorgen voor nieuwe inkomsten: groene en blauwe diensten en ook in commerciële verbreding.

Intensieve veehouderijcluster

Dit cluster bestaat uit drie deelclusters, te weten het kalverhouderijcluster, varkenshouderijcluster en pluimveevleescluster. De huidige positie van deze clusters in regio Oost komt kort aan de orde in de kaders.

Huidige positie van het kalverhouderijcluster in regio Oost in het kort:

- er zijn 750 gespecialiseerde kalverhouderijbedrijven;
- van de Nederlandse wit-vleeskalveren (765 duizend) wordt in regio Oost gehouden 59%, 10 jaar geleden was dat nagenoeg hetzelfde percentage (57%);
- het aantal bedrijven in Nederland is in de laatste 10 jaar nauwelijks gedaald, wel in Gelderland met 11%, terwijl in Overijssel het aantal gestegen is;
- er gelden beperkingen door ruimtelijke ordening en milieuwetgeving. De daling in Gelderland heeft er mee te maken dat het gebied rond Elspeet/Uddel op slot zit;
- de schaalvergroting is matig te noemen;

- succesvolle ontwikkeling van de vleeskalversector; zeer sterke ketenintegratie en een zeer sterke concentratie van twee kalfvleesintegraties in regio Oost (VanDrie, Alpuro). Zij hebben een internationale oriëntatie (export, vestigingen), waarbij regio Oost gezien kan worden als een onderdeel van het werkgebied EU (Italië, Frankrijk). Beide bedrijven hebben een slachtlocatie in Apeldoorn;
- vooruitstrevende tracking and tracing en dierenwelzijn;
- de slachtcapaciteit in de regio is afhankelijk van de perspectieven van de markt, de verhouding van het aanbod van Nederlandse nuchtere kalveren ten opzichte van andere oorsprong en transport mogelijkheden van nuchtere kalveren.

Uitgangspositie van het varkenshouderijcluster

- het varkenshouderijcluster alleen levert in Gelderland 14% van de werkgelegenheid en in Overijssel 16% van het agrocluster dat op binnenlandse grondstoffen is gebaseerd;
- in regio Oost wordt 33% van de Nederlandse vleesvarkensstapel (5,38 miljoen) gehouden, deels op gespecialiseerde bedrijven (een derde), deels op gecombineerde bedrijven en deels op melkveehouderij bedrijven. Tien jaar geleden was dit voor de hele regio nagenoeg hetzelfde (35%), maar daarbinnen is het aandeel van Overijssel gegroeid;
- er zijn 1.600 gespecialiseerde bedrijven in regio Oost (fokvarkens-, vleesvarkens- en gesloten varkensbedrijven);
- het aantal vleesvarkenbedrijven is de laatste 10 jaar in Nederland met 46% gedaald; in Overijssel was de daling ruim minder (36%) en in Gelderland ruim meer (50%). Hierbij is het aandeel grote bedrijven toe is genomen. Er is dus sprake van schaalvergroting;
- deze gespecialiseerde varkensbedrijven in regio Oost zijn gemiddeld 25-30% kleiner dan in Nederland;
- er zijn beperkingen door ruimtelijke ordening en milieuwetgeving. Mestwet (opkoopregeling) en herstructurering hebben bij gedragen aan daling van aantal bedrijven. Productie in Nederlands feitelijk gequoteerd via dierrechten;
- er is een biggenoverschot omdat de vleesvarkenshouderij kapitaalintensief is en een groter beslag op milieugebruiksruimte legt dan zeugenhouderij;
- resultaten laatste jaren sterk beïnvloed door een combinatie van dierziekten en instabiele prijzen;
- er is een sterke concentratie van slachtcapaciteit in Nederland bij Vion Food Group, maar in regio Oost is er naast Vion een drietal grote slachters aanwezig (Compaxo, Hilckman, J.Gosschalk en Zn B.V.) en in Overijssel een aantal kleinere slachters;
- de slachterijen/vleesverwerkers hebben een internationale oriëntatie (door export en in vestigingen); regio Oost is onderdeel van een het werkgebied Nederland, Duitsland en België;
- er is een matige ketenintegratie. Door verbetering in de afstemming tussen de primaire sector en de vleesverwerking kunnen kosten gereduceerd worden;
- er is een proces van ketenomkering of vraagsturing in gezet, waarbij kortere en marktgerichte ketens ontstaan;
- de slachtcapaciteit in de regio is afhankelijk van de marktperspectieven en het aanbod uit het de regio, mogelijk ook vanuit Duitsland. Het vervoer van levende dieren voor de slacht over de landsgrenzen heen zal sterk afnemen als een systeem van etikettering met nationale oorsprongsaanduiding wordt ingevoerd.

Uitgangspositie van het pluimveehouderijcluster

- in Oost wordt 21% van de Nederlandse vleeskuikens (44 miljoen) gehouden. De het aantal leghennen in Nederland bedraagt 27, 2 miljoen en daarvan wordt er 37% in regio Oost gehouden. In 2003 heeft een verschuiving plaatsgevonden uit de vleeskuikenhouderij ten gevolge van de vogelpest;
- er zijn 174 gespecialiseerde leghennenbedrijven in Gelderland, 49 in Overijssel. Het aantal is in Nederland over de laatste 10 jaar met 24% gedaald, in Gelderland met 7% en in Overijssel iets toegenomen;
- er vindt een proces van schaalvergroting plaats, maar gemiddeld zijn de bedrijven nog 9% kleiner in Gelderland en 35% kleiner in Overijssel;
- er zijn 56 vleeskuikenbedrijven in Gelderland, 52 in Overijssel. Het aantal is in Nederland met 35% gedaald in de laatste 10 jaar. In Gelderland was de daling fors hoger met 50% en in Overijssel daalde het aantal bedrijven met 24%. De bedrijven zijn gemiddeld respectievelijk 29 en 11% kleiner. Ook hier vindt schaalvergroting plaats;
- er zijn beperkingen door ruimtelijke ordening en milieuwetgeving. Mestwet (opkoopregeling) en herstructurering dragen bij aan de daling van aantal bedrijven. Productie in Nederlands feitelijk gequoteerd via dierrechten;
- in Overijssel zijn de gespecialiseerde bedrijven grotendeels geconcentreerd in de LOG's, maar in Gelderland ligt een groot aantal in verwevingsgebieden;
- de Nederlandse leghennenhouderij sector loopt voor met de aanpassingen aan het EU-verbod op legbatterijen (in 2013);
- resultaten laatste jaren sterk beïnvloed door een combinatie van dierziekten en instabiele prijzen;
- in de eierhandel is sprake van een matige ketenintegratie. De handel is ruimtelijk geconcentreerd in de Gelderse Vallei. Er is een klein aantal grote eierverzamelaars in regio Oost (Van Beek, Eiveko en Kwetters);
- in de pluimvleesverwerkende industrie is een sterke ketenintegratie (in een groep) van internationaal opererende bedrijven. In regio Oost zijn vertegenwoordigd: GPS, Storteboom en Cebeco). In een groep zijn mengvoeders gelieerd aan slachterijen en het zijn de mengvoeders die contracten sluiten met de houders.

Drijvende krachten in en perspectieven voor het intensieve veehouderijcluster

Maatregelen vanuit de mestwetgeving en dierenwelzijn leiden tot stijgende kosten en beperkten de ontwikkeling van de varkenshouderij. Dierenwelzijneisen beperken de omvang van de pluimveesector. Tegelijkertijd komt er voor deze sectoren meer concurrentie van buiten de EU door verlaging van de invoertarieven in WTO-verband met mogelijk 30%. In de pluimveevleessector is de concurrentie uit Brazilië en Azië in het industriële (niet-vers) segment al hevig. De kalversector is afhankelijk van slachtpremie voor volwassen dieren. Voor alle intensieve veehouderijsectoren is het is belangrijk dat binnen Europa een level playing field ontstaat voor wat betreft de dierenwelzijn voorschriften en loon- en keuringskosten.

De perspectieven voor eier-, varkens- en kalfversector zijn toch redelijk positief. Nederland heeft een stevige uitgangspositie om concurrerend te zijn op de versmarkt door de kwaliteit van het Nederlandse product, de goede tracking en tracing systemen, de ontwikkelingen in de richting vraagsturing in de ketens en de mogelijk heden voor productinnovaties in het gemaksegment. Regio Oost vervult daarin een belangrijke rol door de sterke aanwezigheid van de handel en vleesverwerkende industrie. Aan de basis staan ondernemende veehouders met vakmanschap die schaalvergroting gericht op kostprijsverlaging en

verduurzaming kunnen op de bedrijven kunnen realiseren. Wel maakt de hoge veedichtheid, de menging van diersoorten en de intensieve contacten en transporten van levende dieren dat er in regio Oost een grote kwetsbaarheid voor dierziekten bestaat.

Ondanks de gunstige perspectieven zal de werkgelegenheid in het cluster afnemen en het aantal primaire bedrijven dalen bij een gelijkblijvend tot licht afnemend aantal dieren. In het proces van sterke schaalvergroting zullen bedrijven verder ontmengen. Dit heeft consequenties voor ruimtelijk beleid. Zie kader reconstructie hieronder. De intensieve veehouderij verplaatst zich naar meer open gebieden. Voor het kalverhouderijcluster wordt in Nederland een daling van 0,5% per jaar verwacht, maar dit is afhankelijk van de mogelijkheden tot hervestiging, voor regio Oost geldt dit ook. In de varkenshouderij wordt onder de gespecialiseerde bedrijven een daling van het aantal bedrijven verwacht van 5% en in de pluimveehouderij van 4%. Voor regio Oost zal het ongeveer gelijk zijn.

Opgaven voor het intensieve veehouderijcluster

Algemene opgaven voor de verwerkende en toeleverende industrie (en distributie):

- voortdurend verbeteren van efficiency, maar gelijktijdig de marktgestuurde innovatie voor vers en gemakproducten opzetten. Bij voorkeur ook innovaties die de toegevoegde waarde op de primaire bedrijven vergroten;
- binnen de varkensvlees- en pluimveevleesketens gaat het om een slag te maken naar echte ketenomkering en verbeteren van logistieke processen, zowel op het vlak van de aanvoerlogistiek (voorkomen van kosten die voortkomen uit minder goed afstemming in de keten, met name in de varkensvleesketen) als op het vlak van de verslogistiek.

Algemene opgave voor de keten:

- verdere beheersing van risico's op het gebied van voedselveiligheid (met name diervoerders) en diergezondheid.

Specifieke aandachtspunten voor de regio Oost:

- ruimte voor schaalvergroting bieden en duidelijkheid creëren over welk ruimte er is voor een duurzame schaalvergroting. Dit vraagt om een slagvaardige uitvoering van het Reconstructiebeleid. Zie kader hieronder;
- bijdragen aan de snelheid van herstructureren, met name door snellere en aangepaste vergunningsprocedures in de LOG's. In dit verband zijn de uitkomsten van een zo juist gestart project van VROM voor integrale omgevingsvergunning interessant;
- schaalvergroting doen samengaan met verbetering van de ruimtelijke kwaliteit van het landschap;
- verder investeren in verduurzamen: van energieverbruik, mestverwerking, en emissie-reductie (geur, stof, ammoniak) en verbeteren van dierenwelzijn om maatschappelijk draagvlak te behouden.

Reconstructie

De reconstructie is onder meer opgezet om ruimte te creëren voor de ontwikkeling van intensieve veehouderijbedrijven in de LOG's en op sterlocaties in verwevingsgebieden. In de LOG's moet het realiseren van een duurzame inrichting worden afgestemd op de regionale ontwikkelingsbehoefte van de intensieve veehouderij. Afhankelijk van de uitgangssituatie kan de inrichtingsopgave in een LOG groter of kleiner zijn. In extensiveringsgebieden kan de intensieve veehouderij niet uitbereiden en ondersteunt de overheid het verplaatsen van bedrijven (>70 nge) naar landbouwontwikkelingsgebieden.

De ervaring tot nu toe leert dat in er verwevingsgebieden voor een deel van de bedrijven nog voldoende milieu- en planologische ruimte aanwezig is. Voor andere bedrijven geldt dat uitbereiden niet daar kan, maar verplaatsen vaak niet haalbaar is. Andere knelpunten zijn dat in de landbouwontwikkelingsgebieden bestaande bedrijven ook tegen beperkingen aan lopen en dat nieuwe of hervestigende bedrijven moeilijk een duurzame toekomstlocaties kunnen vinden. Een speciaal aandachtspunt in dit kader is de toepassing van de IPPC-richtlijn die voor een deel van de grotere bedrijven ook in LOG's de ontwikkelingsruimte kan beperken. Over de toepassing van de IPPC-richtlijn voor de intensieve veehouderij zal de rijksoverheid dit jaar duidelijkheid scheppen. Voor ondernemers is de lange en omslachtige vergunningsprocedures een knelpunt. Voor een slagvaardige uitvoering van de reconstructie en de herstructurering van de intensieve veehouderij is het belangrijk de genoemde knelpunten te verminderen.

Het Akkerbouwcluster

Uitgangssituatie van het akkerbouwcluster:

- van de landbouwcultuurgrond is ongeveer twee derde grasland;
- in Overijssel is het areaal snijmaïs 21% van de landbouwcultuurgrond, in Gelderland 12%;
- ruim 1500 gespecialiseerde akkerbouwbedrijven;
- 10% is bebouwd met akkerbouwgewassen. Een kwart daarvan is te vinden op gecombineerde bedrijven en driekwart op gespecialiseerde akkerbouwbedrijven;
- belangrijke akkerbouwgewassen zijn zetmeelaardappelen in Noordoost Overijssel (als uitloper van de Veenkoloniën) en consumptieaardappelen, suikerbieten, winterarwe (met name in Gelderland) en zomergerst;
- fluctuerende prijs voor vrije producten;
- omdat alleen een klein deel van de (aardappel) productie in de regio Oost plaatsvindt, is nauwelijks sprake van akkerbouwclusters in regio Oost.

Drijvende krachten in en perspectieven voor het akkerbouwcluster

Aanpassingen van het GLB zullen prijsdalingen en een areaalreductie van zetmeelaardappelen, suikerbieten en granen tot gevolg hebben. Door de koppeling van de prijstoeslag voor zetmeelaardappelen zou de productie echter wel op peil kunnen blijven op een kleiner areaal. Voor andere producten wordt een verdere intensivering niet voorzien. Doordat de bedrijven in regio Oost gemiddeld kleiner zijn dan in Nederland wordt geen beperkingen verwacht voor de inpasbaarheid van deze bedrijven in het landschap.

Het perspectief van de akkerbouw in regio Oost (gemengd gebied) wordt in de eerste plaats bepaald door de mogelijkheden voor grondruil en samenwerking met veehouderij

bedrijven. Er zijn groeikansen voor pootaardappelen. Daarnaast is verbreding een optie (inclusief bio-raffinage). Door de instroom vanuit de veehouderij zal het aantal bedrijven nauwelijks dalen. Landelijk wordt de daling van het aantal bedrijven op 1,5% per jaar geschat. Voor noordoost Overijssel zou dit vergelijkbaar kunnen zijn en voor het overige delen in regio Oost kan dit percentage nog lager zijn.

Opgaven voor het akkerbouwcluster:

- verdere kostprijsverlaging door samenwerking in de keten en samenwerking met de veehouderij;
- krachtenbundeling om technologische vernieuwingen van de grond te krijgen;
- meer gebruik van natuurlijke processen om de milieubelasting te verminderen.

Het tuinbouwcluster

Het cluster bestaat uit de glastuinbouw, de champignonteelt en de opengrondsteelten, waarvan hier alleen de boomteelt en de fruitteelt worden besproken. De ontwikkelingsmogelijkheden in de glastuinbouw worden voor een groot deel bepaald door ruimtelijk beleid op rijks- en provinciaal niveau. Het Bestuurlijk Afsprakenkader gaat van een behoefte van 2.500 ha netto glasoppervlak in Nederland, 1.000 ha extra en 1.500 ha verplaatsing. Voor de ontwikkeling van de glastuinbouw zijn een tiental locaties aangewezen, waarvan twee in regio Oost. Het betreft:

- LOG Bergerden, waar ruimte is voor 350 ha netto glas. De groei van Bergerden gaat tot nu toe minder hard dan verwacht, doordat de instroom vanuit het westen geringer is. Het LOG omvat nu 150 ha glas. Verdere groei wordt wel voorzien;
- LOG Koekoekspolder, dat ruimte biedt aan waar 230 ha glas en waar 70 ha is ingevuld.

Daarnaast zijn door de Provincie Gelderland in de Bommelerwaard projectvestingsgebieden aangewezen voor 450 ha netto glas (275 ha in 2005), waar nieuwvestiging door regionale ondernemers mogelijk is en verspreid in de provincie zijn nog een aantal kleinere satellietlocaties aangegeven waar beperkte uitbereiding (van in totaal ongeveer 125 ha) mogelijk is. Binnen het knooppunt Arnhem-Nijmegen is gaat het bijvoorbeeld om de locatie Kamervoort. De provincie Overijssel onderzoekt momenteel de noodzaak voor het aanwijzen van een tweede glastuinbouwlocatie.

Het verdient aanbeveling de in 2005 gehouden evaluatie van het ruimtelijk beleid van glastuinbouw te koppelen aan de groeiverwachting van het areaal glastuinbouw voor 2015/e.

Uitgangspositie van de glastuinbouw en champignonteelt:

- de champignonteelt vindt voornamelijk plaats in de Bommelerwaard. Het Gelders aandeel in het areaal is over de periode 1994-2004 gedaald van 27 naar 22%;
- er zijn 720 gespecialiseerde glastuinbouwbedrijven in regio Oost. Het areaal in de regio is gegroeid van 7% in 1994 naar 8% in 2004. Naar verwachting zal dit aandeel geleidelijk iets groeien;
- in Gelderland domineert de sierteelt en in Overijssel de groenteteelt;
- gemiddeld zijn de bedrijven 28-35% kleiner dan in Nederland.
- er zijn relatief weinig dienstverlenende en toeleverende bedrijven in regio Oost.
- veel verwerking van plantaardige producten in regio Oost is niet gerelateerd aan de Nederlandse of regionale productie. De verwerking van deze buitenlandse import draagt wel in belangrijke mate bij aan de werkgelegenheid in regio Oost;
- de handel van sierteelten loopt via de bloemenveiling;
- 600 kwekers leveren aan de bloemenveiling Oost Nederland;
- VON en bloemenveiling Vleuten hebben een aandeel van 1,7% in de handel;
- 80-85% van de teelten uit regio Oost loopt via (fysiek) veilingen in het westen en deze afhankelijkheid blijft;
- groenten worden verhandeld via handelsbedrijven;
- The Greenery, Haluco en VDN hebben een aandeel van 60%;
- 70-80% van de handel in groenten uit regio Oost loopt over verzamelpunten in het westen;
- deze afhankelijkheid wordt minder door rechtstreekse afzet via 'food providers', maar dit vergt schaalvergroting op de teeltbedrijven;

Uitgangspositie van het boomteeltcluster:

- 425 boomteeltbedrijven;
- het areaal is in 10 jaar met 40% toegenomen tot 3.241 ha. Dit is 20% van het areaal boomteelt in Nederland;
- het aantal bedrijven is met 4% gedaald over deze periode;
- het aandeel grote bedrijven neemt toe (schaalvergroting);
- de sector is in belangrijke mate op het buitenland gericht, Nederland heeft een leidend positie;
- de handel en afzet is minder strak geregeld, wat meer mogelijkheden oplevert;

Uitgangspositie van het fruitteeltcluster:

- fruitteelt is geconcentreerd in het Rivierengebied, waar het drager is van grote delen van het landschap;
- er zijn 650 bedrijven in regio Oost;
- het areaal is in de laatste 10 jaar met 20% afgenomen tot 5.412 ha, ongeveer 29% van het Nederlandse areaal;
- de daling van het aantal bedrijven was 40% in deze periode. De daling is een gevolg van de toenemende concurrentie van binnen en buiten de EU. Er heeft nauwelijks schaalvergroting plaatsgevonden;
- de handel in fruit loopt direct via food providers en via de veiling van de Fruitmasters Groep. Het grootste deel van het fruit wordt in de supermarkt afgezet;
- fruitmasters Groep heeft een coöperatie van 1.000 leden en verhandelt fruit (ook import) naar grote delen van West-Europa en Scandinavië.

Drijvende krachten in en perspectieven voor het tuinbouwcluster

De marktperspectieven zijn wisselend voor de verschillende sectoren.

De fruitteelt is kwetsbaar voor weersinvloeden en voor concurrentie van binnen en buiten de EU; en ook dit is per fruitsoort verschillend. Zo zijn de perspectieven voor peren op dit moment gunstiger dan voor appels. De perspectieven zijn afhankelijk van de ontwikkeling van nieuwe rassen en beschikbare grond (stroomruggen) en de ontwikkeling van de benodigde schaal voor de directe afzet. Daarbij is een verbeterde vraagsturing en afstemming in de keten noodzakelijk. Verbreding is een optie voor een deel van de bedrijven, met name in het rivierengebied. Boomteelt kent goede marktperspectieven maar voor intensievere teelten moeten rekening houden met het ruimtelijke ordeningsbeleid.

De glasteelten (en andere bedekte teelten) zijn aan beperkingen van het ruimtelijke ordeningsbeleid onderhevig. De champignonteelt heeft te maken met een sterk concurrentie uit Oost Europa en uit Azië. Hier zijn de perspectieven niet gunstig. De Nederlandse sierteelt is toonaangevend en Nederland vervult bovendien een belangrijke handelsfunctie.

De groenteteelt is net als de fruitteelt kwetsbaar voor concurrentie van binnen EU en afhankelijk van de energieprijzen. De verwachte daling in Nederland voor het aantal glastuinbouwbedrijven is 3,5% bij min of meer gelijkblijvend glasoppervlak. In regio Oost is echter nog areaal beschikbaar. Met het feit dat in de glastuinbouw schaalvergroting gepaard gaat met een toename van het aantal arbeidskrachten is er in regio Oost mogelijk nauwelijks sprake van een daling in de werkgelegenheid in het glastuinbouwcluster.

Opgaven voor het tuinbouwcluster

Algemene opgaven:

- oplossing van arbeidsknelpunt door technologische vernieuwing en verbetering van het imago voor alle sectoren;
- voor de glastuinbouw: jaarrondleveranties versterken naar de wensen van 'flower-' en 'foodproviders';
- voor de groente- en fruitteelt: versterking van de positie ten opzichte van de supermarkten;
- voor de fruitteelt: vraagsturing en ketensamenwerking versterken en de ontwikkeling van nieuwe rassen;
- voor de sierteelt (inclusief boomteelt): aanpassen aan wensen van afnemers als grootwinkel bedrijven, tuincentra en bouwmarkten.

Specifieke aandachtspunten voor regio Oost zijn:

- werken aan duurzame ontwikkeling van de glastuinbouw in regio Oost door de vermindering van fysieke stromen die over de Greenports/verzamelpunten in het westen bestemd zijn voor de Duitse markt. Vooral binnen de groenteteelt zijn hiertoe mogelijkheden. Ontwikkeling van handelsfunctie in de regio in aansluiting op de handelsfunctie van de Greenports;

- schaalvergroting op de glastuinbouwbedrijven (met name in de groenteteelt), in de fruitteelt en boomteelt realiseren. Verbeteringen van de verkaveling bij fruitteelt- en boomteeltbedrijven;
- landschappelijk inpasbaar maken/houden van de met name boomteelt; gaat zowel om de containerteelt (die de kenmerken heeft van de glastuinbouw) als de laanboomteelt;
- bevorderen van efficiency en gelijktijdige marktgestuurde innovaties (rassen, producten, proces, en logistiek) in alle deelclusters. Suggestie: innovatieve en snel groeiende bedrijven zouden geïdentificeerd en gefaciliteerd kunnen worden om het innovatieve vermogen van de clusters als geheel te versterken.

Summary

A survey of the Eastern agricultural cluster

The objective of this study

The objective of this study was to outline the prospects of the agricultural cluster in the East of the Netherlands as viewed from the perspective of market and social developments. To this end, the study provides insight into the economic importance and the structure of the region's primary sector, processing industry and supply industry. This insight makes a contribution to the regional interpretation of the *Nota Kiezen voor Landbouw* ('Choosing Agriculture' policy document) published by the Dutch Government. The provinces and the Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality are of the intention to focus their policies on clusters in their entirety where necessary and desirable. These policies relate to knowledge and innovation, spatial planning, and agricultural logistics. The study devotes particular attention to the dynamism of the chain and the spatial consequences of future developments. In addition to reviewing the relevant issues for the entire agricultural cluster, the study also reviews each issue in relationship to the various sub-clusters, i.e. the pasture-based livestock, intensive livestock, arable farming and horticulture sub-clusters.

Results for the Eastern agricultural cluster

Current position of the Eastern agricultural cluster

The Eastern agricultural cluster is of considerable significance to the economy of the Eastern region. The Eastern region's cluster - encompassing the supply, production, processing and marketing of agricultural produce - offers 116,000 annual labour units, of which 75,000 are in the Province of Gelderland and 41,000 in the Province of Overijssel. The cluster's contribution to the regional income amounts to 10.6% in the Province of Gelderland (of €4.3 billion) and 9.9% in the Province of Overijssel (of €2.2 billion). The national figure is 10.1%.

A substantial proportion of this employment is provided by the processing of agricultural raw materials from outside the Netherlands, namely 31% in the Province of Gelderland and 27% in the Province of Overijssel. The agricultural cluster based on domestic raw materials accounts for more than 51,000 annual labour units in the Province of Gelderland, and for 29,000 annual labour units in the Province of Overijssel. In comparison with the overall Dutch agricultural cluster, the Eastern agricultural cluster has closer ties with the region's agricultural production.

Seventy-four percent of the employment offered by the agricultural cluster in the Province of Gelderland is related to exports (to outside the region). The comparative figure for the Province of Overijssel is 71%. In relative terms, the Eastern agricultural cluster is

even more dependent on exports than the Dutch agricultural cluster as a whole. Ornamental plants, meat and dairy products and vegetables account for the majority of the net exports.

The Dutch agricultural cluster possesses a number of strengths, such as its high level of expertise, high-quality produce, excellent organisation and logistics, the professionalism of its farmers, the developments in the sustainability of its operations, its market-oriented approach, and proximity to the European markets with high purchasing power. In addition, from a logistical perspective, the Eastern agricultural cluster benefits from the short distance from the Netherlands' important trading partner, Germany, the excellent infrastructure offered by the arterial A1, A12 and A15 motorways - motorways which suffer from less congestion than other national motorways - and the opportunities that could be offered by the Betuwelijn railway line.

Moreover, the Eastern region benefits from the powerful concentration of companies, centres of expertise and highly-qualified personnel in the region (Wageningen University and Research Centre, Radboud University Nijmegen, University of Twente); the East is also an appealing residential region, and still has land available. These are all factors that make the region appealing to food-processing and supply companies.

The land prices in the Eastern region are lower than those of the Dutch agricultural cluster as a whole. Nevertheless, the region's intensive use of land and inputs, the concomitant detrimental consequences for the environment and the scarcity of cheap labour are all weaknesses the Eastern region has in common with the overall Dutch agricultural cluster. Moreover, the Eastern region is confronted with a highly vulnerable local environment (relatively large areas of sandy soil, the large area of the Ecological Main Network, and a large number of areas governed by the EU Bird and Habitat Directive), accompanied by high concentrations of animals. This concentration of animals also gives rise to veterinary risks.

A distinction can be made between a number of sub-complexes within the agricultural cluster that are based on national raw materials. The livestock clusters make the largest contribution to the employment offered by the Eastern agricultural cluster, as is the case for the Netherlands as a whole. In the Province of Gelderland, the pasture-based livestock farming cluster accounts for 38% of employment, and the intensive livestock farming cluster for a further 26%. The equivalent figures for the Province of Overijssel are 42% and 32% respectively. The horticulture clusters jointly account for 19% of the employment offered by the total cluster in the Province of Gelderland.

Both the supply sectors (such as the compound-feed sector) and the processing sectors are highly concentrated elements of the Eastern region's agricultural industry, and both sectors have a pronounced international orientation. The industry has ties with a large number of primary producers in regions both within and outside the Netherlands, and is consequently no longer exclusively dependent on a specific region. The presence of the food-processing industry is of great importance to the primary sector.

The large-scale dairy-processing and meat-processing industries are of major significance to the Eastern region's economy. Ten percent of the Eastern region's meat-processing industry's operations are dependent on imports. The egg trade, broiler and veal industries have strong ties with the region. In the Province of Overijssel, a larger part of these industrial sectors are of a smaller scale and offer less employment, since in relative terms more of the processing takes place outside the region.

During the past ten years, the total area of agricultural land (213,000 ha in the Province of Overijssel and 249,000 ha in the Province of Gelderland) has remained virtually unchanged. Although the area used by the dairy farms has declined by 4%, these farms still account for 65 and 53% of all agricultural land in the provinces of Overijssel and Gelderland respectively; the national figure is 45%. Consequently, from a landscape perspective, the dairy farms are still the most prominent element; moreover, in view of the sector's major contribution to the economy the dairy-farm sector can be regarded as the economic carrier of the landscape.

The Eastern region accommodates 24,457 farms and horticulture holdings (10,083 in the Province of Overijssel and 14,374 in the Province of Gelderland). Livestock farming dominates both provinces' agricultural and horticultural clusters in terms of the number of farms, the use of land, and the production capacity (in dsu¹).

During the past ten years, the number of farms has decreased by 2.6% per annum in the Province of Overijssel and by 3.1% per annum in the Province of Gelderland. These percentages are in excess of the Dutch average of 2.3%. The proportion of mixed farms has exhibited a particularly marked decline in the Province of Gelderland.

Although the Eastern region also exhibits increases in scale - as a result of which the increasingly larger farms account for a larger proportion of the total production - the average size of the farms expressed both in terms of dsu and area of farmland in both provinces is still below the Dutch average. In addition, the intensity of the production as expressed in terms of dsu per ha is lower than the Dutch average, although this is due to the proportionally less important role played by the greenhouse horticulture sector in the two Eastern provinces as compared to the Dutch average.

Twenty percent of the Dutch organic farming sector is located in the Province of Gelderland, and 10% in the Province of Overijssel. The pasture-based livestock farming cluster dominates both provinces' agricultural clusters. The Province of Overijssel has the Netherlands' largest number of organic dairy farms.

Driving forces in the Eastern agricultural cluster

More than 70% of the Eastern agricultural cluster's sales are to customers outside the region, in particular in the form of exports within the EU.

The sub-clusters of greatest economic importance to the Eastern region, i.e. the livestock farming and arable farming clusters, will be confronted with major changes resulting from the liberalisation of international trade and the reform of the Common Agricultural Policy (CAP). Pursuant to the EU's commitments to the WTO, export subsidies shall be abolished and import tariffs will be reduced, possibly even to 30%. This will result in price reductions and fiercer competition.

The region's major driving forces - in addition to the developments in the demand for agricultural produce (and which are dependent on the overall development of the economy) and trade policy - relate to environmental and nature policy, animal welfare policy, and technological developments. The combination of these forces ultimately determines the

¹ The dsu (Dutch size unit, equivalent to 1.15 ESU) is a measure of the size of the farm; the dsu is based on the calculation of the standard gross margin for a crop or animal, i.e. the proceeds less the direct costs.

prospects for each sub-cluster. The effects of these driving forces on the development of each sub-cluster in the Eastern agricultural cluster are reviewed below.

Prospects for the Eastern agricultural cluster

The trend calculations for the Netherlands (until 2015) indicate that the added value of the clusters shall increase. However, in spite of the reasonably favourable prospects for the majority of the sub-clusters, the employment offered by all clusters shall decline. This relates to a 13-15% decline in the pasture-based livestock farming cluster, the intensive livestock farming cluster, and the arable farming cluster.

Consequently, in view of the particularly large proportion of the livestock farming clusters in the Eastern region's agricultural cluster, the provinces will need to take account of a decline in the employment offered by these clusters. However, the forecast low decline in the national employment offered by the outdoor horticulture cluster (5%) and greenhouse horticulture sector (3%) in combination for the opportunities for these clusters in the Eastern region could actually result in an increase in the employment offered by these clusters in the Eastern region.

The prospects for the most intensive livestock farming clusters are relatively favourable, and actually promising for the veal cluster. However, the reforms within the WTO context and the EU animal welfare policy (prohibition of battery cages as from 2012) will be detrimental to the broiler cluster. This cluster is confronted with fierce competition from Brazil and Asia in the industrial (non-fresh) segment. Moreover, outbreaks of fowl plague also exert an influence on the cluster.

The prospects for the dairy farm cluster are relatively promising, even in spite of the reforms of the CAP, although the dairy farm cluster shall need to take account of lower milk prices and the abolition of the quotas after 2014.

The reform of the CAP will result in lower prices and declining areas used to cultivate the Eastern region's major arable crops other than feed crops, i.e. sugar beet, starch potatoes and cereals. The land that becomes available will be devoted to crops such as seed potatoes and feed crops.

The prospects are also less favourable for the mushroom cultivation cluster (Bommelerwaard), which is confronted with fierce competition from Central and Eastern Europe and China, and for the fruit cultivation cluster (in the rivers region of the Province of Gelderland), which is vulnerable to competition from inside and outside the EU.

Increases in scale and intensification are both major trends in the development of the agricultural sector. Intensification played a major role until the 1980s. Increases in scale, which continue to constitute a dominant development, are required both to save costs *and* to offer financial scope for investments in sustainability. The Eastern region's on average slightly smaller size of arable farms and older age of its farmers could be a disadvantage. Conversely, this also offers greater opportunities for takeovers. The family farms shall continue to constitute the basis of further developments, possibly with increased collaboration or in a more clustered form with other family farms.

Diversification offers a scope for development for a growing number of farms. On average, diversification accounts for 1.5% of the income of the entire Dutch agricultural sector (Silvis and De Bont, 2005). Although this income is inversely proportional to the size of the farms, a growing number of (young) farmers in the Eastern region, in particular

dairy farmers, are interested in combining large-scale farm operations with (public) 'green' and 'blue' services. However, land-based farms (arable farms, dairy farms, fruit farms) are more suited to diversification into additional commercial operations in the areas of (regional) produce, hotels and restaurants, tourism, or care facilities. The saturation point for diversification of this nature in the Eastern region - a region appealing to tourists - would not yet appear to be in sight. However, there is a need for further professionalism. The probability of the success of diversification will improve when these operations are integrated in regional arrangements or alliances between companies (sales, tourism) in marketing the services. Although there are few opportunities for diversification in intensive livestock farming, cluster opportunities *are* available to this cluster for the generation of energy and co-fermentation.

Results for the sub-clusters in the Eastern region

Pasture-based livestock farming cluster

Driving forces in and prospects for the dairy farm cluster

The manure policy exerts a major influence on the dairy farming cluster. The more animal-intensive farms (on sandy soil) in the Eastern region will certainly encounter restrictions caused by this policy, and certainly if derogation is abolished. The consequences of the implementation of the Water Framework Directive are still uncertain, and depend on a number of decisions that have yet to be taken. No relaxation of the minerals policy is expected. Land will become an important production factor, in part due to the highly probable abolition of the quotas after 2014. At a local level, the implementation of the EU Birds and Habitat Directive plays a major role in the Eastern region; in addition, a number of restrictions are imposed by the small scale of the landscape (such as in the national landscape areas in the north-eastern area of Overijssel and in the Achterhoek area). This results in increasing costs for dairy farmers. The reform of the CAP will also increase the focus on the farms' profitability; they will seek cost reductions by means of increases in scale or collaboration with other farms.

The not-unreasonable prospects for the cluster in both the Netherlands and the East-

Current position of the pasture-based livestock farming cluster:

- the cluster makes the largest contribution to employment in the Eastern region;
- the Eastern region has 8,100 specialised dairy farms;
- 31% of all Dutch dairy cattle (1.47 million animals) are located in the Eastern region, virtually unchanged from ten years ago (33%);
- during the past ten years, the 44% rate of decline in the Province of Gelderland was in excess of the Dutch average of 35%, primarily due to the effects of the manure policy;
- the proportion of large farms has increased (increases in scale);
- the farms in the Eastern region are between 10-15% smaller than the Dutch average.
- the division of the land of the dairy farms is relatively unfavourable;
- the dairy farm cluster is a major land user;
- 40% of the farms are active in diversification, primarily relating to management agriculture;
- the cooperative dairy-processing companies are responsible for the pronounced integration of the chain, and are firmly embedded in the region. Nevertheless, the market will ultimately determine the delivery rights;
- the powerful concentration of Friesland Foods, which is supplied by 80% of the dairy farms. An additional number of smaller to medium-sized players are also active, in particular in the Province of Overijssel;
- the dairy industry is in a continuing process of concentration and increases in scale. The major companies exhibit a pronounced international or even global orientation, not only by virtue of their exports but also by virtue of their branches outside the Netherlands with local suppliers;
- the dairy industry is the most innovative food-processing industry, and devotes continual attention to product innovation and improvements in efficiency (in processing and logistics).

ern region - and in spite of the high land prices and quota prices in the country - are due to the favourable climate and the suitable ground, the high quality of Dutch production, the professionalism of the primary sector, and the innovative capacity of the industry. However, it will be necessary to take account of the declining employment offered by the entire cluster. Dairy farms shall relocate from the South, Centre and West of the Netherlands to the North, for example to areas previously used for arable farming. The number of Dutch farms will decrease by 4% per annum. The forecasts indicate that the decline in the Eastern region will be in excess of 4%. Consequently, should the area of land remain virtually unchanged, then the increases in scale will take place at an accelerated pace. This may result in a further deterioration of the already unfavourable division of land in the Eastern region.

A number of the dairy farms terminating their operations are continued as farms with other grazing animals, or as arable farms. As a result, the number of grazing farms other than dairy farms (now 7,700 in the Eastern region) will decline to only a limited extent, and by less than the 2% per annum forecast for the whole of the Netherlands.

Challenges confronting the dairy farm cluster

General challenges:

- cost-price reductions and/or new sources of income;
- product and process innovations in the dairy industry;
- retention of societal support.

Specific issues requiring attention in the Eastern region:

- space must be made available for entrepreneurship, and for increases in scale designed to reduce costs;
- to further the increases in scale, it will be necessary to improve the spatial structure and, in particular, the division of land on the dairy farms. Larger farm plots are necessary. Larger building blocks will also be necessary for farm buildings. This may result in the need to amend the spatial-planning policy;
- increases in scale will need to be achieved with the retention of the quality of the landscape. Suggestion: within this context, the region could implement a distinction between different types of areas. In some of the small-scale areas, a flanking nature and landscape policy (the Agricultural Nature Management Payment Scheme, the green services policy) could be introduced so as to retain the small scale of the areas. In those small-scale landscapes in which a policy of this nature is not introduced, a development-oriented spatial-planning policy will need to be drawn up that provides for farm development with the retention of the quality of the landscape;
- ensure new sources of income, i.e. 'green' and 'blue' services, and commercial diversification.

The intensive livestock farming cluster

This cluster is comprised of three sub-clusters, i.e. the veal cluster, the pig farming cluster, and the poultry cluster. The current position of these clusters in the Eastern region is reviewed in the following boxes.

Current position of the veal cluster:

- there are 750 specialised veal farms;
- 59% of the Dutch white-veal calves (765 thousand) are held in the Eastern region, virtually unchanged from ten years ago (57%);
- the number of farms in the Netherlands as a whole has declined only slightly in the past ten years. However, the number in the Province of Gelderland has declined by 11%, whilst the number in the Province of Overijssel has increased;
- restrictions are imposed by spatial planning and environmental legislation. The decline in the Province of Gelderland is in part due to the fact that the area around Elspeet/Uddel is locked up;
- the increases in scale are no more than moderate;
- successful development of the veal sector;
- extremely pronounced integration;
- of the chain and a highly-pronounced concentration of two veal integrations in the Eastern region (VanDrie, Alpuro). They exhibit an international orientation (exports, branches), as a result of which the Eastern region can be regarded as a part of the EU market (Italy, France). Both companies have a slaughterhouse in Apeldoorn;
- pioneering in tracking and tracing, and in animal welfare;
- the region's slaughtering capacity depends on the market prospects, the proportion of the supplies of Dutch newborn calves in comparison with the newborn calves from other origins, and the opportunities for the transport of newborn calves.

Summary of the current position of the pig farming cluster in the Eastern region:

- the pig farming cluster as such accounts for 14% of the employment offered by the agricultural cluster based on domestic raw materials in the Province of Gelderland and 16% in the Province of Overijssel;
- the Eastern region holds 33% of the total number of Dutch porkers (5.38 million), some of which are held on specialised farms (one-third), some on combined farms, and some on dairy farms. This is virtually unchanged from the number held in the region ten years ago (35%), although the Province of Overijssel's share has increased within the region;
- the Eastern region has 1,600 specialised farms (breeding pig, porker and closed pig farms);
- the number of Dutch porker farms declined by 46% during the past ten years. The decline was substantially lower in the Province of Overijssel (36%) and substantially greater in the Province of Gelderland (50%). The proportion of large farms has increased, and consequently increases in scale have taken place;
- the specialised pig farms in the Eastern region are between 25-30% smaller than the Dutch average;
- restrictions are imposed by spatial planning and environmental legislation. The Manure Act (buy-up scheme) and restructuring have contributed to the decline in the number of farms. The Dutch production is in effect governed by quotas via animal production rights;
- there is a surplus of piglets as the porker farm cluster is a capital-intensive cluster and makes a greater demand on the ecological carrying capacity as compared to the sow farming sector;
- during the past few years, the results have been greatly influenced by a combination of animal diseases and unstable prices;
- there is a great concentration of the Dutch slaughtering capacity in the Vion Food Group; however, in the Eastern region, Vion is joined by three major slaughterers (Compaxo, Hilckman, and J.Gosschalk en Zn B.V.), and in the Province of Overijssel by a number of smaller slaughterers;
- the slaughterhouses/meat processors have an international orientation (by virtue of their exports, and branches); the Eastern region is part of the Dutch, German and Belgian market;
- integration in the chain is no more than moderate. Further harmonisation of the primary and meat-processing sectors' operations could reduce costs;
- a process of chain reversal or demand-driven operations is in progress which is in turn resulting in shorter and more market-oriented chains;
- the region's slaughtering capacity depends on the market prospects and the supplies from the region, possibly also from Germany. The transport of live animals for slaughter over the national borders will exhibit a substantial decline in the event that a labelling system including a national indication of country of origin is introduced.

Current position of the poultry farming cluster

The primary sector can be characterised as follows:

- the Eastern region holds 21% of all Dutch broilers (44 million). The Netherlands has 27.2 million laying hens, of which 37% are held in the Eastern region. In 2003, the foot and mouth epidemic gave cause to a shift from broiler farming;
- the Province of Gelderland has 174 specialised laying-hen farms, the Province of Overijssel 49. During the past ten years, the number has decreased by 24% in the Netherlands and in the Province of Gelderland by 7%, whilst the number has increased slightly in the Province of Overijssel;
- although increases in scale are taking place, the size of the average farm is still 9% smaller in the Province of Gelderland and 35% smaller in the Province of Overijssel;
- the Province of Gelderland has 56 broiler farms, the Province of Overijssel 52. The number of Dutch broiler farms has declined by 35% in the past ten years. During the same period, the decline was substantially higher (50%) in the Province of Gelderland, whilst in the Province of Overijssel the number of farms declined by 24%. On average, the farms are 29 and 11% smaller respectively. Increases in scale are also taking place in this sector;
- restrictions are imposed by the spatial planning and environmental legislation. The Manure Act (buy-up scheme) and restructuring contribute to the decline in the number of farms. Dutch production is in effect governed by quotas via animal production rights;
- in the Province of Overijssel, the specialised farms are largely concentrated in the agricultural development areas, but in the Province of Gelderland a large number are located in interwoven zones;
- the Dutch laying-hen sector is in the vanguard with respect to the modifications required for the EU prohibition on battery cages (in 2013);
- during the past few years, the results have been greatly influenced by a combination of animal diseases and unstable prices;
- the egg trade exhibits a moderate integration of the chain. The trade is geographically concentrated in the *Gelderse Vallei* area. The Eastern region has a small number of major egg collectors (Van Beek, Eiveko and Kwetters);
- a pronounced integration of the chain in the broiler-processing industry has taken place to result in (a group of) companies with international operations. The companies in the Eastern region are GPS, Storteboom and Cebeco. In one group, compound-feed companies are affiliated with the slaughterhouses, and the compound-feed companies enter into contracts with the farms.

Driving forces in and prospectives for the intensive livestock farming cluster

Measures pursuant to the manure legislation and animal-welfare regulations are increasing the costs and limiting the development of the pig farming cluster. Animal-welfare requirements restrict the size of the poultry sector. At the same time, these sectors will be confronted with more competition from outside the EU as a result of the possible 30% reduction of the import tariffs within the scope of the WTO commitments. The broiler sector is already confronted with fierce competition in the industrial (non-fresh) segment from Brazil and Asia. The veal sector is dependent on the slaughter premium for adult animals. All intensive livestock farming sectors need a level playing field in Europe with respect to the animal-welfare regulations, wage costs, and costs of inspections.

Nevertheless, the prospects for the egg, pig and veal sectors are reasonably favourable. The Netherlands is in an excellent competitive position in the fresh-food market as a result of the quality of the Dutch product, the good tracking and tracing systems, the developments towards demand-driven chains, and the opportunities for product innovations in the convenience segment. The Eastern region plays an important role in this position by

virtue of the marked presence of the trade and the meat-processing industry. These operations are based on entrepreneurial professional livestock farmers able to ensure for increases in scale based on reductions of the costs and improvement of the sustainability. However, the high cattle density, mixture of animal species and transports of live animals render the Eastern region highly vulnerable to animal diseases.

In spite of the favourable prospects, the employment offered by the cluster will decline and the number of farms in the primary sector will decrease with an unchanged or slightly lower number of animals. The pronounced increases in scale will result in the continued disappearance of mixed farms. This will have consequences for the spatial policy; more details are given in the Reconstruction box shown below. The intensive livestock farming cluster will relocate to the more open areas. A decline of 0.5% per annum is forecast for the Dutch veal sector, although this will depend on the opportunities for relocation. In the pig farming sector, a 5% decline is forecast in the number of specialised farms, and a 4% decline in the number of poultry farms. About the same figures are expected in the Eastern region.

Challenges confronting the intensive livestock farming clusters

General challenges for the processing and supply industries (and distribution industry):

- the continued improvement of efficiency and, at the same time, the introduction of market-driven innovations in fresh and convenience products. Preferably, innovations should also be introduced that increase the added value in the primary sector;
- the porker and broiler chains shall also need to implement a genuine reversal of the chain and the improvement of the logistics processes, both with respect to the supply logistics (the avoidance of costs incurred as a result of poor harmonisation within the chain, in particular within the porker chain) and to the fresh-produce logistics.

Throughout the chain:

- further improvement of the control of the food-safety risks (in particular, with respect to animal feeds) and animal-health risks.

Specific issues requiring attention in the Eastern region:

- the provision of space for increases in scale and explicit information about the space available for sustainable increases in scale. This will require the decisive implementation of the Reconstruction policy. More details are given in the reconstruction box shown below;
- a contribution to the pace of the restructuring, in particular by means of more rapid and modified permit procedures in the agricultural development areas. Within this context, the results of a project to examine integral environmental permits recently initiated by the Ministry of Housing, Spatial Planning and the Environment will be of interest;
- the combination of increases in scale with the improvement of the spatial quality of the landscape;

- further investments in sustainability with respect to energy consumption, manure processing, and reductions of emissions (odours, dust, and ammonia), and the improvement of animal welfare to ensure for the retention of societal support.

Reconstruction

The Reconstruction policy has been introduced for reasons including the creation of space for the development of intensive livestock farms in the agricultural development areas and at 'star locations' in the interwoven zones. The achievement of a sustainable structure in the agricultural development areas will need to be reconciled with the regional development needs of the intensive livestock farming sector. The initial situation will determine the magnitude of the structural task in the agricultural development areas. The intensive livestock farming sector will not be able to expand in the extensification areas; in addition, the authorities support the relocation of farms (>70 dsu) to the agricultural development areas.

The experience acquired to date has revealed that the interwoven areas still offer insufficient ecological carrying capacity and spatial-planning room for some of the farms. For yet other farms, expansion is not possible, whilst relocation is often unfeasible. There are two further bottlenecks: existing farms in the agricultural development areas are also confronted with restrictions, and new or relocated farms experience difficulty in finding sustainable locations. Within this context, a specific issue in need of attention relates to the implementation of the IPPC Directive, which can also restrict the scope for the development of some of the larger farms in the agricultural development areas. The Government will provide more information about the implementation of the IPPC Directive for the intensive livestock farming sector during the course of this year. The lengthy and complex procedures required to obtain permits is a bottleneck for the farmers. It will be necessary to resolve the aforementioned bottlenecks if the reconstruction and restructuring of the intensive livestock farming sector is to be completed in an efficient manner.

The arable farming cluster

Current position of the arable farming cluster:

- about two-thirds of the agricultural land is grassland;
- in the Province of Overijssel, the acreage of green maize accounts for 21% of the agricultural land, and in the Province of Gelderland 12%;
- there are more than 1500 specialised arable farms;
- 10% are devoted to arable crops. One quarter is on combined farms, and three-quarters on specialised arable farms;
- the major arable crops are starch potatoes in the North-East of the Province of Overijssel (an extension of the peat districts (*Veenkoloniën*)), ware potatoes, sugar beet, winter wheat (in particular, in the Province of Gelderland), and spring barley;
- fluctuating prices for the unregulated products;
- since only a minor part of the (potato) production is located in the Eastern region, the region does not possess any genuine arable farming clusters.

Driving forces in and prospectives for the arable farming cluster

The reform of the CAP will result in lower prices for starch potatoes, sugar beet and cereals, and in reduced areas devoted to their cultivation. However, the coupling of the price al-

lowance for starch potatoes could result in an unchanged level of production on a smaller area under cultivation. No further intensification is forecast for the other products. The average size of the farms in the Eastern region is smaller than that for the Netherlands as a whole, and consequently no restrictions to ensure the accommodation of these farms in the landscape are anticipated.

The prospects for the arable farming cluster in the Eastern region (mixed region) will primarily be determined by the opportunities for exchanges of land and collaboration with livestock farms. The seed-potato sector has opportunities for further growth. In addition, diversification is also an option (inclusive of bio-refineries). The influx of livestock farms will result in no more than a slight decline in the number of farms. For the whole of the Netherlands, the forecasts indicate a decline in the number of farms of 1.5% per annum. The decline in the North-East of the Province of Overijssel could be of a comparable figure, and even smaller in the other areas of the Eastern region.

Challenges confronting the arable farming cluster

General challenges, which also apply to the Eastern region:

- further reduction of the costs by collaboration in the chain and collaboration with the livestock farming cluster;
- joining forces to ensure technological innovation;
- more use of natural processes to reduce the burden imposed on the environment.

The horticultural cluster

This cluster is comprised of the greenhouse horticulture, mushroom cultivation and outdoor horticulture clusters. The review of the last cluster will be restricted to the arboriculture and fruit cultivation sectors. The opportunities for the development of the greenhouse horticulture cluster are largely determined by the spatial policy at national and provincial level. The *Bestuurlijk Afsprakenkader* ('Administrative Framework Agreement') is based on a need for 2,500 ha net of glass in the Netherlands, with 1,000 ha extra and 1,500 ha relocation. Ten locations have been designated for the development of the greenhouse horticulture cluster, of which two are in the Eastern region. These areas are:

- the Bergerden agricultural development area, with space for 350 ha net of glass. To date the growth of the Bergerden area has been less rapid than expected, in part due to the lower influx from the West of the Netherlands. The agricultural development area now accommodates 150 ha of glass. Further growth is expected;
- the Koekoekspolder agricultural development area, which offers space for 230 ha of glass and now accommodates 70 ha

In addition, the Province of Gelderland has allocated project-location areas in the *Bommelerwaard* for 450 ha net of glass (275 ha in 2005) to offer new locations for holdings for regional entrepreneurs. In addition, a number of smaller satellite locations have been designated throughout the Province where restricted expansion will be possible (to a total of about 125 ha). For example, this relates to the Kamervoort location within the Arn-

hem-Nijmegen node. The Province of Overijssel is currently examining the need for the designation of a second greenhouse horticulture location.

It would be advisable to link the evaluation of the greenhouse horticulture spatial planning policy that took place in 2005 to the forecast growth of the area under greenhouse horticulture for 2015 and later.

Current position of the greenhouse horticulture and mushroom cultivation clusters:

- the majority of the mushroom cultivation is concentrated in the *Bommelerwaard*. During the period from 1994 to 2004, the Province of Gelderland's share declined from 27 to 22%;
- there are 720 specialised greenhouse horticultural holdings in the Eastern region. The region's acreage under glass increased from 7% in 1994 to 8% in 2004. The forecasts indicate a gradual and slight further growth in this figure;
- ornamental-plant horticulture dominates in the Province of Gelderland, vegetable horticulture in the Province of Overijssel; -On average, the holdings are 28-35% smaller than in the whole of the Netherlands;
- the Eastern region has relatively few service and supply companies;
- a large proportion of the processing of vegetable products in the Eastern region is not related to Dutch or regional production. The processing of these imports makes an important contribution to employment in the Eastern region.
- trade of the ornamental-plant is conducted via the flower auctions;
- 600 growers supply produce to the *bloemenveiling Oost Nederland (VON)* auctions;
- the VON and Vleuten flower auctions have a 1.7% share of the trade;
- 80-85% of the Eastern region's produce is supplied to the (physical) auctions in the West of the Netherlands, and this dependency will continue in the future.
- vegetables are traded via trading houses;
- the Greenery, Haluco and VDN have a 60% share of the trade;
- 70-80% of the trade in the Eastern region's vegetables takes place via the collection points in the West of the Netherlands;
- this dependency will decrease as a result of direct sales to food providers, although this will require increases in scale of the horticultural holdings.

Current position of the fruit cultivation cluster:

- fruit cultivation is concentrated in the Rivers region, where it occupies a dominant position in large areas of the landscape;
- there are 650 holdings in the Eastern region;
- during the past ten years, the acreage has decreased by 20% to 5,412 ha, about 29% of the total Dutch acreage;
- during this period, the number of holdings declined by 40%, which was primarily due to the increased competition from inside and outside the EU. There have been virtually no increases in scale;
- the trade in fruit is conducted directly via food providers and via the *Fruitmasters Groep* auctions. The majority of the fruit is sold in supermarkets;
- the *Fruitmasters Groep*, a cooperative with 1,000 members, exports fruit (inclusive of imports) to large parts of Western Europe and Scandinavia.

Current position of the arboriculture cluster:

- 425 arboriculture holdings;
- during the past ten years, the acreage has increased by 40% to 3,241 ha, 20% of the total arboriculture acreage in the Netherlands;
- during this period, the number of holdings declined by 4%;
- the proportion of large holdings is increasing (increases in scale);
- the sector is primarily focused on countries outside the Netherlands; the Netherlands occupies a leading position;
- the trade and sales are less stringently regulated, which results in additional opportunities;
- the market prospects are favourable in the event of improved economic conditions.

The market prospects differ for the various sectors.

Fruit cultivation is susceptible to the weather and to competition from inside and outside the EU - which also varies between the types of fruit. For example, the prospects are currently more favourable for pears than for apples. The prospects are dependent on the development of new varieties, the available land (alluvial land) and the development of the scale required for direct sales. In addition, improved demand-driven operations and harmonisation in the chain are required. Diversification is an option for some of the holdings, in particular in the rivers region. The arboriculture cluster has good market prospects, although the more intensive operations will need to take account of the spatial-planning policy.

The greenhouse (and other covered) horticulture clusters are liable to restrictions imposed by the spatial-planning policy. The mushroom cultivation cluster is confronted with fierce competition from Eastern Europe and Asia, and the prospects are unfavourable. The Dutch ornamental-plant horticulture cluster plays a leading role in this market; in addition, the Netherlands plays an important trading role.

The vegetable horticulture cluster, in analogy with the fruit cultivation cluster, is vulnerable to competition from within the EU depending on the energy prices. The forecast decline in the number of Dutch greenhouse horticulture holdings amounts to 3.5% with a more-or-less unchanged area of glass. However, the Eastern region still has land available. The increases in scale in the greenhouse horticulture cluster are accompanied by an increase in the number of employees required, and for this reason it is possible that the Eastern region will suffer virtually no decline in the employment offered by the greenhouse horticulture cluster.

Challenges confronting the horticulture cluster

General challenges:

- all sectors: resolution of the labour bottleneck by technological innovation and improvement of the image of the various sectors;
- greenhouse horticulture: improvement of the year-round deliveries to meet the needs of the flower and food provider customers;
- vegetable and fruit cultivation: improvement of the position relative to the supermarkets;

- fruit cultivation: improvement of the demand-driven operations and collaboration in the chain, together with the development of new varieties;
- ornamental-plant horticulture (inclusive of arboriculture): adjustments to meet the needs of customers such as wholesalers, garden centres, and DIY stores.

Specific issues requiring attention in the Eastern region:

- work on the sustainable development of the greenhouse horticulture cluster in the Eastern region by the reduction of the physical transports to the greenports/collection points in the West of the Netherlands. The vegetable horticulture cluster, in particular, has opportunities to do so. Development of a trading function in the region;
- the achievement of increases in scale in the greenhouse horticulture holdings (in particular, vegetable horticulture), in the fruit cultivation holdings, and in the arboriculture holdings. Improvements in the division of land on the fruit cultivation and arboriculture holdings;
- the achievement/retention of the accommodation of the holdings in the landscape, in particular for arboriculture holdings; this relates to both container culture (which has characteristics in common with greenhouse horticulture) and avenue tree cultivation;
- the simultaneous promotion of efficiency and market-driven innovations (varieties products, process, and logistics) in all sub-clusters. Suggestion: innovative and rapidly-growing holdings could be identified and offered assistance so as to enhance the overall innovative capacity of the clusters.

1. Inleiding

1.1 Achtergrond

Dit onderzoek wil een beeld en de perspectieven te schetsen van het agrocluster in de provincies Gelderland en Overijssel, of kortweg regio Oost, in het zicht van ontwikkelingen in de markt, beleid en maatschappij. De aanleiding daarvoor is dat in het rapport *Het Nederlandse agrocluster* globaal en landelijk van aard is en weinig aanknopingspunten biedt voor provinciaal en regionaal beleid. Gezien het belang van het agrocluster voor Overijssel en Gelderland is er behoefte aan een verdere uitwerking op regionaal niveau. De resultaten moeten bruikbaar zijn voor het opstellen van regionale investeringsprogramma's voor de periode 2007 tot 2013, onder andere gekoppeld aan de nieuwe Europese structuurfondsen, het Investeringsbudget Landelijk Gebied, en het plattelandsontwikkelingsprogramma (POP). Centraal staat daarbij economisch beleid ten aanzien van het agrocluster, met name kennis- en innovatiebeleid, ruimtelijk beleid (inclusief agrologistiek) en het landbouwbeleid gericht op de primaire productie. Ook dienen de resultaten de bespreking van de nota *Kiezen voor Landbouw* van LNV diepgang en richting te geven.

Onder een agrocluster wordt staan: het samenhangende scala aan directe en indirecte activiteiten in relatie tot de land- en tuinbouw (Post et al., 1987). Enerzijds is agrarische productie nauwelijks mogelijk zonder de toelevering van goederen en diensten, en anderzijds is de relatie van de primaire sector met de voedings- en genotmiddelenindustrie van belang, want zonder de activiteiten van de verwerkende industrieën zijn vele agrarische producten immers niet geschikt voor consumptie. In deze studie ligt het accent op de ontwikkelingen in de primaire sector en de verwerkende industrie, minder op de toeleverende industrie, distributie en diensten en worden vier deelclusters onderscheiden: het grondgebonden veehouderijcluster, het intensieve veehouderij cluster, het akkerbouwcluster en het tuinbouwcluster. Per deelcluster kan verder onderscheid worden gemaakt.

1.2 Aanpak en opbouw van het rapport

In hoofdstuk 2 wordt het economische belang van het agrocluster berekend met behulp van de agrarische input-output tabel, met behulp van LISA-ETIN-cijfers voor werkgelegenheid en CBS-statline voor toegevoegde waarde (factorkosten) op basis van cijfers van 2003. Voor elk van de beide provincies wordt een analyse gedaan en wordt rekening gehouden met de enge definitie van een cluster (een berekening op basis van binnenlandse agrarische grondstoffen) en een ruimere definitie, namelijk op basis van alle grondstoffen. In de input-output analyse worden de vijf deelclusters onderscheiden, het tuinbouwcluster is opgesplitst in het glastuinbouwcluster en het opengrondstuinbouwcluster. Ook wordt in hoofdstuk 2 een kort karakteristiek gegeven van het agrocluster in termen van productieca-

paciteit en werkgelegenheid. Het is een opmaat naar de volgende hoofdstukken die in gaan op de deelclusters

De hoofdstukken 3 tot en met 6 beschrijven de structuur en de ontwikkelingen van de vier deelclusters:

- grondgebonden veehouderijcluster, waarbij de melkveehouderij, overige veehouderij en de zuivelindustrie worden besproken;
- intensieve veehouderijcluster: waarbij de vleeskalveren-, varkens- en pluimveehouderij, kalver-, varkens- en pluimveeslachterijen en vleesverwerkende industrie worden besproken;
- akkerbouwcluster;
- tuinbouwcluster, waarin voor wat betreft de opengrondstuinbouw ingegaan wordt op de fruitteelt en boomteelt en de handel en voor wat betreft de glastuinbouw wordt ingegaan op groenteteelt en bloemeteelt en de handel.

Voor wat betreft de structuur en ontwikkelingen in de primaire sector is gebruikgemaakt van data uit het Bedrijven-Informatienet van het LEI en de Landbouwtellingen van 1994, 2000 en 2004 en bestaande literatuur. Hierbij is uitgegaan van de ontwikkelingen bij de gespecialiseerde bedrijven en wordt het gemengd bedrijf in hoofdstuk 7 besproken. In het algemeen is dit een goede benadering, alleen de vleesvarkenhouderij vindt voor een groot deel plaats op melkveehouderij of gemengde bedrijven in regio Oost. Hier wordt in het betreffende hoofdstuk aandacht aan gegeven. Onder 'verbreding' - opgenomen in de overzichts tabellen - worden alle soorten van activiteiten verstaan die inkomsten genereren op het bedrijf (zie voor een nadere specificering hoofdstuk 8)

Voor wat betreft de verwerkende industrie is gebruikgemaakt van bestaande literatuur en aanvullende interviews (overzicht van bronnen in bijlage 3). In de interviews zijn de perspectieven van het (regionale) cluster aan de orde gesteld, de sterkten/zwakten en de kansen/bedreigingen (SWOT) van het cluster en de ruimtelijke consequenties van ontwikkelingen. Elk van de hoofdstukken wordt afgesloten met een bespreking van de perspectieven van het cluster, een SWOT en de daaruit voortvloeiende opgaven om de perspectieven te realiseren. Deze SWOT's en opgaven zijn voor wat betreft de grondgebonden clusters en het intensieve veehouderij in een workshop met representanten uit de betreffende clusters getoetst en besproken. De opgaven vormen de conclusies van de hoofdstukken.

Hoofdstukken 8 en 9 gaan in op de verbrede landbouw en de biologische landbouw in regio Oost. In de verschillende hoofdstukken wordt verwezen naar kaarten. Deze kaarten zijn opgenomen in de bijlagen van dit rapport.

Regio Oost

In de interviews is een aantal sterkten en zwakten genoemd, die of de Nederlandse agroclusters in het algemeen of de hele regio Oost en het agrocluster Oost betreffen. Deze punten worden hier genoemd en in het overzicht van de sterkten en zwakten van de deelclusters niet steeds herhaald.

Bij de sterkten van het Nederlandse agrocluster gaat het dan om: het hoge kennisniveau, de kwaliteitsproductie, de goede organisatie en logistiek, het vakmanschap bij de boeren, de ontwikkelingen op het gebied van verduurzaming, een marktgerichte benade-

ring en de ligging in de koopkrachtige markten in West-Europa. Het agrocluster Oost heeft in logistieke zin daarbij nog voordelen dat het op kortere afstand ligt tot Nederlands belangrijke handelspartner Duitsland en de goede infrastructuur goed is door de uitvalswegen A1, A12 en A15. Er is minder congestie op de wegen in regio Oost en de Betuwelijn biedt perspectieven. Daarnaast kent regio Oost een sterke concentratie van bedrijven, zijn kenniscentra en hooggeschoold personeel in de regio aanwezig (Wageningen Universiteit en Researchcentrum, Rabobank Universiteit, Universiteit Twente), is de regio aantrekkelijk om te wonen en zijn er ruimtelijk meer mogelijkheden in vergelijking tot het meer verstedelijkte midden en westen. Voor voedselverwerkende en toeleverende bedrijven zijn dit gunstige factoren voor vestiging.

Ten opzichte van het Nederlandse agrocluster is de grondprijs in regio Oost minder hoog, maar het intensieve gebruik van grond en inputs, de nadelige gevolgen ervan voor het milieu, de schaarste aan goedkope arbeid zijn zwakten die gedeeld worden met het Nederlandse agrocluster. Daarbij kent regio Oost een grote kwetsbaarheid van het milieu (relatief veel zandgronden, grote oppervlakten EHS en een groot aantal vogel- en habitatrictlijngebieden) die samengaat met hoge dierconcentraties. Deze dierconcentratie brengt ook veterinaire risico's met zich mee. Ook wordt het landschap in regio Oost gekenmerkt door kleinschaligheid en dit brengt ruimtelijke beperkingen met zich mee.

2. Economisch belang van agrocluster Oost

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk geeft een beeld van de economische betekenis van het agrocluster in respectievelijk Gelderland en Overijssel in termen van toegevoegde waarde en werkgelegenheid. Het agrocluster wordt opgesplitst naar de volgende deelclusters, die opgebouwd zijn uit de volgende primaire en verwerkende sectoren:

- *grondgebonden veehouderij*
rundveehouderij, overige veehouderij, zuivelindustrie, slachterijen en vleesverwerkende industrie (rundvlees en overig vlees);
- *intensieve veehouderij*
vleeskalveren-, varkens- en pluimveehouderij, kalver-, varkens- en pluimveeslachte-rijen en vleesverwerkende industrie;
- *akkerbouw*¹
primaire akkerbouw, graan-, bloem-, suiker- en aardappelverwerking, margarine-, zetmeel- en overige voedingsmiddelenindustrie;
- *opengrondstuintbouw*
opengrondsgroenten, fruit, bloembollen, bomen, groente- en fruitverwerking;
- *glastuintbouw*
glasgroente-, champignons-, snijbloemen- en potplantenteelt, groente- en fruitverwerking.

De primaire en verwerkende sectoren dragen *direct* bij aan de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid van de clusters. Een beeld van deze directe bijdragen geschetst in het karakteristiek van het agrocluster Oost (paragraaf 2.2). Met behulp van een input-outputanalyse wordt voor de afzonderlijke agroclusters in Gelderland en Overijssel geschat in hoeverre toeleveranciers en distributeurs een bijdrage leveren aan de regionale economie. Dit zijn zogenaamde *indirecte* bijdragen. Het totale beeld van de bijdragen van de primaire, verwerkende, toeleverende industrie en logistiek wordt voor elk van de provincies apart besproken in paragraaf 2.3 en 2.4. Na een korte schets van de verwachte ontwikkelingen die voor het Nederlandse agrocluster doorgerekend zijn (paragraaf 2.5), volgen in paragraaf 2.6 conclusies.

Nadere definiëring agrocluster

Er kunnen twee definities voor een agrocluster worden onderscheiden, een *enge* en een *ruime* variant. De *enge* definitie is tamelijk strikt in de zin dat deze is gebaseerd op alle di-

¹ Het akkerbouwcluster dat met activiteiten van zowel binnen- als buitenlandse agrarische grondstoffen rekening houdt, heeft hiernaast de drank-, cacao- en tabakindustrie als extra sectoren.

recte en indirecte activiteiten in samenhang met de land- en tuinbouw in de eigen regio. De enge definitie van het agrocluster houdt dus geen rekening met het deel van de verwerkende industrie dat buitenlandse grondstoffen gebruikt. Het gevolg is dat de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid van bijvoorbeeld de tabakindustrie buiten de analyses blijven. De *ruime* definitie van het agrocluster kijkt echter wel naar de industrie die land- en tuinbouwgrondstoffen van buiten regio Oost (en buiten Nederland) verwerkt. De Nederlandse zuivel- en suikerindustrie en de slachterijen zijn voorbeelden van verwerkende bedrijfstakken die voor een groot deel afhankelijk zijn van Nederlandse agrarische grondstoffen. Dat is niet het geval voor de veevoeder- en bloemverwerkende industrie die maar liefst 80% van de benodigde landbouwgrondstoffen importeren. De cacao- en tabakindustrie doen dat zelfs voor de volle 100%. Voor beide definities geldt overigens dat ook de toeleverende, dienstverlenende en transporterende bedrijfstakken - voorzover zij direct of indirect leveren aan de primaire land- en tuinbouw en aan de voedingsmiddelenindustrie - onderdeel zijn van het agrocluster. Hiertoe behoren dan bijvoorbeeld niet alleen de veevoerfabrikanten, kassenbouwers en dierenartsen, maar ook de verpakkingsindustrie of elektriciteitsbedrijven.

Opmerkingen bij de input-outputanalyse

De toegevoegde waarde is de afzet minus de waarde van de import en de leveringen van andere bedrijven en van binnenuit de sector. De toegevoegde waarde omvat dus nog wel de vergoedingen voor arbeid en kapitaal en de overheidsbelastingen. Kapitaalsintensieve sectoren zullen dus een hoge toegevoegde waarde hebben.

Over de positie van de veevoerindustrie in het agrocluster kan men zich afvragen: behoort deze tot de toelevering van de veehouderijclusters, of moet de sector als verwerkend onderdeel van het akkerbouwcluster worden gezien? Het antwoord is: beide. Onze analyses zijn gebaseerd op een methode waarin de agrarische sector centraal staat. Eerst worden de directe en indirecte effecten van het primaire onderdeel van de agroclusters gekwantificeerd. Hiertoe behoort ook de bijdrage van de veevoerindustrie als toeleverancier aan de veehouderijsectoren. Ongeveer de helft van de economische betekenis van de veevoerindustrie komt op deze manier terecht bij de grondgebonden- en intensieveveehouderijclusters. Het resterende deel van de veevoerindustrie, dat vooral met de afzet naar het buitenland heeft te maken, valt onder het verwerkende onderdeel van het akkerbouwcluster.

Een laatste opmerking betreft de import van (deels) bewerkt rund- en pluimveevlees als grondstof voor de vleesverwerkende industrie. In Gelderland bedraagt deze import ongeveer 15% van het vlees dat verwerkt wordt. Onze analyses maken alleen onderscheid naar de herkomst van *primaire* grondstoffen voor de industrie, niet naar die van al (deels) bewerkt vlees. Impliciet wordt dus aangenomen dat alle in de regio bewerkte vleesgrondstoffen dus uit de eigen regio afkomstig zijn. In het intensieve veehouderijcluster bedraagt de toegevoegde waarde van de verwerkende industrie ongeveer 315 miljoen euro. Naar schatting zal dus ongeveer 45 miljoen euro (15% van 315 miljoen) te maken hebben met de verwerking van geïmporteerd (deels) verwerkt vlees. Dezelfde aanname over de behandeling van binnen- en buitenlandse verwerkte agrarische grondstoffen geldt natuurlijk ook voor de andere deelclusters.

2.2 Korte karakteristiek van agrocluster Oost

Productiecapaciteit primaire sector

Gelderland en Overijssel (cluster Oost) hebben beide een relatief groot aandeel in de Nederlandse land- en tuinbouw. Van de agrarische cultuurgrond ligt respectievelijk 13 en 11% in genoemde provincies (tabel 2.1). Het aandeel in het aantal bedrijven is nog wat hoger, namelijk 17 en 12% (tabel 2.2). In nge¹ (te zien als een maat voor de productiecapaciteit) is het aandeel van beide provincies daarentegen wat lager, namelijk 12 en 8% (tabel 2.1). Al met al is, gelet op genoemde percentages, de betekenis van de land- en tuinbouw in het agrocluster Oost binnen de totale Nederlandse agrarische sector ruim 20%.

Deze gegevens wijzen er op dat de gemiddelde bedrijfsomvang in beide provincies, zowel in nge als in oppervlakte cultuurgrond, lager is dan gemiddeld in geheel Nederland. De intensiteit van de productie, althans wat betreft het aantal nge per ha, is eveneens wat lager dan gemiddeld in Nederland. Een belangrijke reden voor de als zodanig lagere intensiteit is dat de glastuinbouw minder sterk vertegenwoordigd is in de beide Oostelijke provincies dan gemiddeld in Nederland. In beide provincies domineert de veehouderij binnen het totaal van de land- en tuinbouw. Dit geldt zowel voor het aantal bedrijven, het grondgebruik als het aantal nge (tabel 2.2 en 2.1).

Over de periode 1994-2004 is in Nederland de productiecapaciteit (in termen van nge) alleen in de glastuinbouw toegenomen, in de andere sectoren is de productiecapaciteit afgenomen, met name in de intensieve veehouderij. In regio Oost is dit niet anders. Wel is daarnaast ook een sterke daling van de productiecapaciteit bij de gemengde bedrijven te zien, met name in Overijssel. In Gelderland is het aandeel in de productiecapaciteit van gecombineerde bedrijven nog hoger dan in gemiddeld in Nederland (en Overijssel) en is in de periode 1994 - 2004 met name ook een sterke daling bij de grondgebonden veehouderij te zien.

¹ De nge, Nederlandse grootte-eenheid, is een maatstaf voor de bedrijfsomvang; de nge is gebaseerd op de berekening van het brutostandaardsaldo van een gewas of dier: opbrengsten minus direct toe te rekenen kosten.

Tabel 2.1 Ontwikkeling veestapel, areaal en nge in Overijssel, Gelderland en totaal Nederland

	Overijssel			Gelderland			Nederland		
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	2004
<i>Veestapel (x 1.000)</i>									
Aantal melkkoeien	275	243	237	286	244	229	1.698	1.504	1.471
Aantal vleesstieren	86	31	21	69	34	28	418	182	124
Aantal schapen inclusief ooien	108	87	85	221	161	152	1.766	1.308	1.236
Aantal geiten	5	21	35	11	36	61	64	179	282
Aantal vleeskalveren	56	85	102	353	380	337	690	783	765
Aantal zeugen	156	140	128	255	213	175	1.294	1.129	954
Aantal vleesvarkens	991	906	741	1.558	1.322	1.044	7.271	6.505	5.363
Aantal leghennen	1.798	1.945	1.647	8.446	9.080	8.440	30.438	32.573	27.219
Aantal vleeskuikenouderdieren	1.497	1.776	1.220	1.601	1.435	1.112	7.978	9.042	5.886
Aantal vleeskuikens	4.847	5.500	4.867	6.937	6.203	4.347	43.056	50.937	44.262
<i>Oppervlakte cultuurgrond (x 1.000)</i>									
w.v. grasland	151	150	144	176	165	163	1.051	1.012	983
snijmaïs	45	42	45	48	45	48	245	233	254
overig	15	23	23	32	40	38	676	711	687
<i>Aantal nge (x 1.000)</i>									
w.v. akkerbouwbedrijven (%)	2,5	2,8	3,2	2,0	2,6	2,6	9,8	10,1	9,5
glastuinbouwbedrijven (%)	1,5	2,6	2,7	9,0	9,8	12,4	20,1	20,4	23,1
melkveebedrijven (%)	65,9	57,6	58,6	43,7	37,9	38,0	34,5	34,5	29,5
varkensbedrijven (%)	7,2	9,3	7,1	8,5	9,5	9,5	6,3	6,3	4,8
gecombineerde bedrijven (%)	10,1	9,7	7,6	11,9	11,3	9,0	8,7	8,7	7,4

Bron: Landbouwtellingen, bewerking LEI.

Tabel 2.2 Ontwikkeling land- en tuinbouwbedrijven in Overijssel, Gelderland en totaal Nederland

	Overijssel		Gelderland			Nederland			
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	2004
<i>Totaal land- en tuinbouwbedrijven w.v.</i>	13.568	11.402	10.083	20.866	16.860	14.374	116.184	97.483	83.885
- akkerbouwbedrijven	606	547	587	842	901	956	14.661	13.749	12.626
- tuinbouwbedrijven	197	199	169	1.415	1.156	953	16.331	13.281	10.745
- blijvende teeltbedrijven	10+	136	130	1.402	1.144	973	5.875	5.147	4.572
- graasdierbedrijven w.v.	9.789	8.110	7.348	11.561	9.484	8.541	56.087	47.075	42.269
- melkveebedrijven	6.565	5.136	4.221	6.551	4.914	3.943	34.009	26.820	22.279
- vleeskalverenbedrijven	83	137	160	650	667	579	1.168	1.281	1.161
- overige graasdierenbedrijven	3.141	2.837	2.967	4.360	3.903	4.019	20.910	18.974	18.829
- hokdierbedrijven w.v.	1.273	1.130	838	2.652	2.080	1.373	10.651	8.382	5.900
- varkensbedrijven	999	882	643	1.977	1.493	941	7.888	6.063	4.182
- pluimveebedrijven	215	212	175	483	442	332	2.049	1.831	1.355
gecombineerde bedrijven	1.597	1.249	1.011	2.994	2.095	1.578	12.579	9.849	7.773

Werkgelegenheid in de verwerkende industrie

De voedings- en genotmiddelenindustrie in regio Oost levert in 2003 aan ongeveer 28.000 personen werk (tabel 2.3). Deze mensen zijn verdeeld over ruim 900 vestigingen. Het aantal werkzame personen per vestiging in regio Oost bedraagt daarmee 30, drie meer dan het nationale gemiddelde. Met een aandeel van 36% in de nationale werkgelegenheid is de vleesverwerkende industrie sterk geconcentreerd in regio Oost. Verder dragen vooral de veevoer-, groente- en fruitverwerkende industrie in Gelderland fors bij aan de Nederlandse werkgelegenheid van deze bedrijfstakken. Volgens de ruime definitie van het agrocluster wordt bijvoorbeeld ook de werkgelegenheid van de tabakindustrie (die haar agrarische grondstoffen uit het buitenland haalt) meegeteld als economische bijdrage aan de regio. Volgens de enge definitie zou de arbeid van ruim 1.100 mensen niet tot het regio Oost agrocluster behoren.

Tabel 2.3 Werkzame personen in voedings- en genotmiddelenindustrie, 2003

Verwerkende bedrijfstak	Overijssel	Gelderland	Regio Oost	Nederland	Regio Oost in %
Zuivel	1.008	1.971	2.979	13.007	23
Vlees	3.616	5.913	9.529	26.685	36
Vis	80	255	335	5.019	7
Groente en fruit	53	1.142	1.195	5.935	20
Aardappelen	12	618	630	7.480	8
Suiker	28	6	34	1.069	3
Graan	171	261	433	3.272	13
Bloem	822	1.146	1.968	11.992	16
Veevoer	404	1.671	2.075	6.469	32
Margarine, zetmeel, overig	1.958	3.325	5.282	32.593	16
Dranken	684	634	1.318	10.145	13
Cacao	83	642	725	7.173	10
Tabak	118	1.004	1.122	5.315	21
Totaal	9.037	18.588	27.625	136.154	20

Bron: LISA 2003.

De ontwikkeling van de voedings- en genotmiddelenindustrie in regio Oost wordt gemeten door het aantal werkzame personen in 2003 te vergelijken met die in het jaar 1995 (tabel 2.4). Vooral de werkgelegenheid in de aan de veehouderij gerelateerde Gelderse en Overijsselse verwerkende industrie is met een kwart afgenomen. In de veevoerindustrie houdt dit vooral verband met de vermindering van het aantal dieren, terwijl de afname in de zuivelindustrie vooral het gevolg is van verdergaande mechanisatie. Hoewel de procentuele arbeid van suiker- en graanverwerking het laatste decennium fors is gestegen, blijft de absolute werkgelegenheid in deze industrieën beperkt. De werkgelegenheid van de gehele voedings- en genotmiddelenindustrie in regio Oost daalde tussen 1995 en 2003 met 10%.

Tabel 2.4 *Procentuele ontwikkeling van werkzame personen in voedings- en genotmiddelenindustrie, 2003 ten opzichte van 1995*

Verwerkende bedrijfstak	Overijssel	Gelderland	Regio Oost
Zuivel	-41	-18	-27
Vlees	-13	-1	-6
Vis	-10	85	48
Groente en fruit	26	-11	-10
Aardappelen	0	-1	-1
Suiker	100	200	113
Graan	5	13	10
Bloem	14	-8	0
Veevoer	-17	-25	-24
Margarine, zetmeel, overig	6	-16	-9
Dranken	-6	-10	-8
Cacao	34	-11	-8
Tabak	71	-15	-11
Totaal	-10	-10	-10

Bron: LISA 1995 en LISA 2003.

2.3 Economisch belang van het Gelderse agrocluster

Totale agrocluster

De betekenis van het Gelderse agrocluster voor de provinciale economie als geheel is groot. Het cluster van toelevering, productie, verwerking en afzet van agrarische producten realiseerde in 2003 een toegevoegde waarde van 4,3 miljard euro en was goed voor ruim 75 duizend arbeidsplaatsen. Dit is achtereenvolgens 10,5 en 10,9% van het Gelderse totaal (tabel 2.5). Voor toegevoegde waarde komt dit overeen met het landelijke percentage, maar voor werkgelegenheid is dit aandeel hoger dan gemiddeld (Koole en Van Leeuwen, 2005). Op kaart 15 (van de kaartenbijlage) is te zien waar de toegevoegde waarde van het agrocluster het hoogst is.

Van de verdiensten en werkgelegenheid van het Gelderse cluster hangt 74% samen met de export van (on)bewerkte agrarische producten uit de regio. Als alleen naar de in eigen provincie geproduceerde agrarische grondstoffen wordt gekeken, dan draagt het agrocluster 6,7% bij aan toegevoegde waarde en 7,5% aan de werkgelegenheid van de Gelderse economie. Beide percentages zijn in deze situatie beduidend hoger dan die voor de gemiddelde Nederlandse provincie (respectievelijk 5,9 en 6,2%). Dit zegt iets over de mate van afhankelijkheid van eigen Gelderse agrarische grondstoffen van het agrocluster, die sterker is dan elders in het land. De aandelen in de totale toegevoegde waarde en werkgelegenheid van de activiteiten met geïmporteerde agrarische grondstoffen bedragen respectievelijk 36 en 32%. Op landelijk niveau liggen deze percentages hoger, namelijk 40% voor toegevoegde waarde en 34% voor werkgelegenheid. Naar verhouding is het Gelderse agrocluster dus sterker verbonden met de eigen agrarische productie.

Tabel 2.5 *Kerncijfers van het Gelderse agrocluster, 2003*

	Toegevoegde waarde (factorkosten, miljoen euro)	Werkgelegenheid (arbeidsjaren)
Agrocluster a)	4.290	75.735
<i>Aandeel in Gelders totaal (%)</i>	<i>10,6</i>	<i>10,9</i>
Verwerking, toelevering en distributie van buitenlandse agrarische grondstoffen	1.566	23.904
Agrocluster, op basis van binnenlandse agrarische grondstoffen	2.724	51.831
<i>Aandeel in Gelders totaal waarvan (%)</i>	<i>6,7</i>	<i>7,5</i>
- land- en tuinbouw	963	22.355
- verwerking	630	7.864
- toelevering	746	13.157
- distributie	386	8.456

a) Binnen- en buitenlandse agrarische grondstoffen, inclusief cacao, drank en tabak.

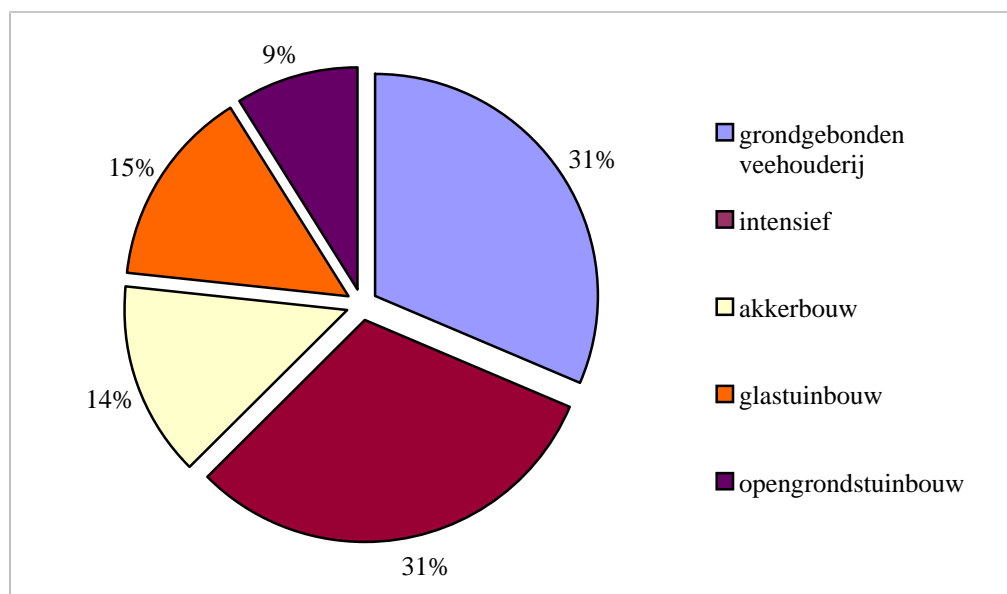
Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI (Koole en Van Leeuwen, 2005); LISA-ETIN voor werkgelegenheid; CBS-Statline voor toegevoegde waarde.

Let wel dat de werkgelegenheid in tabel 2.5 is uitgedrukt in arbeidsjaren (volledige banen), terwijl deze in tabel 2.3 was uitgedrukt in aantal werkende personen. Normaliter is de werkgelegenheid in termen van arbeidsjaren minder dan die in termen van aantal mensen.

Toegevoegde waarde van deelclusters

Figuur 2.1 toont het relatieve belang van de deelclusters grondgebonden veehouderij, intensieve veehouderij, akkerbouw, opengronds- en glastuinbouw voor de toegevoegde waarde van het op binnenlandse agrarische grondstoffen gebaseerde Gelderse agrocluster. Hierbij is aandacht besteed aan zowel de primaire sector als de daarmee samenhangende industrie- en transportactiviteiten. De beide veehouderijclusters nemen gezamenlijk meer dan 60% van de totale bruto toegevoegde waarde voor hun rekening. De glastuinbouw- en akkerbouwclusters dragen daaraan respectievelijk 15 en 14% bij, terwijl het opengrondstuinbouwcluster met 9% het minst belangrijk is.

De plaats van het Gelderse agrocluster wordt duidelijker door deze te vergelijken met de betekenis van het nationale agrocluster (bijlage 1). De bijdrage van het intensieveveehouderijcluster aan de toegevoegde waarde van het totale agrocluster is voor Gelderland (31%) beduidend hoger dan de gemiddelde bijdrage in Nederland (21%). Dit komt vooral door de subclusters van vleeskalveren en pluimvee, die achtereenvolgens tweemaal en de helft zoveel bijdragen dan gemiddeld. Ook het fruitcluster, een onderdeel van het opengrondstuinbouwcluster, is voor de toegevoegde waarde van de Gelderse economie tweemaal zo belangrijk als gemiddeld in Nederland. Buiten de Gelderse provinciegrens hebben juist de akker- en glastuinbouwclusters een grotere betekenis. Bijlage 2 geeft een gedetailleerde uitsplitsing van de toegevoegde waarde van de verschillende subdeelclusters in Gelderland en Nederland.

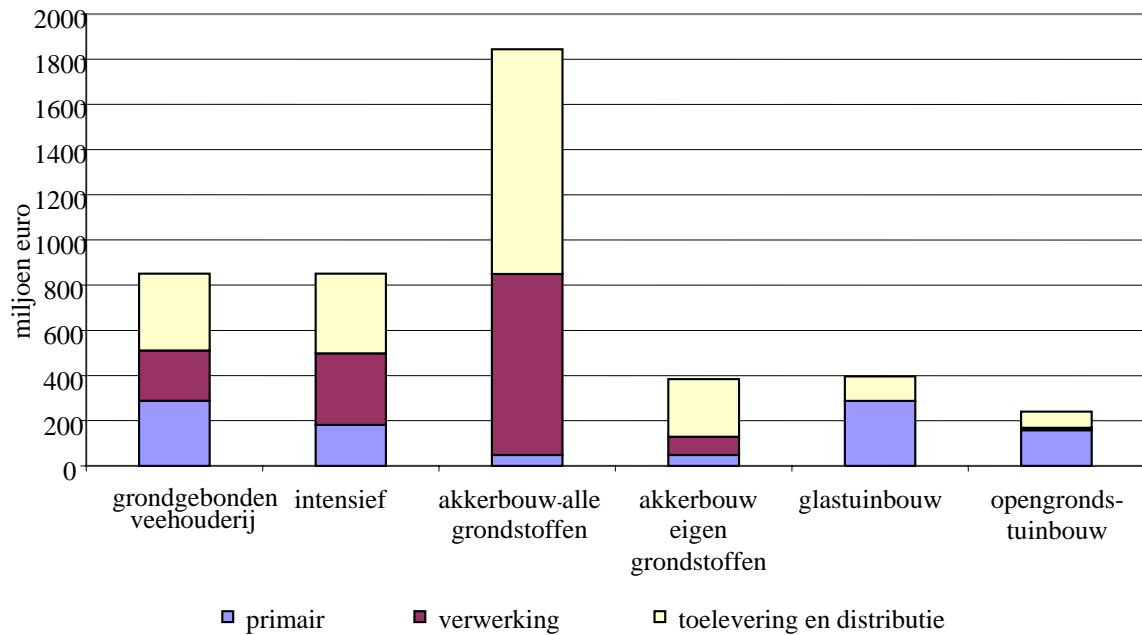

Figuur 2.1 Bijdragen van deelclusters aan toegevoegde waarde van totale Gelderse agrocluster (binnenlandse grondstoffen), 2003

Als ook naar de activiteiten rondom de verwerking van geïmporteerde land- en tuinbouwgrondstoffen wordt gekeken, zou het plaatje er anders uitzien. Omdat het vooral gaat om de invoer van plantaardige producten zoals tabak, graan en cacao, stijgt voornamelijk de betekenis van het akkerbouwcluster. In de andere clusters speelt de op buitenlandse agrarische grondstoffen gebaseerde industrie nauwelijks een rol. In het akkerbouwcluster is er allereerst een toename van 700 miljoen euro aan toegevoegde waarde bij de verwerkers van buitenlandse agrarische grondstoffen (waarvan 300 miljoen euro in tabakindustrie¹, 114 miljoen euro in margarine- en zetmeelindustrie, 83 miljoen euro in drankindustrie). Daar komen dan verder nog de indirecte verdiensten bij van de sectoren die een deel van hun activiteiten ontleen aan het bestaan van die 'buitenlandse' industrie. Het gaat dan om nog eens ruim 700 miljoen euro. Met deze rekenwijze wordt het akkerbouwcluster met 43% het belangrijkste onderdeel van het Gelderse agrocluster. Op nationaal niveau is het op alle agrarische grondstoffen gebaseerde akkerbouwcluster met 51% overigens nog belangrijker voor de toegevoegde waarde.

Figuur 2.2 geeft voor de op binnenlandse agrarische grondstoffen gebaseerde deelclusters de verdeling van de toegevoegde waarde over de primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen. Om een indruk te geven van de economische betekenis die samenhangt met de verwerking van geïmporteerde producten, is een cluster 'akkerbouw-alle grondstoffen' opgenomen.

¹ British American Tobacco heeft aangegeven de fabriek in Zevenaar te sluiten ten gevolge van een Duitse vestiging (De Gelderlander, 4 april 2006).

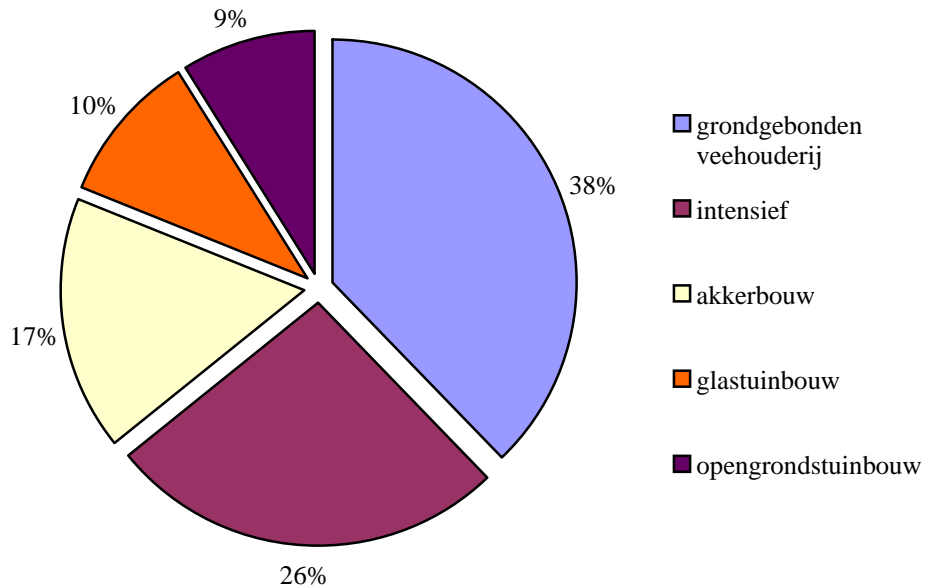
Figuur 2.2 Bijdragen van primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen aan toegevoegde waarde van Gelderse deelclusters, 2003 (binnenlandse grondstoffen, voor akkerbouw ook alle grondstoffen)

Binnen de onderscheiden clusters verschilt het gewicht van de primaire sector ten opzichte van die van de verwerking, toelevering en distributie. De Gelderse land- en tuinbouw genereren ruim een derde van de toegevoegde waarde van het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocluster. Per deelcluster is het beeld verschillend. In de tuinbouwclusters draagt de primaire sector bijvoorbeeld voor 73% (glastuinbouw) en 66% (opengrondstuintuinbouw) bij aan de toegevoegde waarde, terwijl zijn bijdrage in het akkerbouwcluster beperkt is tot 12% (en slechts 3% in het uitgebreide akkerbouwcluster). De figuur maakt verder duidelijk dat de toeleveranciers en transporteurs - naast de primaire en verwerkende sectoren - ook een aanzienlijke bijdrage leveren aan de economische betekenis van het Gelderlandse agrocluster.

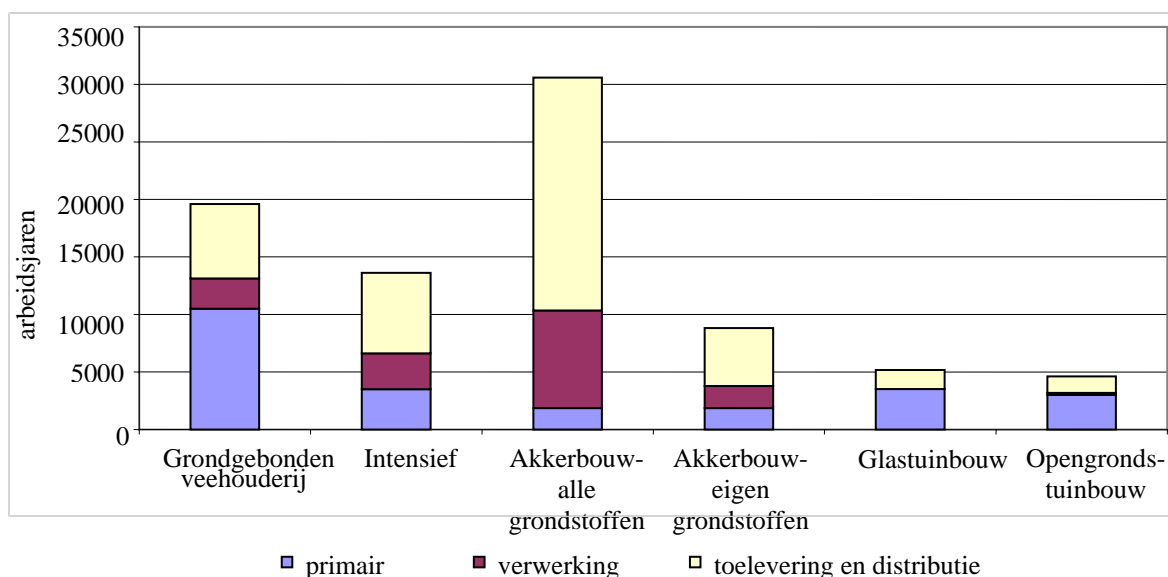
Werkgelegenheid van deelclusters

Figuur 2.3 toont de relatieve betekenis van de deelclusters grondgebonden veehouderij, intensieve veehouderij, akkerbouw, opengronds- en glastuinbouw voor de werkgelegenheid van het op binnenlandse agrarische grondstoffen gebaseerde Gelderse agrocluster. Het grondgebonden veehouderijcluster is hier het belangrijkste cluster met een aandeel van 38%. Dat is meer dan haar bijdrage aan de toegevoegde waarde. Voor het intensieve veehouderijcluster is die verhouding precies omgekeerd. De arbeidsproductiviteit van het intensieve veehouderijcluster, gemeten als de toegevoegde waarde per arbeidsjaar, is daarmee dus hoger dan die van de grondgebonden veehouderijcluster.

Op nationaal niveau genereren het grondgebonden-veehouderijcluster (33%) en het akkerbouwcluster (22%) de meeste arbeid (bijlage 1). Bijlage 2 geeft de gedetailleerde uitsplitsing van de werkgelegenheid van de verschillende sub-deelclusters in Gelderland en Nederland. Voor de op binnenlandse agrarische grondstoffen gebaseerde deelclusters geeft figuur 2.4 de verdeling van de werkgelegenheid over de kolomonderdelen. Ook hier is een extra kolom ('akkerbouw-alle grondstoffen') opgenomen die aangeeft hoeveel arbeid samenhangt met de activiteiten rondom de verwerking, toelevering en distributie van binnen- en buitenlandse agrarische producten samen.

Figuur 2.3 Bijdragen van deelclusters aan werkgelegenheid van totale Gelderse agrocluster (binnenlandse grondstoffen), 2003

Figuur 2.4 Bijdragen van primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen aan werkgelegenheid van Gelderse deelclusters, 2003 (binnenlandse grondstoffen, voor akkerbouw ook alle grondstoffen)

In het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocluster is 43% werkzaam in de primaire land- en tuinbouw. Voor de intensieve-veehouderij- en akkerbouwclusters ligt dit percentage lager omdat hierin relatief meer indirecte arbeid wordt gegenereerd (bij toeleveranciers en transporteurs).

2.4 Economisch belang van het Overijsselse agrocluster

Totale agrocluster

Het cluster van toelevering, productie, verwerking en afzet van agrarische producten in Overijssel realiseerde in 2003 een toegevoegde waarde van 2.2 miljard euro en was goed voor ruim 40 duizend arbeidsjaren. Het draagt daarmee respectievelijk 9,9% en 10,4% bij aan toegevoegde waarde en werkgelegenheid van de economie in Overijssel (tabel 2.6). Voor de toegevoegde waarde is dit minder dan het landelijke percentage (10,4%), maar voor de werkgelegenheid is dit aandeel iets meer dan gemiddeld (Koole en Van Leeuwen, 2005). Kaart 15 laat zien waar de toegevoegde waarde van het agrocluster het hoogst is.

Eenzeventig procent Van de economische waarde van het Overijsselse cluster komt tot stand via exportactiviteiten (naar buiten de regio). Als alleen rekening wordt gehouden met de verwerking, toelevering en distributie van de in eigen regio geproduceerde agrarische grondstoffen, dan draagt het agrocluster 6,8% bij aan toegevoegde waarde en 7,6% aan de werkgelegenheid van de regionale economie. Net als voor Gelderland liggen deze percentages beduidend boven die van de gemiddelde Nederlandse provincie (respectievelijk 5,9 en 6,2%). Ook nu is het agrocluster dus relatief sterk verbonden met eigen regionale agrarische grondstoffen.

Tabel 2.6 Kerncijfers van het agrocluster in Overijssel, 2003

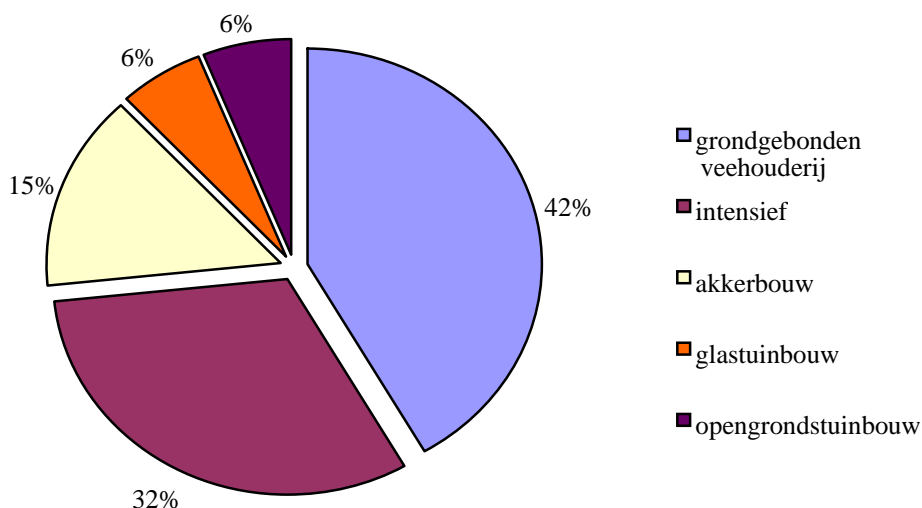
	Toegevoegde waarde (factorkosten, miljoen euro)	Werkgelegenheid (arbeidsjaren)
Agrocluster a)	2.207	40.956
Aandeel in Overijsselse totaal (%)	9,9	10,4
Verwerking, toelevering en distributie van buitenlandse agrarische grondstoffen	699	11.323
Agrocluster, op basis van binnenlandse agrarische grondstoffen	1.507	29.633
Aandeel in Overijsselse totaal w.v. (%)	6,8	7,6
- land- en tuinbouw	450	13.998
- verwerking	386	4.305
- toelevering	458	7.380
- distributie	203	3.950

a) Binnen- en buitenlandse agrarische grondstoffen, inclusief cacao, drank en tabak.

Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI (Koole en Van Leeuwen, 2005); LISA-ETIN voor werkgelegenheid; CBS-Statline voor toegevoegde waarde.

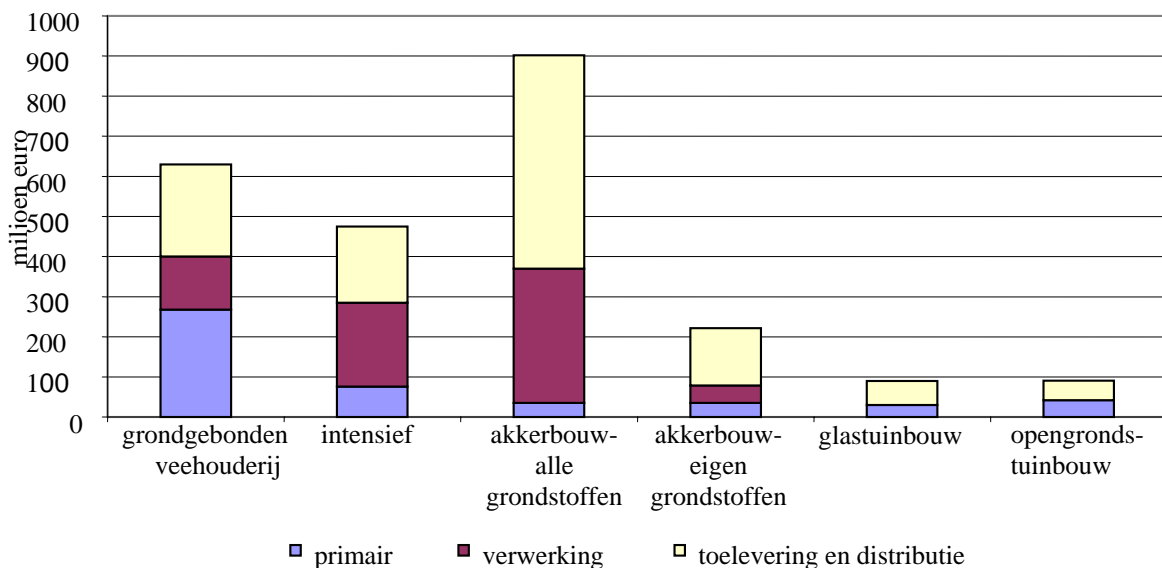
Toegevoegde waarde van deelclusters

Figuur 2.5 toont het relatieve belang van de deelclusters grondgebonden veehouderij, intensieve veehouderij, akkerbouw, opengronds- en glastuinbouw voor de toegevoegde waarde van het op binnenlandse agrarische grondstoffen gebaseerde agrocluster. In Overijssel genereert het grondgebonden-veehouderijcluster met voorsprong de meeste toegevoegde waarde (42%), gevolgd door het intensieve-veehouderijcluster (32%) en het akkerbouwcluster (15%). Beide veehouderijclusters zijn naar verhouding belangrijker voor deze regio dan voor de gemiddelde Nederlandse provincie (bijlage 1). Bijlage 2 geeft een gedetailleerde uitsplitsing van de toegevoegde waarde van de verschillende subdeelclusters in Overijssel en Nederland.

Figuur 2.5 Bijdragen van deelclusters aan toegevoegde waarde van totale Overijsselse agrocluster (binnenlandse grondstoffen), 2003

Figuur 2.6 geeft voor de op binnenlandse agrarische grondstoffen gebaseerde deelclusters de verdeling van de toegevoegde waarde over de primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen in Overijssel. Om een indruk te geven van de economische betekenis die samenhangt met de verwerking van geïmporteerde producten, is een cluster 'akkerbouw-alle grondstoffen' toegevoegd. De primaire land- en tuinbouw genereert 30% van de toegevoegde waarde van het op eigen grondstoffen gebaseerde agrocluster. In het grondgebonden- en opengrondstuinbouwcluster zorgt deze sector voor ongeveer 45% van de diensten, terwijl dat in het akkerbouwcluster beperkt is tot 16% (en 5% in het uitgebreide akkerbouwcluster).

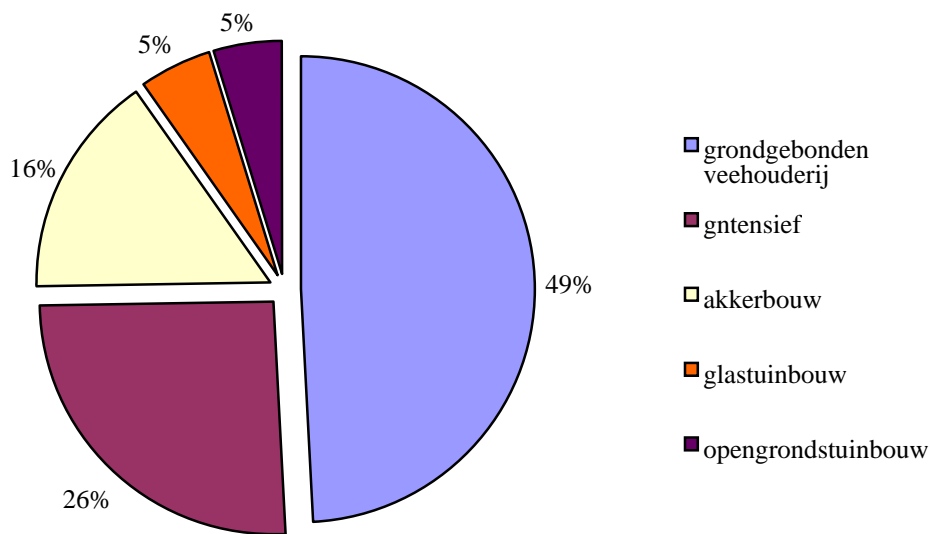
Figuur 2.6 Bijdragen van primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen aan toegevoegde waarde van Overijsselse deelclusters, 2003 (binnenlandse grondstoffen, voor akkerbouw ook alle grondstoffen)

Als ook naar de activiteiten rondom de verwerking van geïmporteerde land- en tuinbouwgrondstoffen wordt gekeken, ziet figuur 2.5 er opnieuw anders uit. Allereerst is er een toename van 290 miljoen euro aan toegevoegde waarde bij de verwerkers van buitenlandse agrarische grondstoffen (waarvan 96 miljoen euro in drankindustrie, 72 miljoen euro in margarine- en zetmeelindustrie en 38 miljoen euro in drankindustrie). Daar komen dan verder nog de indirecte verdiensten bij van de sectoren die een deel van hun activiteiten ontleen aan het bestaan van die 'buitenlandse' industrie. Het gaat dan om nog eens 400 miljoen euro. Met deze rekenwijze wordt ook nu het akkerbouwcluster met 41% dan het belangrijkste onderdeel van het Overijsselse agrocluster.

Werkgelegenheid van deelclusters

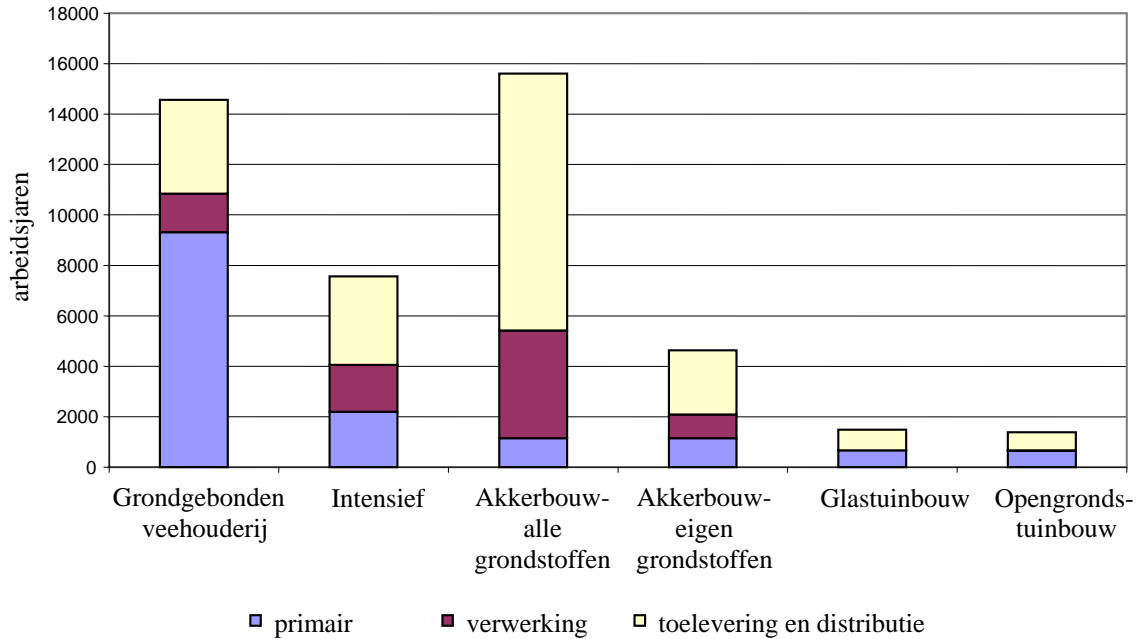
Het relatieve belang van de deelclusters voor de werkgelegenheid van het binnenlandse agrocluster staat in figuur 2.7. Opnieuw is het grondgebonden-veehouderijcluster het belangrijkste (met 49%) voor het totale agrocluster in Overijssel. Dat is meer dan haar bijdrage aan de toegevoegde waarde en dat getuigt van een relatief lage arbeidsproductiviteit

van het cluster. Bijlage 2 geeft de gedetailleerde uitsplitsing van de werkgelegenheid van de verschillende subdeelclusters in Overijssel en Nederland.

Figuur 2.7 Bijdragen van deelclusters aan werkgelegenheid van Overijsselse agrocluster, (binnenlandse grondstoffen) 2003

Voor de op eigen agrarische grondstoffen gebaseerde deelclusters geeft figuur 2.8 de verdeling van de werkgelegenheid over de kolomonderdelen. Ook hier is een extra kolom ('akkerbouw-alle grondstoffen') opgenomen die aangeeft hoeveel arbeid samenhangt met de activiteiten rondom de verwerking, toelevering en distributie van binnen- en buitenlandse agrarische producten. Bijna de helft van het totale agrocluster is werkzaam in het grondgebonden veehouderijcluster. Dit cluster heeft bijna tweederde deel werkzaam in de primaire sector, maar biedt relatief weinig werkgelegenheid in de aanverwante industrie zoals de zuivel- en vleesverwerking. Deze sectoren zijn minder dan gemiddeld aanwezig in Overijssel (zie ook tabel 2.2).

Figuur 2.8 Bijdragen van primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen aan werkgelegenheid van Overijsselse deelclusters, 2003 (binnenlandse grondstoffen, voor akkerbouw ook alle grondstoffen)

2.5 Trendberekeningen voor het Nederlandse agrocluster

In de *Nota Kiezen voor Landbouw* worden de ontwikkelingen van de toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het Nederlandse agrocluster per deelcluster geschetst tot 2015. De cijfers van 2015 zijn gebaseerd op modelberekeningen voor het Nederlandse agrocluster. Op het niveau van agrocluster Oost zijn deze modelberekeningen niet beschikbaar. Het beeld dat voor de verschillende clusters naar voren komt is dat alle clusters een groei kennen in toegevoegde waarde. Deze groei is het grootst in het opengronds tuinbouwcomplex (21%), de glastuinbouw (22%) en de intensieve veehouderij (14%). Tegelijkertijd daalt de werkgelegenheid in alle clusters, maar het minst in het opengrondstuintuinbouwcomplex (-3%) en het glastuinbouwcomplex (-5%). In de andere clusters is de daling van werkgelegenheid 13-15%. In de volgende hoofdstukken komen de ontwikkelingen van de specifieke deelclusters in regio Oost aan bod.

Binnen alle deelclusters heeft verwerking een hogere toegevoegde waarde dan de primaire sector of het gemiddelde van bedrijven die toeleveren. De verwerking in het intensieve veehouderij cluster heeft de hoogste toegevoegde waarde per arbeidsjaar (ruim 128 duizend euro per arbeidsjaar (input-output tabel Nederland, 2003)). Binnen de primaire sector heeft de glastuinbouw de hoogste toegevoegde waarde (ruim 70.000 euro per arbeidsjaar). De intensieve en de grondgebonden veehouderij zitten op respectievelijk 21.000 en ruim 35.000 euro. Ook heeft glastuinbouw de hoogste toegevoegde waarde per ha.

2.6 Conclusies

Deze paragraaf gaat in op de meest opvallende kenmerken van het agrocluster in regio Oost.

- Het op binnenlandse agrarische grondstoffen gebaseerde agrocluster is beduidend belangrijker voor de totale economie van regio Oost dan het Nederlandse agrocluster voor de Nederlandse economie. Dit geldt zowel in termen van toegevoegde waarde als werkgelegenheid.
- Het agrocluster Oost is naar verhouding sterker verbonden met de binnenlandse agrarische productie dan het Nederlandse agrocluster. Tegelijk is de export afhankelijkheid van de regio hoger dan gemiddeld in Nederland, namelijk meer dan 70%.
- De grootste bijdragen in toegevoegde waarde worden in Gelderland geleverd door het intensieve veehouderijcluster en het grondgebonden veehouderijcluster, namelijk elk 31%. Het zijn vooral de subclusters vleeskalveren, pluimvee en fruit die vergeleken met de landelijke aandelen sterker bijdragen aan toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het Gelderse agrocluster. Buiten deze provincie hebben juist de akker- en glastuinbouwclusters een groter aandeel.
- De clusters grondgebonden veehouderij en intensieve veehouderij genereren met voorsprong de meeste toegevoegde waarde voor het Overijsselse agrocluster, respectievelijk 42 en 32%. Naar verhouding is dat ook fors meer dan gemiddeld voor Nederlandse.
- Bijna de helft van het Overijsselse agrocluster bestaat uit primaire werkgelegenheid en daaraan draagt vooral het grondgebonden veehouderijcluster bij. Dat cluster heeft tweederde deel van alle arbeid werkzaam in de veehouderij, terwijl de aanverwante industrie zoals de zuivel- en vleesverwerking relatief weinig werkgelegenheid oplevert in Overijssel. Dit komt omdat deze industrieën naar verhouding vaker buiten de provincie zijn gevestigd, en daarom tot een ander regionaal cluster behoort.
- Als rekening wordt gehouden met de activiteiten die samenhangen met de verwerking van binnenlandse en geïmporteerde agrarische producten wordt het akkerbouwcluster veruit het belangrijkste voor regio Oost. De toegevoegde waarde van het cluster met aan akkerbouw gerelateerde grondstoffen is dan ruim vier maal groter (1.800 miljoen euro in Gelderland en 900 miljoen euro in Overijssel).
- Onder de industrieën die uitsluitend afhankelijk van buitenlandse agrarische grondstoffen vallen bijvoorbeeld de cacao-industrie en de tabaksindustrie. Zij opereren onafhankelijk van het aanbod van Nederlandse land- en tuinbouwgrondstoffen. De tabaksindustrie Zevenaar is hiervan een voorbeeld en is bovendien in buitenlandse handen. Hoewel belangrijk als regionale werkgever is besloten de productie te verplaatsen. Dit is een serieus nadeel van een zo'n 'foot-loose' industrie.

3. Grondgebonden veehouderijcluster

3.1 Inleiding

Het melkveehouderijcluster is van grote economische betekenis voor het agrocluster Oost, zoals we gezien hebben in hoofdstuk 2. Dit hoofdstuk gaat nader in op de structuur en ontwikkelingen in dit cluster en schetst perspectieven voor het cluster in paragraaf 3.2. Daarbij wordt eerst de primaire sector besproken worden, de keten van rondom de melkveehouderij en tenslotte de perspectieven van het melkveehouderijcluster. In paragraaf 3.3 wordt de overige graasdieren houderij en de perspectieven besproken. De overige graasdierehouderij wordt besproken in paragraaf 3.3., maar niet als onderdeel van een cluster. In deze inleiding gaan we eerst in op de grondgebonden landbouw als drager is van het cultuurlandschap.

Grondgebonden veehouderij: economische drager van het cultuurlandschap

Het aandeel van de (gespecialiseerde¹) grondgebonden veehouderijbedrijven (melkvee en overige graasdieren) in het totale aantal land- en tuinbouwbedrijven is hoog in beide provincies, namelijk ruim 70% in Overijssel en ongeveer 60% in Gelderland (tabel 3.1 en 3.2, 2004). De grondgebonden veehouderij bepaalt dan ook het overgrote deel van het agrarisch grondgebruik in de beide provincies, namelijk voor bijna 90% in Overijssel en voor ongeveer 85% in Gelderland (tabel 2.2). De arealen grasland en ook die van voedergewassen, voornamelijk snijmaïs, worden dan meegerekend. De grondgebonden veehouderij is sterk verspreid over beide provincies, waarbij het vanwege de natuurlijke omstandigheden (laag gelegen gronden zijn alleen geschikt als grasland) de enige agrarische grondgebruiker is, bijvoorbeeld in het Noordwestelijke deel van Overijssel. Dit geldt ook voor de uiterwaarden langs de grote rivieren en in een aantal beekdalen in beide provincies. Binnen het grondgebonden veehouderijcluster levert de melkveehouderij een relatief groot deel van de toegevoegde waarde, waarwee grondgebonden landbouw bij uitstek economische de drager van karakteristieke cultuurlandschappen genoemd kan worden (zie ook kaart 4). Dit is ook de conclusie van het Ruimtelijk Planbureau (2005). Het gaat dan om zowel een aantal belangrijke Nationale Landschappen (IJsseldelta, Noordoost-Twente, de Achterhoek, Noordelijk rivierengebied, het gebied tussen Zutphen en Lochem, kaart 1), voor delen van de EHS als grote gebieden daarbuiten.

¹ Bedrijven worden als gespecialiseerd aangemerkt wanneer twee derde of meer van de nge (Nederlandse grootte-eenheden) betrekking heeft op een bedrijfstak.

3.2 Melkveehouderijcluster

3.2.1 Melkveehouderij

Samen met Friesland en Noord-Brabant behoren Overijssel en Gelderland tot de grote melkproducerende provincies (allen ruim boven de 150 miljoen kg). In zowel Gelderland als in Overijssel zijn er ongeveer 4.000 gespecialiseerde melkveebedrijven (tabel 3.1). Kaarten 1 en 4 laten zien dat een aantal concentraties van melkveeboeren in de nationale landschappen gelegen. Dit geldt met name voor de Achterhoek, Noordoost-Twente en de IJsseldelta.

De gemiddelde omvang van de melkveebedrijven is in beide provincies ongeveer gelijk, zowel in nge (ruim 80) als in oppervlakte (ruim 30 ha) en het aantal melkkoeien (54). Meer dan 90% van de melkkoeien bevindt zich op de gespecialiseerde bedrijven. Het gemiddelde melkveebedrijf in zowel Gelderland als in Overijssel is hiermee zo'n 15 tot 20% kleiner in omvang (in nge en in oppervlakte) dan het gemiddelde Nederlandse melkveebedrijf. In de afgelopen tien jaar (1994-2004) was het tempo van daling van het aantal melkveebedrijven in beide provincies, vooral in Gelderland, al wel hoger dan gemiddeld in Nederland. Ook de daling van het aantal melkkoeien was in Gelderland boven het gemiddelde van Nederland. Echter, het opvolgingspercentage in zowel Gelderland als in Overijssel ligt op ongeveer hetzelfde niveau als in Nederland; ongeveer de helft van de ondernemers boven de 50 jaar heeft een opvolger (tabel 3.1).

Samenhangend met de gemiddeld wat kleinere bedrijfsomvang in de Gelderse en Overijsselse melkveehouderij is dat er relatief meer kleinere melkveebedrijven (kleiner dan 50 nge) en minder grote(re) melkveebedrijven (groter dan 100 respectievelijk 150 nge) zijn. In beide provincies maken de bedrijven groter dan 100 nge ongeveer 30% van het totaal uit; in geheel Nederland is dat ongeveer 40%. In Overijssel en Gelderland is echter het aantal bedrijven groter dan 150 nge gegroeid in de afgelopen 10 jaar, respectievelijk met 64 en 37%. Hiermee is het proces van schaalvergroting getekend: er is uitstroom en een groeiend aandeel grote bedrijven, op een min of meer gelijkblijvend areaal. Daarbij is het quotum in Overijssel sinds 1996 licht gegroeid, maar groeit niet meer en in Gelderland licht gedaald ten gevolge van Friesland (Productschap voor zuivel, 2005).

De verwachting is het tempo van beëindiging van de melkveehouderij in Gelderland en Overijssel wel hoger zal blijven dan gemiddeld in Nederland. Het tempo wordt dan geschat op ruim 4% per jaar over de periode tot 2015 (Silvis en De Bont, 2005, p. 138) en mogelijk nog hoger. Hierbij is rekening gehouden met de leeftijdsopbouw van de agrarische ondernemers; ongeveer 60% van de oudste ondernemers op het bedrijf is ouder dan 50 jaar¹.

¹ Mede omdat er in de land-en tuinbouw veel bedrijven met maatschappen zijn, dus met meerdere ondernemers (vaak in gezins- of familieverband), is de opvolgingssituatie niet nauwkeurig aan te geven. Potentiële opvolgers werken meer dan in het verleden ook buiten het bedrijf gedurende een aantal jaren. De besluitvorming over opvolging is complexer dan voorheen.

Tabel 3.1 Ontwikkeling melkveebedrijven in Overijssel en Gelderland

	Overijssel		Gelderland			Nederland			
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	2004
Areaal op melkveebedrijven (ha)	144.667	136.939	137.441	145.144	133.856	133.102	918.871	869.723	858.885
Idem in % van totaal	69	64	65	57	54	53	47	44	45
Aantal nge op melkveebedrijven	421.663	384.230	347.908	430.904	376.910	331.046	2.558.609	2.350.149	2.134.988
Idem in % van totaal	66	58	59	44	38	38	35	30	30
Aantal nge per melkveebedrijf	64,2	74,8	82,4	65,8	76,7	84,0	75,2	87,6	95,8
Aantal ha per melkveebedrijf	22,0	26,7	32,6	22,2	27,2	33,8	27,0	32,4	38,6
Aantal melkkoeien op melkveebedrijven	257.199	227.405	227.592	257.493	217.417	211.099	1.576.267	1.392.640	1.386.127
Aantal melkkoeien per melkveebedrijf	39,2	44,3	53,9	39,3	44,2	53,5	46,3	51,9	62,2
Aantal melkveebedrijven	6.565	5.136	4.221	6.551	4.914	3.943	34.009	26.820	22.279
Aantal bedrijven naar grootteklasse:									
3-50 nge	2.434	1.456	948	2.463	1.478	976	9.771	5.763	3.690
50-100 nge	3.169	2.451	2.015	2.959	2.181	1.698	16.541	12.137	9.697
100-150 nge	809	983	1.006	913	960	973	53.897	6.454	6.281
> 150 nge	153	246	252	216	295	296	1.800	2.466	2.611
melkveebedrijven met > 2 gve/ha (%)	86	75	70	58	76	67	81	70	65
melkveebedrijven met bedrijfshoofd > 50 jaar (%)	65	66	62	61	63	59	59	59	55
Melkveebedrijven met opvolging (%)		58	52		54	49		59	52
Melkveebedrijven met verbreding (%) a)			40			42			47

a) 2003.

Bron: Landbouwtellingen, bewerking LEI.

Overigens betekent beëindiging van de melkveehouderij op een bedrijf lang niet in alle gevallen ook dat het bedrijf op dat moment dan ook volledig wordt beëindigd. Veel bedrijven worden dan nog voortgezet, onder meer met andere graasdieren (jongvee, weiden mestvee, schapen en dergelijke, paragraaf 3.3).

3.2.2 Keten rondom de melkveehouderij

In figuur 3.1 is de keten rondom de grondgebonden rundveehouderij Nederland opgenomen. Onder de 40.000 primaire rundvleesbedrijven zijn er ruim 22.000 gespecialiseerde bedrijven die melk produceren. Er wordt aan 13 zuivelondernemingen geleverd.

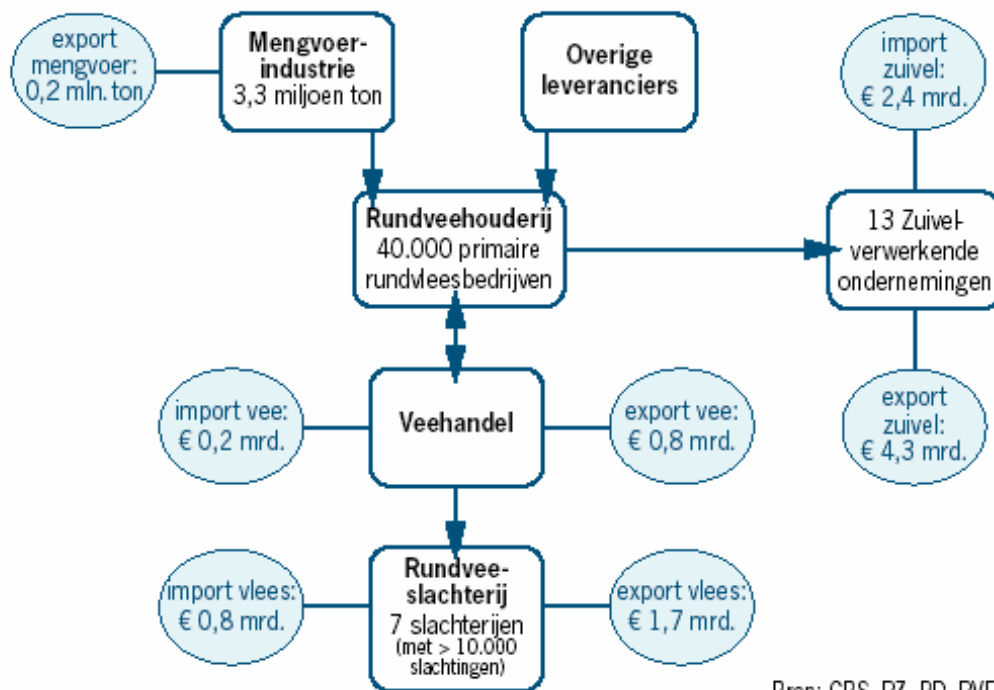
De zuivelindustrie behoort tot de meest innovatieve voedingsmiddelenindustrie (mondelijke mededeling). Deze ondernemingen zijn door fusieprocessen tussen coöperaties, zoals Coberco dat in Friesland Foods is opgegaan, sterk geconcentreerd. De productie-locaties zijn in kaart 4 in beeld gebracht. Omdat cijfers gebruikt zijn op gemeenteniveau, kan de aangegeven plaats afwijken van de werkelijke plaats. Melkveehouderijen in Noord-oost Twente liggen relatief ver verwijderd van de dichtstbijzijnde melkfabriek (Hengelo). Deze ondernemingen hebben reeds lang een internationale oriëntatie. Veel lokale verwerkingsbedrijven werden gesloten. Voor Overijssel betekent dit dat verwerking van een belangrijk deel van de melk inmiddels buiten het gebied plaatsvindt (hoofdstuk 2, dit rapport). Friesland Foods is een dominante speler in regio Oost. Van de ruim 8.000 melkveebedrijven levert 80% aan Friesland Foods (Informatienet¹, 2004). Naast Friesland Foods levert 20% van de melkhouders in regio Oost aan Leerdammer Company, 8% aan Nestle, 8% aan CZ Rouveen, 7% aan Campina Melkunie, 3% aan Campina en 3% aan DOC Kaas in Hogeveen (Informatienet, 2004). Deze onderneming beschikt over 19 fabrieken, waarvan er één in Overijssel staat (Frico Cheese in Balkbrug) en vijf in Gelderland (Lochem, Borculo, Varsseveld (Frico Cheese), Steenderen (Frico Cheese) en Nijkerk). Destijds is Coberco van de A-locatie bij binnenkomst in Arnhem naar Nijkerk verhuisd, om logistieke redenen, synergievoordelen en het personeel dat hier minder vakbondsgezinnd zou zijn. Indien er nog meer herstructureringen moeten worden doorgevoerd, zou het tot de mogelijkheden kunnen behoren dat de kaasfabriek in Varsseveld gesloten wordt. Bij deze fabriek is vanwege gemeentebestuur namelijk geen uitbereiding mogelijk, terwijl die wel nodig zijn om de fabriek rendabel te laten draaien. De kaasproductie zou dan bijvoorbeeld kunnen worden opgenomen in de weiverwerkingsfabriek in Borculo, omdat daar nog wel ruimte is (mondelijke mededeling).

In Gelderland staan verder nog een zuivelfabriek van Nestlé voor kindervoeding en specialities in Nunspeet. In Overijssel gaat het om de volgende ondernemingen: het bedrijf Sloten in Deventer, Leerdammer Company die heeft een fabriek in Dalfsen, de Zuivelfabriek Lyempf in Kampen die zich richt op de internationale handel in industriële zuivelproducten en het in Ommen gelegen Hgyproca Dairy. Dit laatst genoemde bedrijf produceert voornamelijk melkpoeder en roomboter voor grootverpakkingen. CZ Rouveen, ten slotte, is een kaasfabriek die zich richt op het hogere marktsegment kaas.

Naast de industriële zuivelverwerking zijn melkveehouderij bedrijven die zuivel ambachtelijk of semi-industrieel verwerken op het bedrijf zelf. Als voorbeeld kan hier ge-

¹ Hiermee wordt bedoeld het Bedrijven-Informatienet van het LEI.

noemd worden Weerribben Zuivel. Het gaat om enkele tientallen bedrijven in regio Oost. Ten opzichte van de bedrijven uit de intensieve veehouderij zijn er meer mogelijkheden voor productontwikkeling.

Bron: CBS, PZ, PD, PVE; bewerking LEI.

Figuur 3.1 De keten rondom de rundveehouderij in 2004

Bron: LEB 2005

3.2.3 Perspectieven voor het melkveehouderijcluster

Het perspectief van het melkveehouderijcluster staat onder invloed van een aantal factoren, zoals de veranderingen in het Europese landbouwbeleid (GLB), die op zich weer onder invloed staan van mogelijke afspraken in het kader van de WTO, de ontwikkeling van het mestbeleid en de positionering op de afzetmarkten van de Nederlandse zuivelindustrie. De verwachting is dat deze ontwikkelingen de bedrijfsresultaten onder druk zetten (Silvis en De Bont, 2005). Daarnaast zijn er ook maatschappelijke eisen voor milieu en dierenwelzijn. Hieronder wordt elk van de factoren toegelicht.

Positionering

Concurrentie op de zuivelmarkt in Europa en daarbuiten wordt bepaald door de internationaal opererende bedrijven. Positie van de Nederlandse zuivelsector is de laatste jaren verslechterd op drie belangrijke afzetmarkten voor kaas, waaronder Duitsland. Voor de overige zuivel producten heeft Nederland in Duitsland positie behouden.

GLB en WTO

De in 2003 door de Europese ministers van Landbouw over het GLB gemaakte afspraken over verlaging van de prijsondersteuning van zuivelproducten en de introductie van inkomenscompensatie hebben tot dusver (2005) al met al nog een positieve uitwerking voor de inkomensvorming in de melkveehouderij (De Bont en Van der Knijff, 2005). De reden hiervan is dat de melkprijsdaling tot nu geringer is dan de hoogte van de compensatie (premies of toeslagen). Het akkoord dat de Doha-ronde van de WTO afsluit (december 2005) bepaalt dat de EU meer zuivelproducten op de markt moet toelaten en dat exportsubsidies uiterlijk eind 2013 zijn afgeschaft. Dit heeft consequenties voor het interne EU-zuivelbeleid en in het bijzonder de melkquotering, die daarmee waarschijnlijk overbodig wordt. De huidige regeling loopt tot 2014. Met de mogelijke afschaffing van melkquotering in het vooruitzicht en waarschijnlijk dalende melkprijzen, zal ook de prijs voor melkquotum dalen. Tot nul, als quotering echt stopt.

De inkomenstoelagen zullen aan randvoorwaarden (cross compliance) verbonden worden. Deze randvoorwaarden zijn van maatschappelijk belang om tot verduurzaming te komen en worden gefaseerd toegepast. Zo gelden per 2005 gelden eisen voor milieu en I&R. Vanaf 1 januari 2006 gelden gezondheidseisen en per 2007 worden eisen aan dierenwelzijn gesteld

Milieubeleid

Wat betreft het mestbeleid is zeker voor kleinere bedrijven met een grotere intensiteit (dieren per ha, met name in zandgebieden) van belang of de derogatie, die onder voorwaarden een mestgift van 250 kg in plaats van 170 kg stikstof uit dierlijk mest toelaat, ook op langere termijn na 2009 door de EU wordt toegestaan. Voor de derogatie is het een vereiste dat minimaal 70% van de grond van het bedrijf bestaat uit grasland. Dit kan enige beperking inhouden voor de teelt van snijmaïs en (andere) akkerbouwgewassen. Door het nieuwe mestbeleid kunnen meer melkveehouderijbedrijven dan tot dusverre genoodzaakt worden mest van het bedrijf af te voeren. De kosten ervan hangen af van de verhoudingen op de mestmarkt en dus onder meer van de ontwikkelingen in de intensieve veehouderij, de mogelijkheden voor verwerking en export van mest en dergelijke. Er blijkt veel belangstelling is voor de derogatie (Dienst Regelingen). Dit wijst er op dat veel bedrijven de mestregeling als een beperking ervaren. Dit ondanks het feit dat de laatste jaren door de toegenomen melkproductie per koe de omvang van de veestapel en de veedichtheid (gve/ha) is gedaald.

Daarbij komt dat wanneer de mestwet onvoldoende is om te voldoen aan de Kader Richtlijn Water extra maatregelen nodig zijn. Dit geldt in een aantal gebieden in regio Oost, evenals de vogel- en habitatrichtlijn die lokaal van invloed is op de bedrijfsontwikkeling in de melkveehouderij in regio Oost.

EHS en Nationale landschappen

Overijssel en Gelderland worden gekenmerkt door de aanwezigheid van een groot aandeel kleinschalige landschappen en een aantal nationale landschappen (kaarten 1 en 2). Vanuit het landschapsbeleid worden beperkingen aan de optimale verkaveling gesteld. Uit de studie naar het drielagenmodel (zie kader) blijkt dat de aanwezigheid van kleinschalig landschap en andere natuurlijke handicaps (grondwaterstand, periodieke overstromingen)

factoren zijn die de concurrentiepositie van het bedrijf nadelig beïnvloedt: op deze bedrijven is de inzet van eigen arbeid en kapitaal groter. Hierdoor is de rentabiliteit lager en de kostprijs van melk hoger. Voor de effectuering van de EHS is geld beschikbaar. Functieverandering (natuur of extensief beheer) in het kader van de EHS, is naast waterbeheer (en opvang) al een van de grotere subsidiestromen in regio Oost. Tot dusver heeft het aanwijzen van nationale landschappen (nog) niet geleid tot nieuwe of aangescherpte regels, maar de zorg bij ondernemers is dat deze wel komen (mondelijke mededeling).

Voor beleidsontwikkeling biedt de omzetting van het drielagen model naar een viergroepenmodel praktische aanknopingspunten. Deze groepen zijn in onderstaande overzicht weergegeven. Verbreding bestaat dan uit zowel collectieve groene diensten als private verbredingsactiviteiten.

Bedrijven	Regio's	
	Zonder natuurlijke handicaps	Met natuurlijke handicaps
Die alleen voedsel produceren	Groep 1	Groep 2
Die voedsel en verbredingsactiviteiten aanbieden	Groep 3	Groep 4

Figuur 3.2 Drielagenmodel of viergroepenmodel
Bron: Vogelzang et al. (2004)

Dierenwelzijn

Ongeveer 10% van de melkveekoeien staat volgens de Dierenbescherming permanent op stal en naar verwachting van veehouders zelf zou dit kunnen oplopen tot 25% (www.dierenbescherming.nl). Weidegang is door het ministerie van LNV aangemerkt als zaak van de markt en maatschappij en niet van de overheid, wel wordt onderzocht of weidegang past in bestaande EU-subsidieregelingen zoals de bergboerenregeling of aangemerkt kan worden als groene dienst. Vorig jaar is een gezamenlijk project gestart van onder andere boeren, NZO, Dierenbescherming en CBL, waarin belemmeringen voor weidegang worden geïdentificeerd (*Agrarisch Dagblad*, 25 feb.).

Kunnen in de bovengenoemde factoren of drijvende krachten kansen en bedreigingen gezien worden, in de gevolgen de ontwikkelingslijnen, dan moet rekening gehouden worden met de sterkten en zwakten van het melkveehouderijcluster (naast de sterkten en zwakten die de hele regio betreffen) in figuur 3.3.

Ontwikkelingen in de primaire sector

In regio Oost zal het aantal bedrijven aanzienlijk dalen in een tempo dat hoger ligt dan het Nederlandse gemiddelde van 4% per jaar: dit zijn meer dan 300 bedrijven per jaar in regio Oost. Het aantal grote bedrijven (en daarmee ook het relatieve aandeel) zal in het bijzonder groeien. Afschaffing van het melkquotum zal het proces van schaalvergroting versterken. Deze op kostprijsverlaging gerichte schaalvergroting (en ook specialisering, dus ontmening) is een noodzakelijke ontwikkeling voor continuïteit in de melkveehouderij.

Het gaat er in de eerste plaats om dat de overheid de ruimte voor ondernemende boeren faciliteert. De verkaveling in Overijssel en Gelderland is al ongunstig en zou verder kunnen verder verslechteren. Verbeteringen, ook in de vorm van grotere huiskavels kunnen door ruilen en uitkopen van bedrijven vorm krijgen. Daarnaast is het gewenst dat er mogelijkheden zijn voor grotere bouwblokken. Schaalvergroting en landschappelijke kwaliteit hoeven elkaar niet in de weg zitten. Grootschaligheid kan voor een groot deel in kleinschalig landschap en met behoud van landschappelijke kwaliteit gerealiseerd worden.

Sterkten	Zwakten
<p>Algemeen in Nederland:</p> <ul style="list-style-type: none"> - gunstige productievoorwaarden (grond, klimaat); - sterke ketenintegratie door zuivelcooperaties (matig in rundvlees); - Innovatieve zuivelindustrie. <p>Regiospecifiek:</p> <ul style="list-style-type: none"> - kleinere bedrijven makkelijker over te nemen. 	<p>Algemeen in Nederland:</p> <ul style="list-style-type: none"> - signalen naar de boeren zijn weggevallen (vroeger via voorlichting); - boeren boeren nog veel uit liefhebberij, omschakeling naar ondernemerschap; - koeien op stal: ook door toedoen regelgeving op het gebied van ruimtelijke ordening/verkaveling; - hoge grondprijzen en hoge quotum prijzen staan herstructurering in de weg; - fiscus: belemmering voor wegdoen melktak (mondelinge mededeling). <p>Regiospecifiek:</p> <ul style="list-style-type: none"> - verkaveling is ongunstig, huiskavel is niet groot genoeg en versnipperde ligging van percelen, bouwblokken zouden groter moeten kunnen zijn; - grootschaligheid met behoud van landschappelijke kwaliteit of compensatie voor diensten; - interne logistiek in Oost (melk uit grootschaliger Flevoland is sneller bij fabriek en klant): op den duur genoeg kritische massa in relatie tot afstand tot verwerking?; - kwetsbaar milieu (zandgronden).

Figuur 3.3 Sterken en zwakten van het melkveehouderijcluster

Daarnaast is flankerend beleid nodig voor beperkingen die voortkomen uit het kleinschalige landschappen, het coulissenlandschap, en de nationale landschappen of andere natuurlijke handicaps. Het nodig dat er duidelijkheid komt in de regels die gaan spelen in de nationale landschappen.

Verbredingsactiviteiten spelen op 40% van de bedrijven. In de melkveehouderij gaat het met name om (bestaande) groene en blauwe diensten. Een toenemend aantal grote melkveebedrijven combineert juist schaalvergroting op het bedrijf met groene of blauwe diensten (mondelinge mededeling en Vogelzang et al., 2004). Streekproductie en/of kwaliteitsproductie vallen ook onder verbredingsactiviteiten en zijn slechts voor een relatief ge-

ring aandeel van de melkveehouderij bedrijven mogelijk, omdat de markt voor het hoger kwaliteitssegment kleiner is.

Met de mogelijke afschaffing van melkquotering en de afschaffing van derogatie, zal het belang van grond als productiefactor groter worden. Door samenwerking met akkerbouwers is het niet noodzakelijk voor melkveehouderijbedrijven deze grond in eigen bezit te hebben.

Tenslotte kan als belangrijke opgave genoemd worden om het maatschappelijk draagvlak voor de sector te behouden (Silvis en De Bont, 2005).

Ontwikkelingen in de industrie en keten

De internationaal opererende zuivelverwerkende industrie, die in deze regio Friesland Food als representant heeft, is de meest innovatieve voedselverwerkende industrie. Het valt te verwachten dat ook de komende jaren in de zuivelindustrie veranderingen optreden. Het meest in het oog springen dan verdere schaalvergroting en onder andere concentratie van activiteiten om bijvoorbeeld energie, transport en waterbesparingen te kunnen realiseren. Clustering van bedrijvigheid is een optie. Daarvoor worden afwegingen voor vestiging in een gebied dat groter is dan de provincie. In Overijssel heeft dit ertoe geleid dat verwerking deels buiten de provincie plaatsvindt. Daarnaast gaat het om differentiatie en innovaties om marktposities te kunnen behouden. Dit vraagt om investeringen in nieuwe technologie (bijvoorbeeld koelvers), product vernieuwing (gezondheidsproducten), nieuwe markten en merken, waaronder ook het vermarkten van beschermde status (bijvoorbeeld de Beschermde Oorsprongsbenaming voor Noord-Hollandse Goudse Kaas). Des al niettemin moet met verdere daling van de werkgelegenheid in deze sector rekening gehouden worden. 'Maar er zal altijd verwerkende industrie blijven in de Regio Oost'. Bovendien bevinden zich in Gelderland en Overijssel ook instellingen die op het gebied van dienstverlening (waaronder gezondheidszorg en veeverbetering), onderwijs, onderzoek en ontwikkeling die van belang zijn in de keten van melk en zuivel' (mondelijke mededeling).

Opgaven voor het melkveehouderijcluster samengevat

De top-drie opgaven (Silvis en De Bont, 2005):

- kostprijsverlaging en /of zorgen voor nieuwe inkomsten;
- product- en procesinnovaties in de zuivelindustrie;
- behoud van maatschappelijk draagvlak.

Specifieke aandachtspunten voor de regio Oost zijn:

- er moet ruimte zijn voor ondernemen en ruimte voor op kostprijsgerichte schaalvergroting;
- voor schaalvergroting zijn verbeteringen nodig in de van de ruimtelijke structuur en vooral de verkaveling van de melkveebedrijven. Grotere huiskavels zijn nodig. Voor bedrijfsgebouwen zijn grotere bouwblokken nodig. Dit leidt mogelijk tot noodzaak van aanpassing van het planologisch beleid;
- schaalvergroting moet vorm gegeven worden met behoud van landschappelijke kwaliteit. Suggestie: in dit verband zou binnen de regio onderscheid gemaakt kunnen worden tussen verschillende typen gebieden. Voor een deel van de kleinschalige gebieden wordt flankerend natuur- en landschapsbeleid (SAN, beleid voor groene dien-

sten) ingezet gericht op het behoud van de kleinschaligheid. In die kleinschalige landschappen waar niet dergelijk beleid ingezet wordt zou ontwikkelingsgericht planologisch beleid vorm gegeven moeten worden om bedrijfsontwikkeling met behoud van landschappelijke kwaliteit mogelijk te maken;

- zorgen voor nieuwe inkomsten: groene en blauwe diensten en ook in commerciële verbreding.

3.3 Overige graasdieren

3.3.1 Houderij van overige graasdieren

Het aantal 'overige graasdierbedrijven' (exclusief vleeskalverbedrijven) is in beide provincies vrij groot, namelijk ongeveer 4.000 in Gelderland en 3.000 in Overijssel. Door de al genoemde 'instroom' van melkveehouders is het aantal van dergelijke bedrijven de laatste tien jaar niet sterk gedaald; in Gelderland daalde het met circa 8%, in Overijssel met 6%, tegen over 10% in Nederland gemiddeld. De ruimtelijke spreiding komt door de instroom overeen met die van de melkveehouderij. De overige graasdierbedrijven zijn gemiddeld relatief klein, met gemiddeld 10 ha grond in Overijssel en 11,5 ha in Gelderland en met circa 18,5 nge respectievelijk 21,5 nge (tabel 3.2). Hiermede hebben de overige graasdierbedrijven gemiddeld slechts een omvang van eenderde van het gemiddelde melkveebedrijf.

Gezien deze gemiddeld geringe omvang worden veel bedrijven niet als hoofdberoepsbedrijf uitgeoefend, maar door mensen met een hoofdberoep buiten de landbouw dan wel door 'rustende' agrariërs. Het bedrijf is dan veelal niet (meer) belangrijkste bron van inkomsten. De animo voor opvolging (circa 15%) is op de 'overige graasdierbedrijven' in beide provincies laag; dit wijkt niet veel af van het beeld in geheel Nederland. Verwacht mag dan ook worden dat er de komende jaren veel van de bestaande 'overige graasdierbedrijven' zullen worden beëindigd. Dit kan mede het gevolg zijn van het mestbeleid, waardoor melkveebedrijven behoefte hebben aan grond, die zij kunnen overnemen van de 'overige graasdierbedrijven'. Door de doorlopende instroom van ex-melkveehouders zal de daling van het aantal 'overige graasdierbedrijven' per saldo niet zo groot zijn. Voor Nederland wordt tot 2015 uitgegaan van een tempo van beëindiging van 2% per jaar (Silvis en De Bont, 2005).

Tabel 3.2 Overige graasdieren (exclusief vleeskalveren) in Overijssel en Gelderland

	Overijssel		Gelderland			Nederland			
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	2004
Areaal op overige graasdierbedrijven (ha)	26.031	31.753	30.484	35.937	40.188	46.390	192.997	214.828	228.513
Idem in % van totaal	15	15	14	14	16	19	10	11	12
Aantal nge op overige graasdierbedrijven	48.592	53.979	54.706	71.725	80.104	86.258	362.643	405.911	423.864
Idem in % van totaal	8	8	9	7	8	10	5	5	6
Aantal nge per overig graasdierbedrijf	15,5	19,0	18,4	16,5	20,5	20,5	17,3	21,4	22,5
Aantal ha per overig graasdierbedrijf	8,3	11,2	10,3	8,2	10,3	10,3	9,2	11,3	12,1
Aantal overige graasdierbedrijven	3.141	2.837	2.967	4.360	3.903	4.019	20.910	18.974	18.829
Aantal bedrijven naar grootteklasse:									
3 - 50 nge	2.974	2.660	2.778	4.095	3.566	3.679	19.587	17.381	17.112
50 - 100 nge	125	117	132	209	231	236	997	1.111	1.178
100 - 150 nge	29	32	34	41	66	64	226	291	308
> 150 nge	13	28	23	15	40	40	100	191	231
Ov. graasdierbedrijven met bedrijfshoofd >50jr (%)	71	73	73	71	72	73	68	71	73
Ov. graasdierbedrijven met opvolging (%)		19	14		16	12		15	11
Ov. graasdierbedrijven met verbreding (%) a)			27			27			31

a) 2003.

Bron: Landbouwtellingen, bewerking LEI.

3.3.2 Perspectieven houderij overige graasdieren

De perspectieven voor 'overige graasdierbedrijven' zijn overigens uiteenlopend. In een aantal gevallen kunnen, bij een verdergaande specialisatie en schaalvergroting van de melkveebedrijven, de overige graasdierbedrijven een functie vervullen wat betreft de jongvee-opfok en de ruwvoederverzorging voor deze melkveebedrijven. De overige graasdierbedrijven zijn dan dienstverlenend aan en samenwerkend met de melkveebedrijven.

Een deel van de bedrijven, gelegen in landschappelijk aantrekkelijke gebieden, kan ook inkomen verwerven door vergoedingen voor agrarisch natuurbeheer (SAN-regeling), dus uit verbreding. De perspectieven in dit verband zijn mede afhankelijk van de financiële middelen vanuit het ministerie van LNV; de laatste jaren bleek de animo onder de agrarische ondernemers voor het aangaan van beheersovereenkomsten groter dan was begroot. Bij de behandeling van de LNV-begroting voor 2005 zijn voor de komende jaren extra middelen vastgelegd.

Hoewel ook andere vormen van verbreding, zoals verkoop aan huis, het bieden van stallingsmogelijkheden voor paarden, caravans en agro-toerisme kunnen voor de (grondgebonden) veehouderijbedrijven in een aantal gevallen goede aanknopingspunten voor voortzetting van het bedrijf opleveren, moet ook geconstateerd worden dat het aandeel van de 'overige graasdierbedrijven' met verbreding laag (tabel 3.2) is. Mogelijke verklaring hiervoor is dat verbredingactiviteiten meer opgepakt op grotere bedrijven en jongere ondernemers (mondelijke mededeling) en in overige graasdierbedrijven het aandeel ondernemers in de laatste fase van de bedrijfscyclus groot is.

Voorts speelt een rol dat de Europese rundvleesmarkt de afgelopen jaren geen overschotten meer kent. De EU is per saldo importerend geworden, wat na jaren van lagere prijzen tot prijsherstel heeft geleid. In Nederland zijn sinds de Mac Sharry hervorming begin jaren negentig veel stierenmesters gestopt in verband met de veedichtheidseisen die worden gesteld aan de EU dierpremies. Een deel ervan is overgestapt op het houden van rosékalveren (zie vleeskalveren). Voor de komende jaren zijn de mogelijke afspraken in WTO-verband over de (mate van) verlaging van de invoertarieven belangrijk voor het prijsniveau op de Europese markt. Evenals de melkveehouderij is de vleesveehouderij voor de inkomensvorming (sterk) afhankelijk van de Europese premies of toeslagen en de ontwikkeling van het beleid op dit gebied.

4. Intensieve veehouderijcluster

4.1 Inleiding

Binnen de intensieve veehouderij zijn zowel de varkens-, de pluimvee- als de vleeskalverhouderij van belang in deze provincies. De intensieve veehouderij is in vergelijking met de grondgebonden veehouderij meer geconcentreerd in bepaalde gebieden: Gelderse Vallei/Veluwe vooral wat betreft (leg)pluimvee en vleeskalveren, de Achterhoek en Twente voornamelijk voor varkens (kaart 5). Het aandeel van de gespecialiseerde intensieve veehouderijbedrijven bedraagt in 2004 bijna 10% van de bedrijven in zowel Overijssel als in Gelderland.

Binnen de kalverhouderij wordt in Overijssel 70% van de veestapel op gespecialiseerde bedrijven gehouden; in Gelderland is dit 85%. Bij de pluimveehouderij ligt dit percentage rond de 70. Bij de varkenshouderij ligt dit anders. Wel wordt het merendeel van de fokvarkens gehouden op gespecialiseerde bedrijven, maar vleesvarkens worden behalve op de gespecialiseerde varkensbedrijven (varkensvleesbedrijven en gesloten varkensbedrijven) ook op de gecombineerde bedrijven en melkveebedrijven gehouden. Tabel 4.1 geeft hiervan een overzicht. Dit geldt voor Nederland, maar explicieter voor regio Oost. Met name in Overijssel wordt de veehouderij gekenmerkt door een van oorsprong gemengde bedrijfsstructuur. De intensieve veehouderij bestaat er uit vele kleine veehouderijtakken op gespecialiseerde of gemengde bedrijven, anders dan in Gelderland.

In de volgende paragrafen wordt achtereenvolgens ingegaan op de vleeskalver-, de varkens- en de pluimveesectoren. We doen dit aan de hand van een schets van de gespecialiseerde bedrijven. De mogelijkheden voor ontwikkeling en continuïteit van intensieve veehouderijbedrijven worden niet alleen bepaald door de hieronder nog te schetsten ontwikkelingen op de markt en de infrastructuur van toelevering, verwerking en afzet. Het beleid ten aanzien van de ruimtelijke ordening (inrichting gebieden) en het milieu (mest en ammoniak) zijn evenzeer van betekenis. Voor het verminderen van deze problematiek zijn voor delen van Overijssel en Gelderland de reconstructieplannen opgesteld. In het verlengde hiervan ontwikkelt het bedrijfsleven, in samenwerking met de overheden verschillende initiatieven voor de versterking van de positie van de intensieve veehouderij in Oost-Nederland (zie kaders, onder andere A1 Eiwitcorridor en clustering).

Tabel 4.1 Verdeling van vleesvarkens op de verschillende gespecialiseerde bedrijven, 2004 (%)

2004	Overijssel	Gelderland	Nederland
Vleesvarkens totaal, wv op:	741.000 (100%)	1.044.000 (100%)	5.383.000 (100%)
-vleesvarkensbedrijven	34	30	32
-gesloten varkensbedrijven	13	16	24
-melkveebedrijven	21	16	11
-overige graasdierbedrijven	2	3	2
-gecombineerde bedrijven	23	25	20

Bron: Landbouwtelling.

Hieronder wordt vervolgens eerst kort ingegaan op de reconstructie (paragraaf 4.1.1). De inleiding wordt afgesloten met een paragraaf over de mengvoerindustrie, die binnen dit cluster zowel voor pluimveehouderij en de varkenshouderij van belang is. Aan het eind van het hoofdstuk worden de opgaven om het perspectief voor de intensieve veehouderij te verwerklijken weergegeven (paragraaf 4.5).

4.1.1 Reconstructie

Grote delen van Gelderland en Overijssel zijn aangewezen als Reconstructiegebied (kaart 3). In deze gebieden zijn intensieve veehouderijbedrijven, natuur, wonen en andere functies sterk verweven, wat lokaal tot situaties leidt waar deze functies elkanders ontwikkeling belemmeren. Door overbelasting op natuur en dorpen is de ontwikkeling van intensieve veehouderijen 'op slot komen te zitten' (bijvoorbeeld de kalverhouderij rond Uddel, zie paragraaf 4.2.1). Onder meer om deze problematiek op te lossen zijn in samenwerking tussen Rijk, provincies, gemeenten, bedrijfsleven, belangenorganisaties in deze regio vier Reconstructieplannen opgesteld en in uitvoering genomen. Het zijn: de Gelderse Vallei, Veluwe, Achterhoek en Liemers en Salland-Twente. Een belangrijk onderdeel van de Reconstructieplannen is de reconstructiezonering, die drie typen gebieden onderscheid: landbouwontwikkelingsgebieden (LOG's), verwevingsgebieden en extensiveringgebieden

Het reconstructiebeleid is gericht op het creëren van ruimte voor de ontwikkeling van intensieve veehouderijbedrijven in de LOG's en op sterlocaties in verwevingsgebieden. In de LOG's en op de sterlocaties zijn er mogelijkheden voor nieuwvestiging van intensieve veehouderijen en is het mogelijk grotere bouwblokken voor intensieve veehouderijen te ontwikkelen dan in verwevingsgebieden en extensiveringgebieden, waardoor hier mogelijkheden zijn voor schaalvergroting. Tabel 4.2 geeft een overzicht van de gespecialiseerde bedrijven in de extensivering en verwevingsgebieden in Overijssel en Gelderland in 2003.

In extensiveringgebieden kan de intensieve veehouderij niet uitbereiden en ondersteunt de overheid het verplaatsen van bedrijven (>70 nge) naar landbouwontwikkelingsgebieden. In de LOG's moet het realiseren van een duurzame inrichting worden afgestemd op de regionale ontwikkelingsbehoefte van de intensieve veehouderij. Afhankelijk van de uitgangssituatie kan de inrichtingsopgave in een LOG groter of kleiner zijn. De ontwikkeling van locaties voor het clusteren van bedrijven kan hiervan een onderdeel zijn (zie kader). De reconstructieplannen bieden uiteindelijk winst voor de intensieve veehouderij en winst voor natuur en milieu en biedt ruimte voor de ontwikkeling van andere maatschappelijke functies zoals wonen en recreatie.

Uitvoering reconstructieplannen is in 2004/5 van start gegaan. In paragraaf 4.3.1 worden de ervaringen met de reconstructie in de varkenshouderij weergegeven.

Tabel 4.2 Gespecialiseerde intensieve veehouderijbedrijven in de extensivering en verwevingzones

Reconstruciegebied	Zone	Varkens- houderij	Pluimvee- houderij	Kalvermesterij	Overige intensieve veehouderij a)	Totaal
Salland-Twente	Extensivering	28	10	7	1	46
Salland-Twente	Verweving	359	91	74	16	540
Achterhoek en Liemers	Extensivering	34	9	4	3	50
Achterhoek en Liemers	Verweving	399	69	29	12	509
Veluwe	Extensivering	11	8	23	4	46
Veluwe	Verweving	59	28	131	3	221
Gelderse Vallei/Utrecht	Extensivering	9	6	15	2	32
Gelderse Vallei/Utrecht	Verweving	266	37	233	19	555

a) Dit zijn meest pelsdierbedrijven, plus kleinere aantallen konijnenfokkerijen en gemengde varkens- en pluimveehouderijen.

Bron: Landbouwtelling 2003, provinciale kaarten reconstructiegebieden, locatiebestand agrarische bedrijven. Overgenomen uit: Vogelzang et al. (2005)

A1 Eiwitcorridor

Min of meer in het verlengde van reconstructie ligt het initiatief 'A1 Eiwitcorridor', een platform waarin een aantal belangrijke partijen uit het bedrijfsleven samenwerkt belooft naar de gewenste visie voor ontwikkeling van de varkenssector, met daarbij behorende het draagvlak, organisatie en ondersteuning van het faciliteren van goede ideeën ('Make it happen', oktober 2005). Drie aspecten zijn dominant: omgeving, de primaire bedrijven en de ketenorganisatie; op deze aspecten wordt innovatie nagestreefd, waarbij het kan gaan om productinnovaties, innovatieve ruimtelijke en verwerkingsconcepten, technologische vernieuwing, agrologistieke doorbraken, marktstrategieën en kennisnetwerken worden nagestreefd. Er lopen op dit moment een achttal projecten, zoals clustering varkenshouderij Overijssel, Verwerking slachtbijproducten, Centrumfunctie Kalverhouderij Nederland.

Clustering en het project Gezinsbedrijf plus

Binnen het platform A1 Eiwitcorridor ook nagedacht over en verdere ruimtelijke concentratie van veehouders, mengvoerders en verwerkers op vanuit agrologistieke overwegingen gunstige locaties, bijvoorbeeld langs de A1, maar dit moet meer voor het moment gezien worden als een gedachtenexperiment. Hoe zou je deze concentratie moeten faciliteren, en moet je zoveel verschillende diersoorten samenbrengen op één plaats? (mondelijke mededeling). In het verlengde hiervan wordt wel nagedacht over kleinere vormen van clustering, zoals het project Gezinsbedrijf plus en het project Ruraal Park.

Het project Gezinsbedrijf plus is een project van de ABCTA/ForFarmers en LTO- Noord. In dit project wordt uitgegaan van de ontwikkeling van een cluster van 4 gezinsbedrijven met elk 300 zeugen en 2500 tot 3000 vleesvarkens (meer dan vier maal huidige gemiddelde omvang). De bedrijven op een dergelijk cluster investeren gezamenlijk in luchtwassers, mestverwerking en dierenwelzijn. De samenwerking kan leiden tot voordelen op verschillende terreinen: economieschaalvoordelen, energiegebruik, milieubescherming en agrologistiek.

4.1.2 Mengvoederindustrie

Door fusies is de mengvoedersector sterk geconcentreerd. De schaalvergroting in de mengvoedersector laat zich mede verklaren door de toegenomen specialisatie in de voerfabricage voor specifieke leeftijdsklassen van dieren en vanwege de eisen van de ketens. Dit geldt dan met name voor de pluimvee- en varkenshouderij; Rundvee.melkvee is de mengvoer/ruwvoer verhouding 33-67 en in de kalverhouderij gaat geen mengvoer om, maar kalvermelk en maïs. Kalvermelkproductie is in dit onderzoek deel van het zuivelcluster.

Ondanks de sterke concentratie, zijn de mengvoerproductielocaties gespreid om de transportkosten naar afnemers kort te houden (maximaal ongeveer 100 km); zie kaart 5. Daarnaast zijn de bedrijven voor wat betreft aanvoer aangewezen op de bulkaanvoer van graan vanuit de EU of daarbuiten en dus gebonden aan havenlocaties. De aanwezigheid van de mengvoerindustrie is dus direct gerelateerd aan omvang van de primaire productie in de (eigen) regio.

Toenemende concentratie in de mengvoerindustrie

In Nederland wordt 12,5 miljoen ton mengvoeder geproduceerd. Het aandeel van varkensvoerders is circa 43%. De aandelen van rundvee- en pluimveevoeders liggen beide op circa 25%. De rest betreft voer voor onder meer paarden, schapen en geiten, honden, katten en vogels. Het aantal mengvoederbedrijven is door fusies en overnames de laatste decennia sterk afgenomen. In 2001 waren er nog 119 particuliere en 18 coöperatieve ondernemingen en de grootste 10 hiervan namen ruim twee derde van de productie voor hun rekening.

- De grootste coöperatieve ondernemingen zijn (alleen productie locaties in de regio worden genoemd):
- Cehave Landbouwbelaang Voeders (hoofdkantoor in Veghel);
 - Agrifirm (hoofdkantoor in Meppel, productielocatie in Zwolle);
 - ABCTA/ForFarmers (hoofdvestiging in Lochem, verder productielocaties in Delden, Almelo en Deventer);
 - DeHeus (hoofdkantoor in Ede en productie locatie in Barneveld) zijn de grootste leveranciers in de particuliere sector. Zij hebben allemaal ook productielocaties in het buitenland;
 - Hendrix UTD (Nutreco hoofdkantoor in Boxmeer), heeft 90 vestigingen in 20 landen en in regio Oost productie locaties in Lochem, Deventer, Zwolle, en even buiten de regio in Meppel.

Daarnaast zijn er in de regio nog: Rijnvallei (locaties in Wageningen en Barneveld), Akervaart Twente (Nijkerk en Markelo) en een aantal kleinere mengvoerfabrikanten. ABCTA/ForFarmers heeft met oog op de buitenlandse markt op 2 januari 2006 de naam veranderd in ForFarmers. De coöperatie van 6.000 leden is grootaandeelhouder van het bedrijf dat een werkgebied heeft in Oost, Zuid en Noord Nederland en België.

Bron: Met enkele aanvullingen overgenomen uit *LEB 2005*, mondelinge mededeling.

4.2 Kalverhouderijcluster

4.2.1 Kalverhouderij

De vleeskalverhouderij in Nederland is als gespecialiseerde vorm van veehouderij min of meer ontstaan in de jaren vijftig en zestig op de Veluwe (NVvK, 2005). De vleeskalverhouderij is ook momenteel nog voor een groot deel terug te vinden in Gelderland: ongeveer de helft van de gespecialiseerde vleeskalverbedrijven in Nederland bevindt zich in Gelderland (Kootwijkerbroek), daarnaast in Overijssel met bijna 15%. Van het aantal vleeskalve-

ren in Nederland komt ongeveer 45% voor in Gelderland en 15% in Overijssel (tabel 2.2). De toename van het aantal bedrijven in Overijssel kan mede worden verklaard door de overgang van vleesstierenhouders (zie overige graasdieren) naar het houden van (rosé)vleeskalveren.

De vleeskalverhouderij is de afgelopen jaren een groeiende bedrijfstak gebleken (tabel 2.2). Begin 2006 zijn echter voor het eerst vleeskalverplaatsen door Van Drie afgestoten (*Agrarisch Dagblad*, 25 februari). Als aanvulling op het krimpende aanbod vanuit de Nederlandse melkveehouderij worden jonge kalveren ingevoerd uit verschillende andere EU-landen, waaronder Polen, om in Nederland verder tot waarde te worden gebracht (ongeveer 50%). De productie op de primaire bedrijven vindt voornamelijk plaats op basis van contracten, die met integraties worden afgesloten. In de contracten is vastgelegd dat de integratie de houderijen voorziet van nuchtere kalveren en kalvermelkpoeder en dat de houderijen - tegen een vergoeding - de kalveren mesten en leveren aan de slachterijen uit de integratie.

De kalverhouderijbedrijven hebben zich in de afgelopen jaren aangepast wat betreft de welzijnseisen door over te gaan op groepshuisvesting. Hierbij is Nederland eerder omgeschakeld dan andere Europese landen, waarbij de op basis van EU-besluiten verplichte groepshuisvesting, vooral in Italië, een deel van de productiecapaciteit is afgebouwd.

De afgelopen tien jaar is het aantal vleeskalverbedrijven toegenomen, zelfs verdubbeld, in Overijssel, terwijl het met ruim 10% daalde in Gelderland bij een vrijwel gelijk gebleven aantal in Nederland (tabel 4.3, dat de blanke vleeskalverhouderij weergeeft). Hierbij heeft de MKZ-uitbraak in 2001, die vooral Gelderland trof, ook tijdelijk invloed gehad, naast dat lokaal de milieugebruiksruimte op is geraakt.

De gemiddelde bedrijfsomvang van de bedrijven in beide provincies is vrijwel gelijk en weinig kleiner dan die gemiddeld in Nederland. Gelderland heeft relatief weinig grote vleeskalverbedrijven. Mogelijk samenhangend daarmee is ook de opvolgingsanimatie er wat lager. Het overigens in de gehele vleeskalverhouderij lage opvolgingspercentage doet vermoeden dat er de komende jaren veel bedrijven zullen worden beëindigd. Hiernaast zullen overigens weer nieuwe bedrijven ontstaan.

Kalverhouderij en reconstructie

Meer structureel is de invloed van milieubeleid (met betrekking tot ammoniak en stank) en planologische beleid, dat beperkingen oplegt aan de bedrijven, vanwege hun grote milieubelasting. Lokaal is de beschikbare milieu-gebruiksruimte benut, zoals het gebied rond Kootwijkerbroek en Elspeet/Uddel, dat is ingesloten tussen natuurgebieden (vogel- en habitatgebieden). Veel bedrijven liggen hier binnen 250 m. van de EHS of zelfs er in, geen enkelbedrijf in deze zone ligt verder dan 500 meter van de EHS. Zie kaart 6 in combinatie met kaart 2. De reconstructie moet voor deze bedrijven oplossingen vinden. Een andere concentratie ligt in de Gelderse Vallei, reeds in de LOG's (kaart 6 in combinatie met kaart 3).

Tabel 4.3 Ontwikkeling vleeskalverenbedrijven in Overijssel en Gelderland

	Overijssel		Gelderland			Nederland			2004
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	
Areaal op vleeskalverenbedrijven (ha)	260	417	469	1.230	1.204	995	2.664	2.885	3.006
Idem in % van totaal	0,1	0,2	0,2	0,5	0,5	0,4	0,1	0,0	0,2
Aantal nge op vleeskalverenbedrijven	3.154	7.351	11.620	22.427	37.151	42.650	43.610	77.113	93.284
Idem in % van totaal	0,5	1,1	2,0	2,3	3,7	4,9	0,6	1,0	1,3
Aantal nge per vleeskalverenbedrijf	38	54	73	35	56	74	37	60	80
Aantal ha per vleeskalverenbedrijf	3	3	3	2	2	2	2	2	3
Aantal vleeskalveren op vleeskalverenbedrijven	37.073	55.792	74.187	256.072	291.224	285.638	499.024	598.585	616.580
Aantal vleeskalveren per vleeskalverenbedrijf	447	407	464	394	437	493	427	467	531
Aantal vleeskalverenbedrijven	83	137	160	650	667	579	1.168	1.281	1.161
Aantal bedrijven naar grootteklasse:									
3 - 50 nge	61	80	68	519	361	221	893	637	422
50 - 100 nge	18	42	47	117	236	220	242	483	408
100 - 150 nge	2	12	32	8	48	103	20	114	226
> 150 nge	2	3	13	6	22	35	13	47	105
Vleeskalverenbedrijven met bedrijfshoofd>50 jr (%)	46	39	47	43	49	45	41	48	45
Vleeskalverenbedrijven met opvolging (%)		47	43		31	30		32	32
Vleeskalverenbedrijven met verbreding (%) a)			30			23			25

a) 2003.

Bron: Landbouwtellingen, bewerking LEI.

4.2.2 Keten rondom de kalverhouderij

De bedrijfstak is sterk op export gericht; 95% van het Nederlandse kalfsvlees wordt geëxporteerd en voornamelijk op de Italiaanse, Franse en Duitse markten afgezet. De kalversector wordt gedomineerd door enkele grote ketenintegraties: de Van Drie Group, Alpuro Groep, Denkavit/Denkaveal en de Pali Groep. De eerste twee zijn sterk in regio Oost vertegenwoordigd (zie kaart 5, waarin overigens ook de varkensslachterijen en runderslachterijen zijn opgenomen). In deze groepen zijn houderijen, kalvermelk-poederproducenten en slachterijen opgenomen. Slachterijen vervullen een regiefunctie. De kalverslachterijen zijn voorlopers als het gaat om tracking and tracing systemen.

De Pali Groep handelt in vee en produceert kalfsvlees vanuit het zuiden van Nederland. Denkavit heeft de basis voor activiteiten meer in het Noorden liggen. In regio Oost ligt de kern van de activiteiten van de Van Drie Group (hoofdkantoor in Apeldoorn, zie kader) en van de Alpuro Group (bestaande uit de ESA slachterij in Apeldoorn, Alpuro kalvervoeding en Peter's Farm).

Integratie en concentratie in de kalfsvleessector: Van Drie Group als voorbeeld

De Van Drie Group is wereldmarktleider in kalfsvlees. In Nederland neemt het bedrijf ruim 60% van het aantal slachtingen voor zijn rekening. Van oudsher een familiebedrijf, is het uitgegroeid tot een ketenintegratie. Behalve over 1000 houderijen, beschikt het bedrijf over drie kalvermelkpoederproducenten (Navobi, Ermelo; Tentego, Mijdrecht en Schils, Sittard), drie slachterijen (T. Boer & Zonen, Nieuwerkerk a/d IJssel; Ekro, Apeldoorn en KSA, Aalten), een huidenverwerkerij (Oukro, Apeldoorn) en een voorlichtings- en promotieorganisatie (v3PK). Verder beschikt zij over productiefaciliteiten in Frankrijk (Sobeval). De Van Drie Groep realiseert meer dan de helft van de Nederlandse kalvermelkproductie, die in totaal ongeveer 700.000 ton bedraagt en waarvan ruim een derde wordt geëxporteerd. Verder slacht zij rond de 1 miljoen kalveren, en voorziet zij in ongeveer 20% van de Europese behoefte. De omzet van de Van Drie Group is circa 1 miljard euro en er zijn ruim 1.250 medewerkers in dienst.

Bron: *LEB 2005*

4.2.3 Perspectieven voor het kalverhouderijcluster

De perspectieven van de sector lijken vrij gunstig te zijn. In een koopkrachtige markt lijkt er redelijk veel vraag voor het product, vooral buiten Nederland. Binnen Nederland is de afzet vooral buitenhuishoudelijk. Bij de afzet op de buitenlandse markten zijn de Europese afspraken over de definities van kalfsvlees (maximumgewicht en leeftijd) van belang. In Zuid- en Oost-Europa, Brazilië en Azië zal de kalfsvleesproductie toenemen.

Anders dan bij de andere intensieve sectoren is de kalversector afhankelijk van de ontwikkelingen in de rundvleesordering van het GLB. Bij een eventuele ontkoppeling van de bestaande Europese slachtpremie¹ van het houden van dieren, mag verwacht worden dat de productie afneemt en dat de hierdoor de prijzen af-boerderij verbeteren. Een en ander zou per saldo niet ongunstig te zijn voor de Nederlandse vleeskalverhouderij (De Bont et al., 2003). Hoewel de sector voor een groot deel al afhankelijk is van nuchtere kalveren uit

¹ De productie van rose-kalveren is afhankelijk van de slachtpremie voor volwassen dieren.

het buitenland, maakt het aandeel van de aanvoer vanuit Nederland wel verschil uit voor de kostprijs.

Het nieuwe mestbeleid beperkt de mate waarin dierlijke mest aangewend kan worden, vooral door de druk van de eis van fosfaatevenwichtsbemesting per 2015. Hierdoor zullen mestoverschotten toenemen en de kosten voor de mestafzet hoger worden. Bij de concurrentie op de mestmarkt zal de melkveehouderij het vermoedelijk winnen van de intensieve veehouderij. Als de mestwet onvoldoende zou zijn om de doelstellingen van de Kader Richtlijn Water te realiseren, zijn extra maatregelen nodig.

Daarnaast moet de intensieve veehouderij de ammoniak uitstoot verminderen op alle bedrijven in verwevingsgebieden. Door goedkoper wordende technieken zal dit een minder groot probleem zijn voor de bedrijven dan het mestbeleid.

De ketenintegraties zijn inmiddels overgeschakeld naar groepshuisvesting.

<i>Sterkten</i>	<i>Zwakten</i>
<p>Regiospecifiek:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ketenregie in zeer sterke ketenintegratie; - Slachterijen/uitsnijderijen zijn marktgericht en koplopers in tracking en tracing; - Kalverhouderij loopt voorop in EU wat betreft dierenwelzijn (groepshuisvesting); - De aanwezige concentratie van bestaande bedrijven - Collectieve (maar dure) oplossingen ten behoeve van mineralenwetgeving door kalvergierrinstallatie op de Veluwe. (Elders: afzet van mest) 	<p>Regiospecifiek:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Er gelden beperkingen door ruimtelijke ordening en milieuwetgeving. Ook beperkingen t.a.v. milieuruimte binnen LOG's. - Afhankelijkheid van kalveroverschotten elders in Europa (en ontwikkelingen van vee-transport voorschriften); - Gevaar voor regio besmetting in geval van dierziekten door hoge veedichtheid, menging met andere diersoorten - Kwetsbare combinatie met toerisme - Houderijen kunnen uitwijken naar noorden. Of in noorden worden bedrijven gestart.

Figuur 4.1 Sterkten en zwakten in het kalverhouderijcluster

Ontwikkelingen in het cluster

Al met al betekent dat in de vleeskalverhouderij de daling van het aantal bedrijven laag zal kunnen zijn, mogelijk maar 0,5% per jaar (Silvis en De Bont, 2005). Dit is wel afhankelijk van de mogelijkheid om uit te breiden en de mogelijkheid van (her)vestiging van bedrijven in reconstructiegebieden. Zijn er geen mogelijkheden, dan zullen bedrijven zich vanuit regio Oost verder naar bijvoorbeeld het noorden verplaatsen.

Gelet op de sterke concentratie van het vleeskalverhouderijcluster in Gelderland, mag er vanuit worden gegaan dat de betreffende vleesverwerkende ondernemingen voorlopig een belangrijk deel van hun activiteiten in het gebied willen blijven voortzetten. Hoewel bedrijven laten weten bij verdere daling van Nederlandse aanvoer van nuchtere kalveren aangegeven voor de productie te zullen wijken naar locaties buiten Nederland (Van Drie Groep, *Agrarische Dagblad*, 25 februari).

4.3 Varkenshouderijcluster

4.3.1 Varkenshouderij

De varkenshouderij in Gelderland en Overijssel is landelijk gezien van belang: ongeveer eenderde van het aantal zeugen en vleesvarkens wordt in regio Oost gehouden. Ongeveer 40% van de gespecialiseerde varkensbedrijven bevindt zich in regio Oost en deze bedrijven hebben ongeveer 30% van de nge van varkensbedrijven in Nederland. Dit houdt in dat het gemiddelde varkensbedrijf in de beide provincies een 25 tot 30% kleinere omvang heeft dan gemiddeld in Nederland. De afgelopen tien jaar is het aantal varkensbedrijven in Nederland fors verminderd; in Gelderland is het aantal bedrijven meer dan gehalveerd is en in Overijssel met ruim een derde verminderd (tabel 4.4). In de regio zijn er nu ruim 1.600 gespecialiseerde varkensbedrijven

De afname van het aantal varkensbedrijven was in beide provincies, evenals overigens in geheel Nederland, het sterkst in de jaren na 2000. In deze periode is de Regeling beëindiging veehouderij van kracht geweest in het kader van het mestbeleid en beleid op het gebied van diergezondheid. De sterke daling van het aantal bedrijven is verder te verklaren door de slechte bedrijfsuitkomsten van de varkenshouderij in de jaren 2001, 2002 en 2003, toen de van oudsher cyclisch bewegende varkensprijzen lange tijd laag waren. De MKZ-uitbraak in 2001 blokkeerde ook gedurende een aantal maanden de afzet van varkens in de beide provincies en leverde dus een extra financieel nadeel op voor de varkenshouders. De laatste jaren, in 2004 en 2005, zijn de opbrengstprijzen en inkomens van de varkensbedrijven echter relatief goed te noemen (De Bont en Van der Knijff, 2005). Dit geldt vooral voor de gemiddeld wat grotere fokvarkens- en gesloten varkensbedrijven; de gespecialiseerde vleesvarkensbedrijven werden in deze jaren geconfronteerd met hogere kosten voor de aankoop van biggen.

Tabel 4.4 Ontwikkeling varkensbedrijven in Overijssel en Gelderland

	Overijssel		Gelderland			Nederland			
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	
Areaal op varkensbedrijven (ha)	4.495	5.594	4.255	7.769	8.273	5.879	37.839	39.039	29.405
Idem in % van totaal	2	3	2	3	3	2	2	2	2
Aantal nge op varkensbedrijven	45.992	61.853	41.941	84.024	94.772	57.790	465.490	539.949	344.481
Idem in % van totaal	7	9	1	9	10	7	6	7	5
Aantal nge per varkensbedrijf	46	70	65	43	63	61	59	89	82
Aantal ha per varkensbedrijf	4	6	7	4	6	6	5	6	7
Aantal zeugen op fokvarkensbedrijven	67.963	77.926	74.715	120.450	108.173	97.546	586.425	576.094	521.577
Aantal vleesvarkens op vleesvarkensbedrijven	276.068	328.781	249.574	473.382	436.773	308.735	2.081.779	2.172.428	1.741.585
Aantal zeugen per fokvarkensbedrijf	189	255	304	179	231	277	204	275	326
Aantal vleesvarkens per vleesvarkensbedrijf	575	758	858	481	584	726	685	899	1.135
Aantal fokvarkensbedrijven	359	305	246	672	468	352	2.877	2.093	1.599
Aantal vleesvarkensbedrijven	480	434	291	984	748	425	3.041	2.417	1.535
Aantal gesloten varkensbedrijven	160	143	106	321	277	164	1.970	1.553	1.048
Aantal varkensbedrijven, totaal	999	882	643	1.977	1.493	941	7.888	6.063	4.182
Aantal bedrijven naar grootteklasse:									
3 - 50 nge	624	395	310	1.323	776	468	3.973	2.033	1.485
50 - 100 nge	303	296	211	520	438	323	2.900	2.149	1.553
100 - 150 nge	52	118	74	96	178	106	648	1.076	682
> 150 nge	20	73	48	38	101	44	367	805	462
Varkensbedrijven met bedrijfshoofd > 50 jaar (%)	41	52	54	46	49	49	42	42	41
Varkensbedrijven met opvolging (%)		50	39		38	31		50	39
Varkensbedrijven met verbreding (%) a)			27			24			23

a) 2003.

Bron: Landbouwtellingen, bewerking LEI.

Varkenshouderij en reconstructie

Een deel van de varkenshouderijen wordt in hun ontwikkelingsmogelijkheden beperkt doordat zij dicht bij kwetsbare natuurgebieden, woonkernen en/of andere kwetsbare functies bevinden. Op kaart 7 in combinatie met kaart 2 is te zien dat veel grote concentraties varkensbedrijven buiten de EHS-gebieden liggen. Echter, er liggen veel bedrijven dicht tegen de EHS-gebieden aan of erin. Dit is vooral een probleem in de Achterhoek en delen van Overijssel en incidenteel in de Gelderse Vallei. In de Gelderse Vallei ligt een belangrijk deel van de bedrijven binnen de LOG's, maar in de Achterhoek, Salland en Twente de meeste bedrijven in verwevingsgebieden.

Onderzoek naar autonome processen voor verplaatsing van de grotere bedrijven uit de extensivering (Vogelzang et al., 2005) wijst erop dat voor het verplaatsen van bedrijven in de praktijk er naast financiële steun een duidelijke behoefte is aan flankerend beleid. Dit beleid zou gericht moeten worden op het ondersteunen van het zoeken naar en het ontwikkelen van locaties voor nieuwvestiging en uitbreiding. Daarbij gaat het om zowel push- als pullbeleid. Pushfactoren betreffen vooral financiële compensatie voor kapitaalvernietiging en lage opbrengstprijzen voor grond. Pullfactoren betreffen vooral het faciliteren van het vinden en daadwerkelijk beschikbaar stellen van nieuwvestigings- of samenvoegingslocaties.

In het kader van de uitvoering van de reconstructie worden ondernemers met grotere varkensbedrijven (>70 nge) ondersteund bij bedrijfsverplaatsing vanuit extensiveringsgebieden naar LOG's. De provincies Gelderland en Overijssel hebben hiertoe eind 2005 verplaatsingsregelingen opengesteld. De komende jaren zal duidelijk worden hoe effectief deze zijn. De belangstelling voor deze regelingen is groot (begin 2006).

De reconstructieplannen in Overijssel en Gelderland bieden bedrijven nog relatief veel planologische ruimte in de verwevingsgebieden. Daarom ontwikkelt tot nu toe slechts een beperkt aantal ondernemers uit dit gebied plannen voor bedrijfsverplaatsing naar een LOG.

Naast de verplaatsing van bedrijven vanuit extensiveringsgebieden is de ontwikkeling van de LOG's een belangrijk aandachtspunt. Bij de verplaatsing naar LOG's doet zich momenteel een aantal knelpunten voor dat de herstructurering van de varkenshouderij kan vertragen. In de eerste plaats is de ervaring dat vergunningsprocedures erg lang duren, terwijl een vestiging in de LOG's juist duurzamer is dan in de andere gebieden. Ook blijkt in de praktijk dat het moeilijk is in de LOG's goede locaties (voldoende milieugebruiksruimte) te vinden waar grote bedrijven zich kunnen vestigen. Dit is althans de ervaring van Stichting Gezinsbedrijf plus, waarin de ABCTA en de LTO-Noord samenwerken. Voor dit project wil men een locatie voor de vestiging van een cluster van 4 tot 6 varkensbedrijven met meer dan 2000 vleesvarkens. De knelpunten komen voort uit het stankbeleid, de vogel- en habitatrichtlijn en de IPPC-richtlijn. Over de toepassing van de IPPC-richtlijn voor intensieve veehouderijen in LOG's bestaat nog onduidelijkheid. Het Rijk heeft aangekondigd voorjaar 2006 hierover duidelijkheid te scheppen.

De komende jaren moet duidelijk worden of het ingezette reconstructiebeleid voldoende pull- en pushfactoren bevat om de 'ruimtepomp' in werking te zetten en de afwaartse beweging van varkens en varkensbedrijven vanuit extensiveringsgebieden en naar de LOG's op gang te brengen.

Te overwegen is het instrumentarium daarbij meer af te stemmen op het verplaatsen van varkens dan bedrijven (mondelijke mededeling). Sinds de duidelijkheid over de reconstructie plannen en aangepaste mest regelgeving wordt er weer meer geïnvesteerd in de varkenshouderij dan 5-10 jaar geleden (mondelijke mededeling).

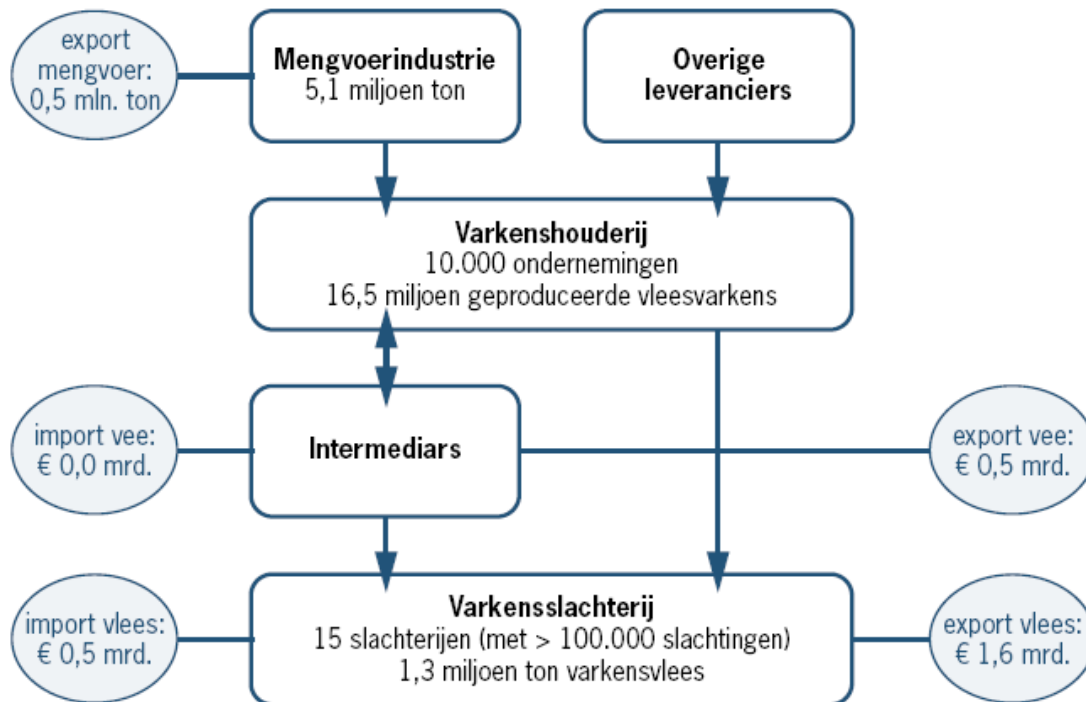
4.3.2 Keten rondom de varkenshouderij

In figuur 4.2 is de keten rondom de varkenshouderij geschetst. Ongeveer 10% van de varkensstapel bestaat uit zeugen. De zeugenhouderij is minder kapitaalintensief en legt een minder groot beslag op de milieugebruiksruimte dan de vleesvarkenshouderij. Zij leveren gezamenlijk meer biggen dan in Nederland afgemest worden, zodat sprake is van een biggenoverschot. Duistland is de grootste afnemer van biggen en vleesvarkens. De tendens is dat steeds meer varkensvlees en slachtvarkens worden ingevoerd die na bewerking worden uitgevoerd. De voornaamste exportlanden zijn: Duitsland, Italië en Griekenland.

Op het gebied van de toelevering en de afzet en verwerking hebben zich de afgelopen jaren sterke veranderingen voorgedaan. Fusies, overnames en schaalvergroting hebben de structuur ervan sterk gewijzigd (zie kaart 5 het intensieve veehouderijcluster, waarin de slachterijen buiten de pluimveeslachterijen zijn opgenomen). Vion Food Group heeft ongeveer twee derde van de slachtcapaciteit in Nederland in handen gekregen. Grote varkensslachterijen in regio Oost zijn van die van Compaxo (Zevenaar), Hilckman (Nijmegen), export slachter J. Gosschalk en Zn (Epe) en Slachthuis Groenlo. Van Slachthuis Groenlo is eind 2005 bekendgemaakt dat het Vion het van Euromeat overgenomen heeft en dat Vion en de activiteiten van zijn slachterij Lichtenvoorde wil verplaatsten naar Groenlo (bericht Agriholland, *Agrarisch Dagblad*, 8 februari). Naast de genoemde slachterijen in Lichtenvoorde en Groenlo heeft Vion in regio Oost ook een varkensslachterij in Apeldoorn en een in het in Drente gelegen Meppel. In Overijssel zijn enkele kleine slachterijen die varkens slachten. (Op kaart 5 is ook de runderslachter Wehl in Enschede terug te vinden.)

Naast de mengvoederindustrie zijn ook de fokkerij toeleveranciers (zeugen, biggen, sperma en diensten) geconcentreerd, zij het niet geografisch in deze regio. Topigs (dat onderdeel is van de Cooperatie Pigure Group) heeft een marktaandeel van 75% in Nederland. Internationaal worden diensten en sperma afgezet. In Beuningen bevindt zich de R&D van dit bedrijf (IPG). Minder dan de vlees- en voedselverwerkende industrie is deze bedrijfstak afhankelijk van onderzoek dat buiten het bedrijf bij de kennisinstellingen plaatsvindt. Wel is een omgeving van kennisintensieve bedrijven van belang. Deze specialistische bedrijven zijn niet meer afhankelijk van meer de Nederlandse varkenssector (mondelijke mededeling).

Door de genoemde veranderingen als schaalvergroting en internationalisatie is ook de verwerking minder dan in het verleden verbonden aan de primaire productie in een bepaald gebied. Wel blijft het vanwege transportkosten de voorkeur hebben om op relatief korte afstand een groot deel van de aanvoer of afzet te hebben. Omdat de Nederlandse varkenshouderij voor meer dan de helft geconcentreerd is in de provincies beneden de grote rivieren (Brabant, Limburg maar ook Duitsland), zullen activiteiten op het gebied van toelevering en verwerking zich in de toekomst mogelijk eerder daar dan in het cluster Oost (Gelderland en Overijssel) verder concentreren.

Bron: CBS, PD, PVE; bewerking LEI.

Figuur 4.2 De keten rondom de Nederlandse varkenshouderij, 2004
Bron: LEB 2005.

Concentratie bij slachterijen: Vion Food Group als voorbeeld

Vion Food Group slacht bijna 9 miljoen vakens per jaar en heeft daarmee in Nederland een marktaandeel van 63%. Bij Compaxo en Hilckmann worden meer dan een miljoen varkens per jaar geslacht. De overige slachtingen worden door een groep van kleine slachterijen verricht met ieder een aandeel van minder dan 5%.

Vion Food Group (hoofdkantoor in Best) bestaat uit de ondernemingen Dumeco, Hendix Meat Group en de Duitse bedrijven Moksel en Norddeutsche Fleiszentrale. Het is nu het op een na grootste vleesverwerkende bedrijf in Europa, na Danish Crown. De strategie van Vion is gericht op het uitbouwen van de positie in iedere schakel van de productieketen, niet alleen in rund-, varkens- en lamsvlees, maar ook in wild en gevogelte. Daartoe wordt samengewerkt met Astenhof (pluimveevlees) en de Van Drie Group (kalfsvlees). Verder richt zij zich op de verwerking van vlees tot producten in het verse en het gemaksegment van de markt. Vion, een dochter van Sovion, heeft een omzet van circa 5,5 miljard euro en telt circa 9.000 medewerkers. Deze moedermaatschappij realiseert een omzet van circa 6 miljard euro en heeft circa 14.000 medewerkers. De uiteindelijke aandeelhouder van Sovion is de Zuidelijke Land- en Tuinbouworganisatie met 19.000 leden, waaronder ruim 12.000 agrarische bedrijven. De andere dochter van Sovion is Sobel. Deze dochter richt zich op de verwerking van slachtbijproducten (Sonac en Rendac) en de productie van gelatine (Rousselot) en health care producten (Banner).

Bron: LEB 2005.

Naast deze dominante partijen zijn er kleinschaliger slachterijen en vleesverwerkers. Met name in Overijssel. Cijfers uit het Bedrijven-Informatienet geven geen goed beeld

omdat veehandelaren als afnemers zijn opgenomen. Ook zijn er initiatieven die zich richten op een nichesegment of door extra kwaliteit te bieden, biologisch of milieuvriendelijker te produceren of de lijnen korter te houden tussen boer en consument. Voorbeelden: het Milieukeur varken, het Livar varkensvlees (Limburg) en het Vechtdalvlees in Overijssel (zie hoofdstuk Verbreding). Een kwart van de varkensbedrijven in regio Oost heeft inkomsten uit verbrede landbouw, maar het aantal bedrijven hiervan dat producten met extra toegevoegde produceert is zeer waarschijnlijk gering.

4.3.3 Perspectieven voor het varkenshouderijcluster

De vleesverwerkende industrie heeft te maken met een sterke concurrentie van binnen en van buiten de EU. Binnen de EU is het noodzakelijk dat een level playing field ontstaat met gelijke eisen voor productieomstandigheden en in de verwerkende sector gelijke voor loon en keuringskosten. De invoer van buiten de EU, uit opkomende productie landen als Brazilië, zal toenemen, zij het niet op basis van vers product, wanneer de WTO-onderhandelingen leiden tot afspraken over een (aanzienlijke) verlaging van de invoertarieven. Dit zou tot forse prijsdalingen kunnen leiden. Wat infrastructuur (havens, logistiek, mengvoederindustrie) aangaat heeft Nederland nog steeds een sterke positie binnen de EU en ook door het benutten van (bij)producten uit de voedingsmiddelenindustrie.

De afgelopen jaren is de positie van de Nederlandse varkensbedrijven minder sterk geworden ten opzichte van ondermeer Spanje (De Bont en Van Berkum, 2004). Nederland verloor door de lagere graanprijzen het voordeel van de invoer van lager geprijsde andere veevoerders, maar de sector heeft ook de kansen weten te benutten wat betreft de afzet, onder meer van biggen.

Het nieuwe mestbeleid beperkt de mate waarin dierlijke mest aangewend kan worden, vooral door de druk van de eis van forfaatevenwichtsbemesting per 2015. Hierdoor zullen mestoverschotten toenemen en de kosten voor de mestafzet hoger worden. Bij de concurrentie op de mestmarkt zal de melkveehouderij het vermoedelijk winnen van de intensieve veehouderij. Als de mestwet onvoldoende zou zijn om de doelstellingen van de Kader Richtlijn Water te realiseren, zijn extra maatregelen nodig.

Daarnaast moet de intensieve veehouderij ammoniak uitstoot verminderen op alle bedrijven in verwevingsgebieden. Door goedkoper wordende technieken zal dit een minder groot probleem zijn voor de bedrijven dan het mestbeleid.

In de periode tot 2013 is de omschakeling naar groepshuisvesting voor dragende zeugen voorzien.

Samenvattend schetst Backus (2006) in *De Nederlandse varkensvleesketen anno 2005* schetst het volgende perspectief: Er komt meer concurrentie van landen buiten de EU. Door een sterkere marktgerichtheid en ketenefficiency zijn er goede kansen voor een duurzame positie op de Noordwest-Europese versmarkt (kant-en-klaarmaaltijden en gemakssegment). Ketenverliezen moeten worden gereduceerd door betere onderlinge afstemming in de keten. Schaalvergroting gericht op kostprijsverlaging gaat door: het aantal bedrijven daalt fors en er ontstaan kortere ketens¹ die zich sneller kunnen aanpassen.

¹ Kort doelt niet op afstand, maar op een meer directe relatie varkensbedrijven en vleesverwerkers.

Om het perspectief te realiseren moet in het varkenshouderijcluster in regio Oost rekening houden met de sterkten en zwakten uit figuur 4.3.

<i>Sterkten</i>	<i>Zwakten</i>
<p>In Nederland:</p> <ul style="list-style-type: none"> - overcapaciteit bij slachterijen weg; - begin ketenomkering gemaakt; - goede infrastructuur van de keten (mengvoer, productie, verwerking) gericht op buitenlandse en binnenlandse markten; - goede tracking en tracing systemen bij grote bedrijven - hoogwaardig ondernemer- en vakmanschap varkenshouders. <p>Regiospecifiek:</p> <ul style="list-style-type: none"> - kennis in het gebied aanwezig bij de varkenshouders en (verwerkende) industrie; - samenwerkend bedrijfsleven (A1); - transport beperkingen (i.v.m. dierenwelzijn en besmettingsgevaar) houden verwerking in het gebied. 	<p>In Nederland:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ketenafstemming in de varkensvleesketen moet nog verder ontwikkeld ; - grootte van slachterijen: zijn locaties geschikt?; - uitbetalingsprijzen laag t.o.v Duitsland; - op de varkensbedrijven zijn verbredingsmogelijkheden gering; - afhankelijkheid van transport van varkens en biggen. <p>In de regio:</p> <ul style="list-style-type: none"> - schaal is nodig, maar veel bedrijven hebben beperkte ontwikkelingsmogelijkheden op huidige locaties en; - het verplaatsen van het bedrijf vanuit een extensiveringsgebied of verweinsgebied naar een duurzame locatie in de LOG's is lastig (kosten, maar vooral procedures); - in LOG's is het moeilijk locaties te vinden voor grote bedrijven. Ook bestaande bedrijven lopen tegen beperkingen aan; - gevaar voor regio besmetting in geval van dierziekten door hoge veedichtheid, menging met andere diersoorten; - kwetsbare combinatie met toerisme.

Figuur 4.3 Sterkten en zwakten van het varkenshouderijcluster

Ontwikkelingen in het cluster

Verwacht mag worden dat de daling van het aantal varkensbedrijven de komende jaren in nagenoeg hetzelfde tempo blijft doorgaan, met zo'n 5% per jaar (Silvis en De Bont, 2005).. Dit kan met een voortgaande schaalvergroting plaatsvinden in combinatie met het ongeveer gelijk blijven van de varkensstapel, op het productieniveau van de afgelopen jaren (ruim 11 miljoen in Nederland). Dit is dan duidelijk minder dan het recordniveau in de jaren negentig van omstreeks 14-15 miljoen (aanwezige) varkens. De regionale verdeling van de varkenshouderij, dus ook de aandelen van regio Oost, zou daarbij gelijk kunnen blijven. Niet is uitgesloten dat bedrijven hun locaties spreiden om risico's in verband met dierziekte uitbraken en ze daarbij regio grenzen overschrijden.

In het proces van schaalvergroting en ontmenging hebben gemengde bedrijven (type-rend voor de intensieve veehouderij in regio Oost) een betere uitgangspositie, omdat zij door het verkopen van grond middelen vrij kunnen maken voor investeringen in intensieve veehouderij.

De mogelijkheden van verbreding in de intensieve veehouderij zijn gering. Deze moeten eerder gezocht worden in inkomen buiten het bedrijf of door het verwaarden van energie en warmte uit co-vergisting (Silvis en De Bont, 2005).

4.4 Pluimveehouderijcluster

4.4.1 Pluimveehouderij

De sector is vooral geconcentreerd in de Gelderse Vallei en secundaire concentraties in het rivierengebied en in delen van Salland, Twente en de Achterhoek (kaart 8). Van de leghennenbedrijven in Nederland bevindt zich ruim 30% in Gelderland, in Overijssel evenwel minder dan 10% (tabel 4.5) Ongeveer 30% van de leghennen gehouden in Gelderland en ongeveer 7% in Overijssel (tabel 2.2). Wat betreft de (gespecialiseerde) vleeskuikenbedrijven komen beide provincies in 2004 op een aandeel van circa 15% (tabel 4.6). In beide provincies wordt ongeveer 10% van de vleeskuikens in Nederland gehouden (tabel 2.2). Hiernaast zijn er nog bedrijven met moederdieren, waarvan geen tabel met gegevens zijn opgenomen. Zowel de leghennen- als de vleeskuikenbedrijven zijn in Gelderland en in Overijssel gemiddeld kleiner van omvang dan in geheel Nederland.

De omvang en structuur van de pluimveehouderij zijn, na de toepassing van de Rbv-regeling in 2001 en 2002, de laatste jaren extra sterk veranderd door de uitbraak van vogelpest in 2003. Die had tot gevolg dat veel bedrijven zijn geruimd en lange tijd niet konden produceren. Daarna is de productie hervat, waarbij een aantal bedrijven is omgeschakeld van vlees- naar eierproductie. Tegelijkertijd schakelen de legpluimveebedrijven om wat betreft de huisvesting vanwege het Europese verbod op legbatterijen dat in 2013 ingaat.

Een van de gevolgen van de vogelpest in 2003 is dat de prijzen van eieren lange tijd, ook nog in 2005, ongekend laag zijn geweest nadat andere landen in de EU de productie hadden uitgebreid tijdens de uitbraak in Nederland. Daarnaast geldt dat ook voor pluimveevlees het herstel van de afzet niet probleemloos verliep. De dreiging van nieuwe vogelpest(griep) uitbraken door insleep vanuit het buitenland en de ongerustheid van de consument levert eind 2005/begin 2006 vervolgens ook, mogelijk tijdelijk, nadelen op voor de prijzen van vleeskuikens.

Tabel 4.5 Ontwikkeling leghennenbedrijven voor consumptie in Overijssel en Gelderland

	Overijssel			Gelderland			Nederland		
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	2004
Areaal op leghennenbedrijven (ha)	141	261	358	725	815	844	2.427	2.753	3.152
Idem in % van totaal	0,1	0,1	0,2	0,3	0,3	0,3	0,1	0,1	0,2
Aantal nge op leghennenbedrijven	3.612	5.619	3.966	16.449	21.202	19.993	63.988	82.948	69.352
Idem in % van totaal	0,6	0,8	0,7	1,7	2,1	2,3	0,9	1,1	1,0
Aantal nge per leghennenbedrijf	80	115	81	88	111	115	89	125	126
Aantal ha per leghennenbedrijf	3	5	7	4	4	5	3	4	6
Aantal leghennen op leghennenbedrijven	1.351.050	1.496.450	1.166.200	5.2482.250	6.036.520	5.855.240	22.314.980	24.727.970	20.943.340
Aantal leghennen per leghennenbedrijf	30.023	30.540	23.800	29.317	31.605	33.651	30.993	37.410	38.090
Aantal leghennenbedrijven	45	49	49	187	191	174	720	661	550
Aantal bedrijven naar grootteklasse:									
3-50 nge	23	20	22	76	77	63	305	226	152
50-100 nge	15	17	13	59	44	40	196	170	152
100-150 nge	4	4	6	30	32	32	104	87	91
> 150 nge	3	8	8	22	38	39	115	178	155
Leghennenbedr. met bedrijfshoofd >50 jr (%)	53	47	43	44	44	44	44	40	37
Leghennenbedrijven met opvolging (%)		43	24		44	38		40	42
Leghennenbedrijven met verbreding (%) a)			47			50			37

a) 2003.

Bron: Landbouwtellingen, bewerking LEI.

Tabel 4.6 Ontwikkeling vleeskuikenbedrijven in Overijssel en Gelderland

	Overijssel			Gelderland			Nederland		
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	2004
Areaal op vleeskuikenbedrijven (ha)	227	423	384	223	377	223	1.747	2.749	1.987
Idem in % van totaal	0,1	0,2	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
Aantal nge op vleeskuikenbedrijven	3.311	7.048	5.460	5.256	8.274	4.578	32.506	60.836	44.217
Idem in % van totaal	0,5	1,1	0,9	0,5	0,8	0,5	0,4	0,8	0,6
Aantal nge per vleeskuikenbedrijf	49	104	105	47	84	82	56	113	118
Aantal ha per vleeskuikenbedrijf	9	6	7	2	4	4	3	5	5
Aantal vleeskuikens op vleeskuikenbedrijven	2.565.875	3.803.109	3.573.869	4.201.015	4.628.614	3.077.610	25.797.880	33.727.481	29.786.915
Aantal vleeskuikens per vleeskuikenbedrijf	37.733	55.928	68.728	37.509	46.754	54.957	44.099	62.458	79.221
Aantal vleeskuikenbedrijven	68	68	52	112	99	56	585	540	376
Aantal bedrijven naar grootteklasse:									
3-50 nge	41	17	8	73	34	17	314	110	53
50-100 nge	21	19	25	31	33	21	217	164	133
100-150 nge	5	21	8	6	20	11	40	149	101
> 150 nge	1	11	11	2	12	7	14	117	89
Vleeskuikenbedr. met bedrijfshoofd >50 jr (%)	53	50	54	48	46	57	42	39	41
Vleeskuikenbedrijven met opvolging (%)		62	50		33	47		42	45
Vleeskuikenbedrijven met verbreding (%) a)			30			22			23

a) 2003.

Bron: Landbouwtellingen, bewerking LEI.

Pluimveehouderij en reconstructie

Ook in de pluimveehouderij geldt dat er bedrijven dicht tegen de EHS-verbindingzones aan liggen, met name in het land van Maas en Waal¹ en hier en daar in noordelijk Salland (kaart 8 in combinatie met kaart 2). De Overijsselse pluimveebedrijven zijn in sterkere mate in LOG's geconcentreerd dan de varkenshouderijen in Overijssel (kaart 8 in combinatie met kaart 3). In Gelderland ligt dit anders: de meeste bedrijven liggen in verwevingsgebieden en een aantal in extensiveringsgebieden.

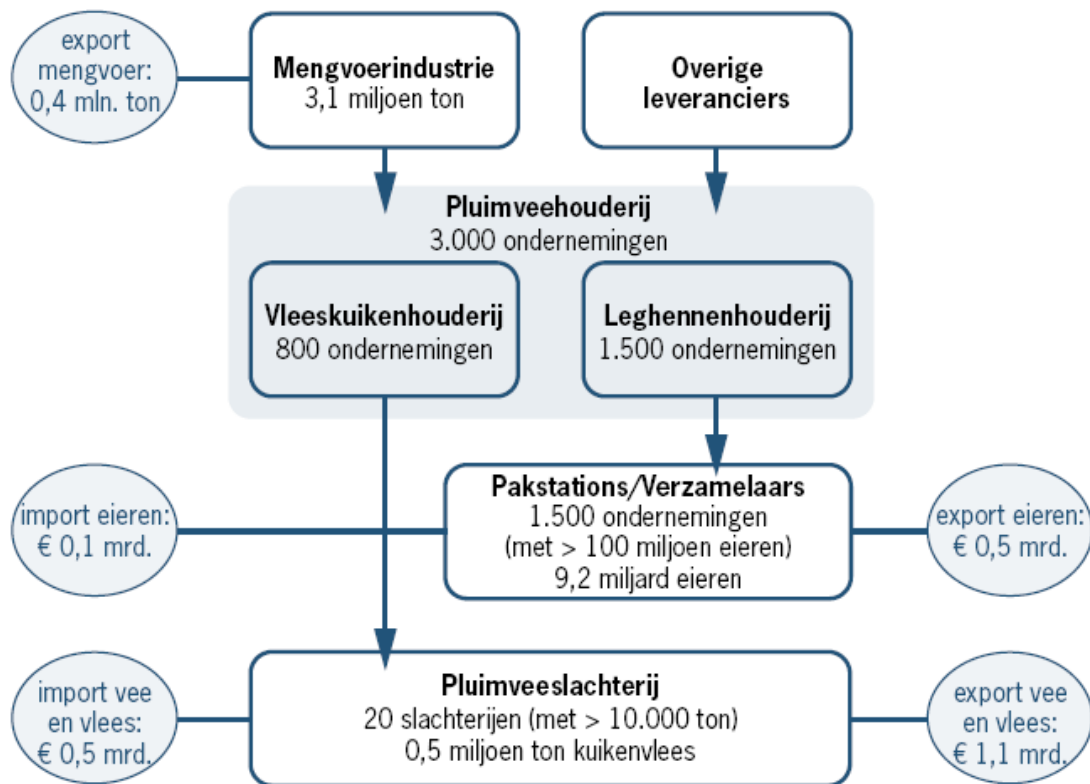
4.4.2 Keten rondom de pluimveehouderij

De locaties van pluimveeslachterijen lopen parallel aan de concentraties van de pluimveehouderij. Enkele slachterijen langs de westrand van de Veluwe zijn afhankelijk van primaire producenten op grotere afstand van de Vallei (zie kaart 8). Van het in Nederland beschikbare kippenvlees (uit import en eigen productie) is ongeveer de helft bestemd voor het industriële segment en voor de andere helft voor het verssegment (retail of out of home), (mondelijke mededeling). De vleeskuikensector is sterk geïntegreerd. Circa 95% van de vleeskuikens wordt op basis van contracten gehouden. In de contracten, veelal afgesloten met mengvoerproducenten, zijn veelal de leveranciers van de eendagskuikens, het voer en de afnemer van de vleeskuikens vastgelegd. De grootste slachterijen zijn: Plukon van Cebeco (in regio Oost: Dedemsvaart), Pingo Poultry (in Goor) dat inmiddels door Cebeco van Nutreco is overgenomen, Storteboom (in Putten en Kornhorn), GPS (Nunspeet) en Astenhof (Asten), dat begin 2006 door Cehave verkocht is aan het Belgische Flandrex. De sector is nog niet zo sterk geconcentreerd als de varkenssector, maar omdat de marges voor de slachterijen de laatste jaren tegenvallen, zijn meer fusies of overnames niet uit te sluiten (LEB, 2005 met enkele aanvullingen). Plukon, dat ook slachterijen in België en Duitsland heeft en meer dan 18 miljoen kuikens per week slacht, is niet uitsluitend afhankelijk van de Nederlandse sector. Dit geldt overigens ook voor de internationaal opererende bedrijven die techniek toeleveren, bijvoorbeeld broedmachinefabrikanten (mondelijke mededeling).

Mengvoederbedrijven maken deel uit van een groep en zijn nauw gelieerd aan de slachterijen, Hendrix UTD aan Pingo Poultry, Agrifirm aan Plukon, DeHeus aan andere slachterij Van de Bor (Nijkerkerveen).

Eieren worden verzameld en verwerkt door verzamelaars/eierpakstations. Er waren in 2003 ongeveer 15 bedrijven die meer dan 100 miljoen eieren verwerkten. De grootste partijen zijn Kwetters (Veen, in Noord-Brabant) en in de regio Oost: de Gebroeders Van Beek (Wehl) en Eiveko van Cebeco (Bornerbroek). Cebeco heeft een onderzoeksafdeling (Cebeco Egg Research in Nunspeet).

¹ Dat levert hier geen problemen want de zuurgevoeligheid van grond/natuur is hier niet groot.

Bron: CBS, PD, PVE; bewerking LEI.

Figuur 4.4 Keten rondom de pluimveehouderij, 2004
Bron: LEB 2005.

4.4.3 Perspectieven voor het de pluimveehouderijcluster

De perspectieven voor het pluimveehouderijcluster voor de komende jaren zijn niet rooskleurig (Silvis en De Bont, 2005). Mogelijke afspraken in WTO-verband (Doha-ronde) kunnen er toe leiden dat de prijsvorming op de Europese markt van met name pluimveevlees en ook van eiprodukten in sterkere mate onder druk komt van de invoer uit derde landen. Braziliaans kippenvlees of geïmporteerde eiprodukten zijn weliswaar bestemd voor het industriële segment, maar beïnvloeden wel het verssegment. 'Als alle vlees voor industriële productie uit derde landen zou komen, moet de Nederlandse sector heel sterk inkrimpen' (mondelijke mededeling).

Een positief punt voor pluimveevlees is dat het bij de consument, als gemaksvriendelijk en in veel gerechten toepasbaar, heeft geleid tot een toenemend gebruik. Dit is mede het gevolg van de relatief lage prijs van het pluimveevlees ten opzichte van andere vleessoorten.

Voor de legsector is van belang dat inmiddels een groot deel van de bedrijven met kooihuisvesting is overgestapt naar meer diervriendelijke resp. maatschappelijk geaccepteerde huisvestingssystemen en dat voor deze eieren een hogere prijs wordt ontvangen dan voor batterijeieren. Binnen de EU loopt de sector voor op het afschaffen van de legbatterij in EU verband. In Duitsland en Spanje zijn nog veel legbatterijen en producenten daar

gaan ervan uit dat het houderijsysteem gedoogd gaat worden. Vanuit het oogpunt van een-level playing field is dit natuurlijk ongewenst.

Naast de ontwikkelingen op de markten van pluimveevlees en eieren zijn de ontwikkelingen op het gebied van het beleid inzake ruimtelijke ordening, milieu, welzijn dieren en gezondheidszorg dieren van grote invloed voor de kansen van individuele bedrijven, net zoals hiervoor is beschreven bij de varkenshouderij. Vanuit de pluimveehouderij wordt echter ingezet op de grootschalige verwerking van mest en afzet buiten de landbouw. 'Kleinschalige experimenten lopen stuk op klachten' (mondelijke mededeling).

<i>Sterkten</i>	<i>Zwakten</i>
<p>In Nederland:</p> <ul style="list-style-type: none"> - tacking and tracing bij grote bedrijven geregeld; - sterke ketenintegratie in de pluimveehouderij; - consument kiest voor gemakproducten (pluimveevlees) en eieren uit diervriendelijke huisvesting; - onderzoek (markten) door de keten zelf. <p>Regiospecifiek:</p> <ul style="list-style-type: none"> - aanwezigheid van handel en verwerkende bedrijven. 	<p>In Nederland:</p> <ul style="list-style-type: none"> - er gelden beperkingen door ruimtelijke ordening en milieuwetgeving. Ook beperkingen t.a.v. milieuruimte binnen LOG's; - regie in de keten van pluimveevlees moet verbeteren; - behoefte aan technische kennis; - grootte van slachterijen, maakt beperkt aantal locaties geschikt. <p>Regiospecifiek:</p> <ul style="list-style-type: none"> - gevaar voor regio besmetting in geval van dierziekten door hoge veedichtheid, menging met andere diersoorten; - kwetsbare combinatie met toerisme.

Figuur 4.4 Sterkten en zwakten van het pluimveehouderijcluster

Ontwikkelingen in het cluster

Verwacht mag worden dat de daling van het aantal pluimveebedrijven de komende jaren in een nog wat hoger tempo zal doorgaan, namelijk met bijna 4% per jaar tot 2015 (Silvis en De Bont, 2005). Hierbij is uitgangspunt dat de Nederlandse pluimveestapel gehandhaafd kan worden op ongeveer het huidige niveau (2005, na het herstel van de vogelpest, ongeveer 95 mln. stuks pluimvee, waarvan circa 30 mln. leghennen voor consumptie-eieren en circa 45 mln. vleeskuikens).

Bij deze omvang zal de schaalvergroting van de bedrijven zich voortzetten. 'Je ziet het in regio Oost, maar ook in België en Duitsland, dat schuren worden opgekocht door buren' (mondelijke mededeling). Voor de omvang in de toekomst is ook medebepalend de afzetmogelijkheid van mest, onder meer door verwerking (energiewinning) en export.

Gezien de sterke concentratie van de leghennenhouderij in Gelderland (vooral in de Gelderse vallei), mag worden verwacht dat de komende jaren ook de aanverwante activiteiten voor een groot deel in het gebied gehandhaafd blijven. Dit heeft vooral betrekking op de eierhandel en de eierpakstations, de vermeerdering en broederijen. De productie en toelevering van mengvoeders wordt, zoals besproken in de inleiding, voor een steeds groter deel verzorgd door een beperkter aantal grote coöperatieve en particuliere ondernemingen. Deze kunnen eventueel de activiteiten meer concentreren op een kleiner aantal locaties, die ook eventueel buiten de provincie Gelderland of Overijssel zijn gelegen. Op specifieke

marktsegmenten (voer voor bepaalde pluimvee/diersoorten, biologische voeders en dergelijke) kan er nog ruimte zijn voor kleinere ondernemingen.

4.5 Opgaven voor de intensieve veehouderijclusters

Voor het realiseren van de perspectieven van de intensieve veehouderijclusters zijn er de volgende opgaven. Voor een groot deel sluiten de opgaven aan bij de punten van de agenda voor een succesvolle toekomst van het varkenscluster (Backus, 2006):

- voor de primaire sectoren
 - ruimte voor schaalvergroting bieden en duidelijkheid creëren over welk ruimte er is voor een duurzame schaalvergroting. Dit vraagt om een slagvaardige uitvoering van het Reconstructiebeleid;
 - bijdragen aan de snelheid van herstructureren, m.n. door snellere en aangepaste vergunningsprocedures in de LOG's. In dit verband zijn de uitkomsten van een zo juist gestart project van VROM voor integrale omgevingsvergunning interessant;
 - schaalvergroting doen samengaan met verbetering van de ruimtelijke kwaliteit landschap;
 - verder investeren in verduurzamen: van energieverbruik, mestverwerking, en emissie-reductie (geur, stof, ammoniak) en verbeteren van dierenwelzijn om maatschappelijk draagvlak te behouden.
- voor de verwerkende en toeleverende industrie (en distributie):
 - binnen de varkensvlees en pluimveevlees ketens gaat het om een slag te maken naar echte ketenomkering en verbeteren van logistieke processen, zowel op het vlak van de aanvoerlogistiek (voorkomen van faalkosten, met name in de varkensvleesketen) als op het vlak van de verslogistiek;
 - voortdurend verbeteren van efficiency, maar gelijktijdig de marktgestuurde innovatie voor vers en gemakproducten opzetten. Bij voorkeur ook innovaties die de toegevoegde waarde op de primaire bedrijven vergroten.
- door de keten heen
 - verdere beheersing van risico's op het gebied van voedselveiligheid (met name diervoeders) en diergezondheid.
- binnen Europa
 - het realiseren van een level playing field. Binnen de primaire sector ten aanzien van de productieomstandigheden en in de verwerkende industrie ten aanzien van loonkosten en keuringskosten;
 - definiëren van wat vers is, in overeen stemming met de perceptie van de consument.

5. Akkerbouwcluster

5.1 Akkerbouw en ketens rondom de akkerbouw

De totale oppervlakte akkerbouwgewassen (exclusief snijmaïs) is ruim 50.000 ha, ruim 10% van het totale areaal agrarische cultuurgrond in regio Oost. Voor Nederland is dit ongeveer 30%. Kaart 9 laat zien dat de (gespecialiseerde) akkerbouwbedrijven verspreid liggen in Gelderland en meer geconcentreerd zijn in Noordoost-Overijssel, een gebied dat aansluit op de Veenkoloniën en waar bedrijven een meer 'veenkoloniaal' bouwplan kennen. Toch bestaat ook op circa een derde van de gespecialiseerde akkerbouwbedrijven in Gelderland en Overijssel het areaal cultuurgrond voor meer dan 75% uit grasland en snijmaïs. Het aantal gespecialiseerde akkerbouwbedrijven, die voornamelijk niet voedergewassen, maar marktbaar gewassen produceren, is dan ook relatief gering, namelijk ongeveer 500 in Gelderland en 300 in Overijssel, dus nog minder dan 5% van alle bedrijven in de regio. Hier tegenover staat dat een belangrijk deel van de gewassen in beide provincies (ruwweg de helft) niet op gespecialiseerde akkerbouwbedrijven geteeld, zoals blijkt uit tabel 5.1. Dit aandeel ligt duidelijk hoger dan voor de akkerbouw in geheel Nederland (circa 30%). Het hogere aandeel heeft te maken met de van oudsher grotere betekenis van de gemengde bedrijven in het Oosten van Nederland. De intensieve veehouderij is vaak de eerste tak.

Belangrijke teelten in de regio zijn zetmeelaardappelen, voornamelijk in het Noordoosten van Overijssel, aardappelen voor verwerking tot frites en andere producten op met name de Oostelijke zandgronden en tafelaardappelen, die vooral op kleigrond worden verbouwd. Voor de beide eerst genoemde aardappelgewassen is de aanwezigheid van verwerkingsbedrijven, van AVEBE en onder meer Aviko (Keppel), op korte afstand van de genoemde teeltgebieden een belangrijk aspect. Verder zijn granen, in Gelderland vooral wintertarwe, in Overijssel vooral zomergerst, en suikerbieten belangrijke gewassen in de bouwplannen van de bedrijven op de kleigronden. De verwerking van de Gelderse en Overijsselse suikerbieten vindt al langer plaats buiten de provincies, ook in Duitsland. In die situatie is door de recente sluiting van verwerkingslocaties door CSM en Cosun geen wijziging gekomen.

De akkerbouwbedrijven in Gelderland en in wat mindere mate in Overijssel zijn gemiddeld, zowel in omvang als in oppervlakte, aanzienlijk kleiner dan in geheel Nederland (tabel 5.1). Het overgrote deel van de als akkerbouw getypeerde bedrijven in de beide provincies is kleiner dan 50 ha; het aantal daarboven dat als hoofdberoepbedrijf kan functioneren, is in beide provincies samen omstreeks 200 op een totaal van bijna 5.000 in Nederland. Omdat de bedrijven klein zijn zullen ze weinig beperkingen ondervinden van de EHS (kaart 9 in combinatie met kaart 2). Een aantal bedrijven ligt binnen de Nationale Landschappen (de Gelderse Poort, de Achterhoek, en op de Veluwe (kaart 9 in combinatie met kaart 1)).

Tabel 5.1 Ontwikkeling akkerbouwbedrijven in Overijssel en Gelderland

	Overijssel		Gelderland			Nederland			
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	2004
Areaal op akkerbouwbedrijven (ha)	13.154	14.726	16.439	15.657	18.749	18.998	497.215	486.733	480.414
Idem in % van totaal	6,2	6,9	7,7	6,1	7,5	7,6	25,2	24,9	25,0
Aantal nge op akkerbouwbedrijven	15.784	18.357	18.802	19.895	25.527	22.374	727.782	789.559	685.230
Idem in % van totaal	2,5	2,8	3,2	2,0	2,6	2,6	9,8	10,1	9,5
Areaal grasland totaal (ha)	151.304	149.730	144.194	175.531	164.677	163.069	1.050.558	1.011.887	983.381
Areaal snijmaïs totaal (ha)	44.991	41.657	45.420	47.668	45.106	47.776	245.368	232.838	253.677
Areaal akkerbouwgewassen totaal (ha)	14.049	21.803	21.946	20.843	30.558	30.120	556.131	587.013	583.369
w.v. granen totaal	3.091	9.226	8.934	8.662	17.366	16.685	189.624	219.167	218.263
wintertarwe	183	1.112	1.512	3.333	6.611	7.018	98.559	120.510	117.224
zomergerst	1.263	3.624	3.420	1.885	3.686	3.156	41.169	43.537	44.781
pootaardappelen	590	646	374	1.193	1.434	1.004	37.023	41.802	39.739
consumptieaardappelen	997	2.170	1.511	2.633	3.629	2.829	73.849	87.441	72.669
zetmeelaardappelen	6.309	5.661	5.934	2.011	1.806	1.510	60.154	50.958	51.496
suikerbieten	2.159	2.601	2.548	4.753	4.587	3.817	114.509	110.998	97.736
zaaiuien	14	20	19	54	59	155	10.865	13.988	19.888
Areaal grasland op akkerbouwbedrijven (%)	0,4	0,7	0,9	0,7	0,9	1,1	1,6	1,8	2,1
Areaal snijmaïs op akkerbouwbedrijven (%)	8,5	6,3	6,5	9,5	7,7	7,9	9,8	8,1	8,2
Areaal akkerb.gewassen op akkerbouwbedrijven (%)	59	49	54	44	43	43	76	71	71
w.v. granen totaal	50	33	42	40	36	39	76	67	68
wintertarwe	42	43	60	47	47	45	82	77	76
zomergerst	56	44	49	36	27	33	76	67	71
pootaardappelen	54	55	53	56	65	73	81	81	83
consumptieaardappelen	44	49	56	42	54	57	72	68	69
zetmeelaardappelen	65	68	76	54	52	57	77	76	81
suikerbieten	63	62	66	43	51	52	73	71	71
zaaiuien	100	50	74	50	71	85	86	84	83

Tabel 5.1 Ontwikkeling akkerbouwbedrijven in Overijssel en Gelderland (vervolg)

	Overijssel		Gelderland			Nederland			
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	2004
Aantal nge per akkerbouwbedrijf	26,0	31,8	32,0	23,6	28,3	23,4	49,6	57,4	54,3
Aantal ha per akkerbouwbedrijf	21,7	25,5	28,0	18,6	20,8	19,9	33,9	35,4	38,0
Aantal akkerbouwbedrijven	606	578	587	842	901	956	14.661	13.749	12.626
Aantal bedrijven naar grootteklasse:									
3-50 nge	513	479	499	738	773	843	8.981	8.050	7.889
50-100 nge	65	66	54	61	73	78	3.880	3.342	2.745
100-150 nge	18	18	17	29	29	19	1.221	1.375	1.124
> 150 nge	10	15	17	14	26	16	579	982	858
Akkerbouwbedrijven met bedrijfshoofd >50 jr (%)	64	66	66	61	67	67	58	62	61
Akkerbouwbedrijven met opvolging (%)		31	23		25	20		35	29
Akkerbouwbedrijven met verbreding (%) a)			31			31			34

a) 2003.

Bron: Landbouwtellingen, bewerking LEI.

Overigens is het aantal akkerbouwbedrijven de afgelopen tien jaar niet sterk veranderd; in Overijssel is het aantal licht gedaald en alleen is het aantal bedrijven >150 nge toegenomen, in Gelderland is het aantal toegenomen toegenomen. Oorzaak hiervan is de 'instroom' van bedrijven die gestopt zijn met (intensieve of grondgebonden) veehouderij en vervolgens nog als, veelal klein, akkerbouwbedrijf verder blijven functioneren. Deze instroom is tekenend voor de Nederlandse akkerbouw. De daling van het aantal bedrijven in Nederland (vanaf 1994 met 1,4% per jaar) is duidelijk lager is dan van alle land- en tuinbouwbedrijven.

5.2 Perspectieven en opgaven voor het akkerbouwcluster

De perspectieven voor de akkerbouw als bedrijfstak zijn minder gemakkelijk te beschrijven dan voor de eerder beschreven veehouderijsectoren die elk afzonderlijk met een product te maken hebben. Voor de akkerbouw gaat het namelijk, ook op vrijwel elk bedrijf, om een complex aan verschillende gewassen.

Voor een deel van de producten is er de afhankelijkheid van het Europese landbouwbeleid (GLB), namelijk voor suikerbieten, zetmeelaardappelen en granen. Voor suikerbieten geldt dat recentelijk (november 2005) ingrijpende hervormingsbesluiten zijn genomen, die onder meer een forse prijsdaling (39%) en de introductie van een compenserende premie inhouden. Deze premie wordt echter opgenomen in de bedrijfstoeslag en ontkoppeld van de teelt, waardoor de bietenteelt kan worden beëindigd zonder verlies van toeslagrechten. Ook voor de granen (incl. snijmaïs) geldt, op basis van de besluiten in het kader van het GLB in 2003, een volledige ontkoppeling, terwijl de premie voor aardappelzetmeel voor 60% gekoppeld blijft. Deze gedeeltelijke koppeling kan er toe leiden dat de omvang van de aardappelzetmeelteelt de komende jaren op niveau blijft; bij het voortbestaan van het huidige zetmeelquotum moet wel bij een trendmatige groei van de productie per ha met een geleidelijke afname van het areaal worden rekening gehouden. Hetzelfde kan het geval zijn voor de suikerbietenteelt. Het risico bestaat dat de (Nederlandse) bietenteelt verder zal inkrimpen, mogelijk als effect van de ontkoppeling dan wel wanneer de onlangs genomen EU-besluiten onvoldoende blijken voor het bereiken van evenwicht op de suikermarkt binnen de EU. Dat evenwicht is nodig, omdat als gevolg van WTO-procedures (dus nog vooruitlopend op mogelijke afspraken in de Doha-ronde) de EU zeer terughoudend moet zijn met de export van suiker. Of de bietenteelt dan in Gelderland en Overijssel meer zal krimpen dan elders in Nederland is op voorhand moeilijk te stellen. De grotere transportafstanden en -kosten tot verwerking in Nederland kunnen in dat verband nadelig uitwerken bij de keuze die telers moeten maken tussen bijvoorbeeld graan- en bietenteelt.

De producten zonder Europese marktordening (poot- en consumptieaardappelen, ui- en dergelijke) hebben van oudsher te maken met van jaar tot jaar schommelende prijzen, afhankelijk van de ontwikkeling van areaal en productieomvang. Vernieuwing van het assortiment (rassen), kwaliteitsverbetering en verdergaande samenwerking in de betreffende ketens zijn van belang om de relatief sterke positie van Nederland op het terrein van deze producten te behouden.

Door de hervorming van het GLB en de uitbreiding van de EU met onder meer Polen, mag verwacht worden dat de komende jaren de concurrentie verder toe zal nemen.

<i>Sterkten</i>	<i>Zwakten</i>
<p>In Nederland:</p> <ul style="list-style-type: none"> - verwerkende industrie en internationaal gerichte handelsbedrijven, inclusief toelevering (pootgoed, zaaizaden); - focus op intensievere akkerbouwgewassen, met hogere toegevoegde waarde; minder directe afhankelijk van EU beleid dan andere lidstaten; - hoge productie door kennis en goede natuurlijke omstandigheden. <p>Regiospecifiek:</p> <ul style="list-style-type: none"> - uitwisseling van grond en samenwerking met veehouderij (voederteelt, mestgebruik). 	<p>In Nederland:</p> <ul style="list-style-type: none"> - intensiteit grondgebruik (beperkte vruchtwisseling) bij strenger beleid gewasbescherming; - hoge grondprijs en beperkte oppervlakte per bedrijf, mede door concurrentie met andere agrarische sectoren. <p>Regiospecifiek:</p> <ul style="list-style-type: none"> - minder verwerkings- en handelsbedrijven in de regio dan in de echte akkerbouwgebieden van Nederland.

Figuur 5.1 Sterkten en zwakten van het akkerbouwcluster

Ontwikkelingen in het cluster

Voor gespecialiseerde bedrijven met marktbaar gewassen stuit verdere intensivering van het grondgebruik op de grenzen van milieubeleid en/of eisen die afnemers stellen. Dit geldt niet voor de teelt van zetmeelaardappelen. Schaalvergroting speelt een rol voor bedrijven met goede resultaten, maar loopt niet noodzakelijkerwijs via grondverwerving of overname van bedrijven. Schaalvergroting kan vorm krijgen door samenwerking tussen bedrijven, voor zover geen loonwerkbedrijven worden ingeschakeld, om de kosten van mechanisatie en dergelijke op te vangen. Ook is het een optie om grond te pachten. In regio Oost zijn mogelijkheden voor uitwisseling van grond en samenwerking met de veehouderij.

Uiteenlopende vormen van verbreding zijn mogelijk in de akkerbouw: natuurbeheer, commerciële activiteiten, zoals zorg, recreatie, huisverkoop) en de ontwikkelingen van kleinschalige bioraffinage.

De vermindering van het aantal akkerbouwbedrijven in Nederland voor de komende tien jaar is volgens schattingen ruim 1,5% per jaar (Silvis en De Bont, 2005). Dit is laag, omdat mede door typeveranderingen nieuwe bedrijven 'instromen'. Voor het Oosten van het land met relatief veel veehouderij- en gemengde bedrijven, mag worden verwacht dat de daling nog lager zou kunnen zijn in vergelijking met de 'echte' akkerbouwgebieden in onder meer Flevoland, Groningen en Zeeland. Noordoost-Overijssel is echter weer meer vergelijkbaar met deze akkerbouwgebieden. Dit open gebied krijgt te maken met inplaat-sing van melkveehouders en intensieve veehouderijbedrijven van elders die op zoek zijn naar ruimte. Het gebied wordt dan meer gemengd.

Opgaven

In aansluiting bij de landelijke opgaven (*Kiezen voor Landbouw*, Silvis en De Bont, 2005):

- verdere kostprijsverlaging door samenwerking in de keten en samenwerking met de veehouderij;
- krachtenbundeling om technologische vernieuwingen van de grond te krijgen;
- meer gebruik van natuurlijke processen om de milieubelasting te verminderen.

6. Tuinbouwcluster

6.1 Inleiding

De tuinbouw omvat de opengrondstuinbouw en de bedekte teelten, glastuinbouw en champignonteelt. Van het totaal aantal primaire agrarische tuinbouwbedrijven heeft Gelderland een aandeel van ongeveer 15% en Overijssel 3% (tabel 2.1).¹ Echter, van de fruitteelt en ook van de champignonteelt neemt Gelderland ongeveer een derde van de bedrijven voor haar rekening, terwijl van de Nederlandse boomteeltbedrijven een van de acht bedrijven Gelders is. Het merendeel van de tuinbouwbedrijven in beide provincies zijn in de opengrond telende bedrijven. De openteelten (bloembollen-, vollegrondsgroenten-, fruit- en boomteelt) worden geïntroduceerd in paragraaf 6.2 en alleen worden de fruit- en boomteelt uitvoerig besproken (paragraaf 6.3 en 6.4). Het hoofdstuk wordt afgesloten met de paragrafen over de glastuinbouw (6.5) en de champignonteelt (6.6). Alvorens in te gaan op deelclusters, worden hieronder kort de beleidsuitgangspunten vanuit regio Oost voor Greenport Nederland aangestipt.

Greenport Nederland: Greenports en Oost Nederland

Er zijn door de rijksoverheid vijf Greenports aangemerkt die een samenhangend netwerk vormen voor teelt, afzet en logistiek, dienstverlening en kennistoevering, dat ondersteund wordt door ruimtelijk ordeningsbeleid. Dit zijn Westland/Oostland, Aalsmeer e.o, Venlo voor de glastuinbouw, de Bollenstreek voor de bollenteelt en Boskoop voor de pot- en containerteelt. Het rijk heeft in het Bestuurlijk Afsprakenkader gerekend met een behoefte van 2.500 ha netto glas, 1.000 ha extra bij de al bestaande oppervlakte (dat groeit van 10.500 ha in 2005 naar zo'n 11.500 ha in 2015) en 1.500 ha voor het saneren van 'verspreid glas'. Voor regio Oost is afgesproken dat de glastuinbouw zich in twee gebieden verder kan ontwikkelen. Het zijn de landbouwontwikkelingsgebieden (of LOG's) Koekoekspolder bij IJsselmuiden en het gebied tussen Arnhem en Nijmegen (Bergerden). Deze locaties behoren met de andere LOG's en de Greenports tot de Greenport Nederland.

Uitgaande van bestaande concentratie gebieden voor tuinbouw willen de provincies Gelderland en Overijssel een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van Greenport Nederland. Daarbij wil men ook de kennisinfrastructuur in Wageningen (Food Valley/WUR) en Nijmegen (Health Valley/RUN) benutten. Als belangrijk voordeel ten opzichte van de westelijk gelegen Greenports wordt genoemd dat Oost-Nederland minder congestie op de wegen kent.

Voor het LOG Koekoekspolder (Overijssel) is in het Bestuurlijk Afsprakenkader 230 ha netto glas afgesproken.

Provincie Gelderland wil gebruikmaken van de gunstige logistieke mogelijkheden van weg-, water- en railsvervoer (Betuwse Bloem, de Gelderse bijdrage aan de Greenport

¹ De blijvende teeltbedrijven zijn bedrijven met meerjarige gewassen, dus fruitteelt- en boomteeltbedrijven.

Nederland). Deze bieden transportkansen van de Rotterdamse haven (Mainport) en Greenport Westland naar de belangrijke Duitse afzetmarkt. Gelderland richt zich dan op vier prominente tuinbouwketens in het Gelderse rivierengebied: glastuinbouw, laanboomteelt, fruitteelt en champignonenteelt. Overigens is in het streekplan Gelderland naast het LOG Bergerden bij Bemmelen (met 1.000 ha bruto/bruto of circa 350 ha netto glas) nog een gebied aan gewezen waar concentratie van intensieve teelten moet plaats vinden: de Bommelerwaard (1.550 ha bruto/bruto of circa 450 ha netto glas). Alleen in deze gebieden is nieuwvestiging mogelijk; in de Bommelerwaard alleen voor regionale ondernemers. Daarnaast bieden het streekplan en bestemmingsplannen in beide provincies de vrij liggende en in kleine clusters gelegen glastuinbouwbedrijven (beperkte) mogelijkheden zich uit te breiden tot 400 ha netto glas.

6.2 Opengrondstuinbouw

Het aantal gespecialiseerde bedrijven in deze takken is gering. In de opengrondsgroenteteelt zijn het er (nog) enkele tientallen per provincie (tabel 6.1). Een concentratie van de opengrondsgroenteteelt (tabel 6.2), onder meer van aardbeien, was in het verleden te vinden in de Bommelerwaard. De openteelt van aardbeien is door de concurrentie van kasaardbeien, maar ook uit het buitenland, onder meer Polen, de laatste jaren sterk ingekrompen. Nu is de groenteteelt wat meer verspreid over de provincies. Voor de bloembollenteelt geldt dat er de laatste jaren geen groei meer is van het areaal, omdat de opbrengstprijzen van verschillende bloembolgewassen staan onder druk door een overaanbod op de markten. Mogelijk is dit een conjunctureel verschijnsel (De Bont en Van der Knijff, 2005). In de volgende paragrafen worden de fruitteelt en de boomteelt aan de orde.

Tabel 6.1 Ontwikkeling opengrondstuinbouw in Overijssel en Gelderland

	Overijssel			Gelderland			Nederland		
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	2004
Areaal opengrondsgroenten (ha)	125	91	144	698	505	431	23.339	20.046	19.858
Areaal bloembollen (ha)	119	549	510	372	360	273	17.106	22.543	23.520
Areaal fruit (ha)	82	93	136	6.884	6.070	5.299	24.072	20.606	18.717
Areaal bloemkwekerij (ha)	252	590	718	1.452	1.877	1.995	9.821	12.641	13.749

Tabel 6.2 *Ontwikkeling opengrondsgroentebedrijven in Overijssel en Gelderland*

	Overijssel		Gelderland			Nederland			
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	2004
Areaal op opengrondsgroentebedrijven (ha)	125	91	114	698	505	431	22.339	20.046	19.858
Idem in % van totaal	0,0	0,04	0,05	0,27	0,20	0,17	1,13	1,03	1,03
Aantal nge op opengrondsgroentebedrijven	1.393	1.697	1.162	3.530	3.583	1.800	90.965	93.755	97.655
Idem in % van totaal	0,2	0,3	0,2	0,4	0,4	0,2	1,2	1,2	1,3
Aantal nge per opengrondsgroentebedrijf	33,2	58,5	43,0	36,0	49,8	43,9	44,4	64,3	86,8
Aantal ha per opengrondsgroentebedrijf	3,0	3,1	4,2	7,1	7,0	10,5	10,9	13,7	17,7
Aantal opengrondsgroentebedrijven	42	29	27	98	72	41	2.049	1.459	1.125
Aantal bedrijven naar grootteklasse:									
3-50 nge	31	17	19	76	56	31	1.491	903	608
50-100 nge	11	6	5	17	8	6	373	298	247
100-150 nge	0	3	1	1	4	2	95	122	114
> 150 nge	0	3	2	4	4	2	90	136	156
Opengrondsgr.bedr. met bedrijfshoofd >50 jr (%)	31	24	22	41	56	41	45	48	48
Opengrondsgroentebedrijven met opvolging (%)		14	17		23	6		31	25
Opengrondsgroentebedrijven met verbreding (%) a)			47			56			45

a) 2003.

Bron: Landbouwtellingen, bewerking LEI.

6.3. Fruitteeltcluster

6.3.1 Fruitteelt en keten rondom de fruitteelt

De fruitteelt is bijna geheel in het Gelderse rivierengebied geconcentreerd, het meest in de Betuwe. Hier ligt ook een van de Nationale Landschappen, maar eerder dan dat dit een beperking vormt, is het juist de fruitteelt die het landschap draagt (zie kaarten 10 en kaart 1). Ook de EHS die door dit gebied loopt hoeft geen belemmering voor de tuinbouw te vormen.

Het fruitareaal is in Gelderland de afgelopen tien jaar, evenals in geheel Nederland, met ruim 20% gedaald. De daling van het aantal fruitbedrijven in Gelderland was de afgelopen tien jaar in Gelderland fors, van ruim 1.000 naar ongeveer 600 en dus met zo'n 40%, en daarmee wat groter dan gemiddeld in Nederland (tabel 6.3).

De afname van het totale fruitareaal is voornamelijk het gevolg van een toenemende concurrentie van binnen en buiten de EU. Bij het laatste gaat het onder meer om de fruitinvoer uit het Zuidelijk Halfrond en sinds enige jaren ook uit China. Binnen de EU is de positie van Nederland als fruitteeltland niet erg sterk, mede als gevolg van de vrij hoge kosten, onder meer van arbeid en problemen op het gebied van de arbeidsvoorziening.

Nederland heeft wel een sterke positie als handelsland op het gebied van fruit, onder meer door de invoer via de Rotterdamse haven (De Bont en Van Berkum, 2004). Deze invoer is 3,5 maal groter dan eigen productie in Nederland en voor een belangrijk deel weer bestemd voor re-export (LEB, 2004). De invoer van appels bedraagt bijvoorbeeld ruim 400 miljoen kilo en de export 300 miljoen kilo, met Duitsland als belangrijkste bestemming. De helft van de export bestaat uit Nederlandse appels. Tot voor enige jaren waren er in Nederland en de Betuwe een aantal coöperatieve fruitveilingen. Deze zijn nu gebundeld in de Fruitmasters Groep, een coöperatie met 1.000 leden. Alleen op de locatie Geldermalsen wordt nog geveild, andere locaties, waaronder in Ochten, hebben een facilitaire functie (opslag en dergelijke) gekregen, zie voor de veiling en handel ook kaart 12. Fruitmasters is mede door de overname, eind 2003, van de Citronas Groep niet alleen actief op de Nederlandse, Belgische en Scandinavische markt, maar ook in Duitsland, Frankrijk en Engeland. Citronas is met een terminal in de haven van Rotterdam een belangrijke Europese distributeur van fruit.

De afzet van fruit uit de regio loopt met name via bemiddeling van Fruitmasters en directe contacten met de retail. Het grootste deel van de fruitproductie wordt via de supermarkt afgezet. Huisverkoop of bordverkoop (zie het hoofdstuk verbreding) komt veel voor in het rivierengebied.

In 2004 Innovafruit opgericht, een collectief van ketenpartijen die de positie van de appelteelt in Nederland wil verbeteren. Fruitmasters dat deelnemer is in Innovafruit heeft twee appelryassen geïntroduceerd. De introductie en handel van deze rassen onderscheidt zich door een sterke regie (LEB, 2005).

Tabel 6.3 *Ontwikkeling fruitteeltbedrijven in Overijssel en Gelderland*

	Overijssel		Gelderland			Nederland			
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	2004
Areaal op fruitteeltbedrijven (ha)	120	91	115	7.047	6.282	5.297	25.978	20.591	18.683
Idem in % van totaal	0,06	0,04	0,05	2,77	2,51	2,13	1,32	1,05	0,97
Aantal nge op fruitteeltbedrijven	690	564	726	45.704	36.706	30.235	168.622	121.947	107.326
Idem in % van totaal	0,1	0,1	0,1	4,6	3,7	3,5	2,3	1,6	1,5
Aantal nge per fruitteeltbedrijf	40,6	40,3	42,7	44,5	46,2	48,1	59,0	55,2	58,4
Aantal ha per fruitteeltbedrijf	7,1	6,5	6,8	6,9	7,9	8,4	9,1	9,3	10,2
Aantal fruitteeltbedrijven	17	14	17	1.028	794	629	2.860	2.211	1.838
Aantal bedrijven naar grootteklasse:									
3-50 nge	12	10	12	681	525	404	1.515	1.217	980
50-100 nge	4	3	3	226	177	158	829	679	576
100-150 nge	1	1	2	80	57	39	339	212	183
> 150 nge	0	0	0	41	35	28	177	103	99
Fruitteeltbedrijven met bedrijfshoofd > 50 jaar (%)	65	57	35	63	61	57	63	62	58
Fruitteeltbedrijven met opvolging (%)		25	33		31	26		35	28
Fruitteeltbedrijven met verbreding (%) a)			73			34			44

a) 2003.

Bron: Landbouwtellingen, bewerking LEI.

6.3.2 Perspectieven voor het fruitteeltcluster

De perspectieven van de fruitteelt in Nederland zijn duidelijk afhankelijk van de positionering van de verschillende producten (naast appels en peren ook pitvruchten en zacht fruit) in de markt. Voor peren is de afgelopen jaren de markt vrij gunstig geweest, afhankelijk van de sterke positie van het ras Conference. Het areaal peren zou dan ook kunnen uitbreiden. Deze uitbreiding kan de prijzen de komende jaren mogelijk onder druk zetten. Voor appels is de introductie en doorbraak van nieuwe rassen (zgn. concept- of clubrassen) van doorslaggevend belang om (op termijn) gewassen als Elstar en Jonagold succesvol te kunnen vervangen. Voor pruimen worden ook nieuwe rassen ontwikkeld om de teelt te kunnen continueren. In de kersenteelt wordt gewerkt met voorzieningen om de vruchten te beschermen tegen onder meer hagelschade; dit vereist overleg met en toestemming van de (provinciale) overheid. In de zacht fruitsector (bessen, frambozen en dergelijke) is een proces van een professionalisering gaande om de resultaten te verbeteren.

Voor de ontwikkeling van de fruitteelt is verder de beschikbaarheid van kwalitatief goede grond (op stroomruggen) van belang; dit kan worden doorkruist door deze grond een andere bestemming te geven.

<i>Sterkten</i>	<i>Zwakten</i>
Nederland, EU:	- kwetsbaarheid voor internationale concurrentie (van binnen en buiten de EU);
- internationale oriëntatie van de afzetorganisatie;	- vernieuwing (rassen, teeltmethoden) heeft lang op zich laten wachten;
- innovatiepotentieel is aanwezig (onderzoek, afzet e.d.).	- kwetsbaarheid voor weersomstandigheden; invloed op financiële weerbaarheid van bedrijven;
Regiospecifiek:	- arbeidsvoorziening in oogstperiode;
- onderzoek bij PPO Randwijk in het gebied;	- vraagsturing in de keten kan verbeteren;
- samenwerking met andere tuinbouw takken biedt mogelijkheden voor ontwikkeling.	- goede grond.

Figuur 6.1 Sterkten en zwakten van het fruitteeltcluster

Ontwikkelingen in het cluster

Het aantal fruitteeltbedrijven zal naar verwachting ook in de toekomst blijven afnemen, mogelijk in een wat geleidelijker tempo dan in het voorbije decennium. Gezien de toeristisch aantrekkelijke ligging in het rivierengebied zijn er voor fruitteeltbedrijven ook mogelijkheden om in te spelen op verbreding.

In de fruitteelt zijn schaalvergroting en verdergaande mechanisatie nodig om concurrerend te blijven opereren. Schaalvergroting is ook van belang om de afnemers te bedienen met een voldoende hoeveelheid; dit hangt samen met de veranderingen in de afzetstructuur (meer directe afzet). In het fruitteeltcluster zijn de ontwikkeling van een vraaggerichte productie en dus afstemming in de keten en de ontwikkeling van de infrastructuur van belang.

6.4 Boomteeltcluster

6.4.1 Boomteelt en keten

Binnen de boomteelt is naast de teelt van vruchtbomen onder meer de laanboomteelt van belang in Gelderland en de teelt van sierconiferen in Overijssel. De boomteelt is ruimtelijk sterk verspreid over de beide provincies, met een belangrijke concentratie rond Kesteren in de Betuwe en een kleinere in Noordoost-Twente, zie kaart 11.

De oppervlakte boomkwekerij is in beide provincies de afgelopen jaren fors toegenomen; in Gelderland vrijwel in hetzelfde tempo als landelijk (met zo'n 40% in tien jaar). In Overijssel, uitgaande van een aanzienlijk kleinere omvang is het areaal zelfs bijna verdrievoudigd (tabel 6.4). Het aantal boomteeltbedrijven is in die periode duidelijk minder veranderd; het is namelijk licht gestegen in Overijssel en met zo'n 10% gedaald in Gelderland.

De boomkwekerij in Gelderland is in belangrijke mate gericht op de afzet in het buitenland. Verder zijn er in Gelderland en Overijssel verspreide locaties die voornamelijk voor de regionale afzetmarkten produceren.

De afzet van bomen en planten is minder 'strak' georganiseerd dan voor de meeste andere agrarische producten, die vinden namelijk via supermarktketens en veelal daaraan voorafgaand via verwerkende bedrijven een weg naar de consument. Bomen en planten gaan voor een belangrijk deel via tuincentra en bouwmarkten. Dit levert voor de afzet van bomen en planten meer mogelijkheden.

De afzet van bomen en planten is minder 'strak' georganiseerd dan voor de meeste andere agrarische producten, die vinden namelijk via supermarktketens en veelal daaraan voorafgaand via verwerkende bedrijven een weg naar de consument. Bomen en planten gaan voor een belangrijk deel via tuincentra en bouwmarkten. Dit levert voor de afzet van bomen en planten meer mogelijkheden.

Tabel 6.4 Ontwikkeling van de boomteeltbedrijven in Overijssel en Gelderland

	Overijssel		Gelderland			Nederland			
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	2004
Areaal op boomteeltbedrijven (ha)	359	872	911	1.642	2.012	2.330	10.957	14.264	16.306
Idem in % van totaal	0,2	0,4	0,4	0,6	0,8	0,9	0,6	0,7	0,8
Aantal nge op boomteeltbedrijven	7.758	14.669	21.250	23.085	25.754	33.234	189.962	228.174	293.374
Idem in % van totaal	1,2	2,2	3,6	2,3	2,6	3,8	2,6	2,9	4,1
Aantal nge per boomteeltbedrijf	77,6	115,5	188,1	67,9	82,0	106,5	66,7	81,1	113,3
Aantal ha per boomteeltbedrijf	3,6	6,9	8,1	4,8	6,4	7,5	3,8	5,1	6,3
Aantal boomteeltbedrijven	100	127	113	340	314	312	2.849	2.813	2.589
Aantal bedrijven naar grootteklasse:									
3-50 nge	57	58	50	185	171	146	1.610	1.514	1.159
50-100 nge	24	34	24	95	74	78	772	696	694
100-150 nge	8	15	10	26	35	37	217	268	277
> 150 nge	11	20	29	34	34	51	250	335	459
Boomteeltbedrijven met bedrijfshoofd > 50 jr (%)	37	32	42	29	39	43	33	41	44
Boomteeltbedrijven met opvolging (%)		38	33		35	23		30	21
Boomteeltbedrijven met verbreding (%) a)			45			32			28

a) 2003.

Bron: Landbouwtellingen, bewerking LEI.

6.4.2 Perspectieven voor het boomteeltcluster

De afzet van bomen en planten is duidelijk gevoelig voor de economische conjunctuur. Uitgaande van een sterke welvaartsgroei in Midden- en Oost-Europa en China, liggen er gunstige mogelijkheden voor de sierteelt in het algemeen. Een deel van de afzet van bomen en planten is gericht op gemeenten en dergelijke (institutionele afnemers). Deze hebben de afgelopen jaren de budgetten voor de aankoop van gewassen verlaagd. Niet duidelijk is of deze trend zich bij een wat betere economische conjunctuur zal doorzetten.

De perspectieven van de vruchtbomenteelt liggen duidelijk in het verlengde van de ontwikkelingen in de fruitteelt; na een jaar met relatief gunstige opbrengsten in de fruitteelt nemen de investeringen in vernieuwing van de fruitopstanden toe. Voor de gehele boomkwekerij in Nederland wordt een wat gematigder groei van het areaal verwacht dan in de afgelopen tien jaar, tot omstreeks 15.000 ha in 2015. Omdat boomkwekerijen (meer in het algemeen) een sterk bepalend element in het landschap vormen kunnen in het gebied van Noordoost Twente ruimtelijke beperkingen een rol spelen in het kader van het Nationale Landschap (kaart 1). Mogelijk ook in het gebied rond Kesteren.

Binnen de boomteelt is de overgang van grond- naar containerteelt de afgelopen jaren al een belangrijke innovatie gebleken; hiermee neemt de intensiteit van de teelt (meer productie op een kleinere oppervlakte) toe. Deze intensieve vorm van boomteelt wordt in het ruimtelijke beleid in toenemende mate gezien zoals de glastuinbouw. Daarmede is het een bedrijfstak die aan planologische beperkingen onderhevig is.

<i>Sterkten</i>	<i>Zwakten</i>
<p>Nederland:</p> <ul style="list-style-type: none"> - internationaal gezien koploper; grote diversiteit (planten, bomen, heesters enzovoort); - afzetorganisatie sterk gericht op buitenlandse markt; - innovatiepotentieel is aanwezig (onderzoek, afzet en dergelijke); - meer afzetwegen dan voor voedingsmiddelen <p>Regiospecifiek:</p> <ul style="list-style-type: none"> - samenwerking met andere tuinbouwtakken biedt mogelijkheden voor ontwikkeling; - minder ruimtelijke beperkingen dan in het westen van Nederland. 	<ul style="list-style-type: none"> - Kwetsbaarheid voor de economische conjunctuur, ook internationaal - Afhankelijkheid van aankopen door overheden (laanbomen) - Kleinschaligheid van de handel

Figuur 6.2 De sterkten en zwakten van het boomteeltcluster

Ontwikkelingen in het cluster

Het totaal aantal bedrijven in Nederland zal in de komende jaren wat gaan afnemen, tot minder dan 2.000. Afname van het aantal bedrijven is ook het beeld zijn in het cluster Oost. Hier zijn mogelijk minder ruimte problemen dan voor de boomteelt in het westen van het land in het gebied rond Greenport Boskoop. Wel moet rekening worden gehouden met de noodzaak van verdergaande schaalvergroting, ook om de afnemers met een vol-

doende hoeveelheid product te kunnen beleveren. Samenwerking op sectorniveau is van belang om de logistieke kosten te verminderen (Van Meijl, 2001).

6.5 Glastuinbouwcluster

6.5.1 Glastuinbouw en keten rondom de glastuinbouw

De glastuinbouw in regio Oost is vanouds sterk vertegenwoordigd in de Bommelerwaard en het gebied tussen Arnhem en Nijmegen (LOG Bergerden); daarnaast in LOG Koekoekspolder, zie kaart 12. De champignonteelt wordt apart besproken in paragraaf 6.6. De totale omvang van de glastuinbouw in de beide provincies samen is, wat het aantal bedrijven betreft, ruim 10% van het landelijke totaal, maar de totale oppervlakte is ruim 8% van het glasareaal in Nederland (tabel 6.6). Gelderland neemt hiervan het grootste deel voor rekening en het areaal op de sierteeltbedrijven (bloementeelt en de pot- en perkplantenteelt) maakt hiervan het grootste deel uit. In Overijssel ligt het grootste deel van het areaal op de glasgroenteteelt bedrijven.

Ruimtebehoefte in regio Oost

De ontwikkeling van de LOG's is over de periode 2000-2005 langzamer gegaan dan voorzien. Ook is het indammen van 'verspreid glas' lastiger gebleken (Ruijs, 2006).

Het glasareaal bij IJsselmuiden groeide over de periode 2000 - 2005 met 14 ha naar 70 ha, van 230 ha afgesproken, (Kessel et al., 2005, p. 126). Wel is de provincie Overijssel bezig een onderzoek uit te voeren naar de wenselijkheid en haalbaarheid van de ontwikkeling van een tweede glastuinbouwlocatie, omdat het LOG Koekoekspolder midden in Nationale Landschap IJsseldelta ligt (zie kaart 1).

Uit onderzoek blijkt dat het bestaande glastuinbouwgebied Bergerden dat nu 150 ha netto glas (van 350 ha afgesproken) omvat, vooralsnog voldoende ruimte biedt, in elk geval tot 2010 (Ruijs, 2006). Uitbreiding van de glasteelten in de Bommelerwaard staat onder druk vanwege de discussies over 'watermanagement'. Het gaat hier om de invloed van glasteelten op de kwaliteit van water voor de drinkwaterwinning in de afgedamde Maas; dit water gaat via leidingen naar de duinen voor de drinkwatervoorziening in het westen van Nederland. Gedeputeerde Staten van Gelderland houden vast aan de uitbreidingsplannen van 25 ha nieuwe kassen, maar deze plannen moeten naar aanleiding van de uitspraak van de Raad van State (januari 2006) moeten worden aangepast.

Tabel 6.5 Ontwikkelingen in de glastuinbouw in Overijssel en Gelderland

	Overijssel		Gelderland			Nederland			
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	2004
Areaal op glastuinbouw (ha)	71	102	127	662	690	733	10.231	10.526	10.486
Areaal op glasgroenten (ha)	31	44	60	135	121	115	4.498	4.200	4.359
Areaal op snijbloemen (ha)	3	4	12	282	348	374	3.839	3.923	3.575
Areaal pot- en perkplanten (ha)	51	45	32	323	256	217	1.686	1.651	1.411
Areaal champignonteelt (ha) a)	0	0	0	30	20	20	110	100	90

a) 2003.

Bron: Landbouwtellingen, bewerking LEI.

Tabel 6.6 Ontwikkeling van glastuinbouw bedrijven

	Overijssel			Gelderland			Nederland		
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	2004
Areaal op glastuinbouwbedrijven (ha)	71	102	127	622	690	733	10.231	10.526	10.486
Idem in % van totaal	0,03	0,05	0,06	0,24	0,28	0,29	0,52	0,54	0,54
Aantal nge op glastuinbouwbedrijven	9.584	17.309	15.825	88.427	97.312	107.893	1.489.115	1.595.439	1.674.018
Idem in % van totaal	1,5	2,6	2,7	9,0	9,8	12,4	20,1	20,4	23,1
Aantal nge per glastuinbouwbedrijf	89,6	173,1	190,7	97,5	132,0	168,1	153,6	201,8	261,9
Aantal ha per glastuinbouwbedrijf	0,7	1,0	1,5	0,7	0,9	1,1	1,1	1,3	1,6
Aantal glastuinbouwbedrijven	107	100	83	907	737	642	9.693	7.908	6.393
Aantal bedrijven naar grootteklasse:									
3-50 nge	47	34	26	315	187	142	1.891	1.322	936
50-100 nge	31	24	22	286	198	148	2.256	1.540	1.060
100-150 nge	18	17	7	146	138	113	1.964	1.368	942
> 150 nge	11	25	28	160	214	239	3.582	3.678	3.455
Glastuinbouwbedrijven met bedrijfshoofd >50 jr (%)	46	39	42	43	47	46	43	44	42
Glastuinbouwbedrijven met opvolging (%)		41	23		36	33		42	35
Glastuinbouwbedrijven met verbreding (%) a)			36			24			22

a) 2003.

Bron: Landbouwtellingen, bewerking LEI.

Van de Nederlandse omzet uit snijbloemen komt uit 5% uit het Noorden en 4% van het areaal kamerplanten ligt in het Noorden, waaronder dus IJsselmuiden. Veilpunt Eelde is het enige veilpunt voor sierproducten in de Noordelijke regio. In Utrecht en Gelderland wordt 10% van de Nederlandse omzet aan snijbloemen geproduceerd. Hier liggen de bloemenveilingen Oost Nederland (VON, in Bemmelen, zie kaart 12) en bloemenveiling Vleuten. Hun gezamenlijk aandeel in de handel is 1,7%. De VON heeft hiervan het grootste aandeel. Aan de VON leveren zo'n 600 kwekers, overigens voor een deel ook van buiten het teeltgebied Arnhem-Nijmegen en vanuit Duitsland, want de veiling ligt slechts 15 minuten rijden van de grens. Geschat wordt dat ongeveer 80 tot 85% van de snijbloemen uit de LOG's in regio Oost op de veilingen in de Greenports wordt verhandeld (Ruijs en Reijnders, 2005).

Glasgroenten uit de regio (buiten de Greenports) worden verhandeld via de handelsbedrijven The Greenery, Haluco en Vers Direct Nederland (VDN). Gezamenlijk hebben ze een aandeel van 60% in de afzet van de Nederlandse glasgroenten. De meeste van de glasgroente uit de regio wordt door Greenery verzameld op de 6 verzamelpunten. Haluco en VDN doen dat ook nog, maar streven er naar zoveel mogelijk producten rechtstreeks af te voeren. Naar schatting wordt 70-80% van de glasgroenten uit de regio naar het westen vervoerd.

In regio Oost zijn verder relatief weinig dienstverlenende en toeleverende bedrijven voor de primaire glastuinbouwbedrijven gevestigd.

6.5.2 Perspectieven voor het glastuinbouwcluster

Internationaal gezien is de positie van de Nederlandse sierteelt (bloemen en planten) toonaangevend, mede door de veilingen is het de draaischijf van de wereld (De Bont en Van Berkum, 2004). Binnen de EU-markt heeft Nederland op dit gebied de laatste jaren nog terrein gewonnen. Op het gebied van groenten is er over het geheel genomen meer concurrentie, bijvoorbeeld uit Spanje. Bovendien maken de energiekosten in de groenteteelt een groter deel uit van de totale kosten. Bij de huidige hoge energie- en gasprijzen zijn de groentebedrijven daarom wat meer kwetsbaar dan de sierteeltbedrijven.

Het voorgaande wijst er op dat de perspectieven onder meer voor glastuinbouw in regio Oost in belangrijke mate afhankelijk is van het ruimtelijke ordeningsbeleid dat gericht is op concentratie in gebieden met grotere glasoppervlakten en het van glasopstanden vrijmaken van landschappelijk aantrekkelijke gebieden. Voort is de ontwikkeling afhankelijk van kennisontwikkeling en innovatie en het stimuleringsbeleid de nationale en de provinciale overheden. In dit verband kan ook de Betuwse Bloem genoemd worden, de Gelderse bijdrage aan de Greenport Nederland.

<i>Sterkten</i>	<i>Zwakten</i>
<p>Nederland:</p> <ul style="list-style-type: none"> - internationaal gezien vooral koploper in sierteelt (bloemen, planten) met sterke afzetorganisatie (veilingen); - innovatief karakter geniet wereldfaam; - greenports bieden ruimte voor ontwikkeling; - dynamische en flexibele sector: past zich snel aan de omstandigheden (bv. hoge energieprijzen trigger tot innovatie). <p>Regiospecifiek:</p> <ul style="list-style-type: none"> - samenwerking met andere tuinbouwvakken biedt mogelijkheden voor ontwikkeling (A15 corridor); - geen essentiële ruimtelijke beperkingen; - zeer strategisch ligging van Bergerden nabij A325/A15, Waal en spoor (Betuwelijn). 	<p>Nederland:</p> <ul style="list-style-type: none"> - sterke internationale concurrentie in de groenteteelt (o.m. Spanje); - gevoeligheid voor stijgende energiekosten, met name groenten; - arbeidsvoorziening is kwetsbaar (imago sector); - tekort dreigt aan kwalitatief hoogwaardig personeel (m.n. middenkader); - milieu- en arbeidsimago omstreden; - herstructurering in 'oude' gebieden verloopt moeizaam; - dichtslibben wegennet. <p>Regio:</p> <ul style="list-style-type: none"> - gemiddeld kleinere bedrijven; - minder bedrijven in toelevering en afzet; - herstructurering Huissen-Angerden komt moeilijk van de grond mede door relatief kleinschalige bedrijven; - LOG Koekoekspolder in Nationaal Landschap IJsseldelta.

Figuur 6.3 Sterkten en zwakten van het glastuinbouwcluster

Ontwikkelingen in het cluster

Voor Nederland wordt verwacht dat het areaal netto glas met 1000 ha kan groeien, van 10.500 ha in 2005 naar zo'n 11.500 ha in 2015 (Ruijs en Knijff, 2006) bij een geleidelijk verder dalend aantal teeltbedrijven. In Nederland is de jaarlijkse daling gemiddeld 3,5%. Het afnemend aantal bedrijven is een autonoom proces van schaalvergroting. Dit staat min of meer los van de areaalontwikkelingen in het kader van concentratie en geldt ook voor regio Oost. Daar staat tegenover dat er in Oost instroom is vanuit te saneren gebieden. Hoewel deze sanering een moeizaam proces is (Kessel et al., 2005), zal de daling van het aantal bedrijven in Oost lager zijn

De ontwikkeling van de teeltgebieden in het noorden en oosten van Nederland blijven afhankelijk van de logistieke faciliteiten in het westen van Nederland (Silvis en De Bont, 2005 en Ruijs en Reijnders, 2006). Wel is het zo dat ontwikkelingen de rechtstreekse afzet vanaf de tuin naar de afnemers in binnen- en buitenland versterken, met name in de groenteteelt. Hier geldt dat door de bundeling van handelshuizen (zogenaamde foodproviders), die rechtstreeks handel doen met de supermarktketens, de druk om tot schaalvergroting te komen sterk is toegenomen. Samenwerking in afzetorganisaties (bundeling) biedt in dit kader ook mogelijkheden. Voor de sierteelt (bloemen en pot- en perkplanten) is de verwachting dat de veilingen een belangrijke rol blijven vervullen als verzamel- en verdeelpunt (Ruijs en Reijnders, 2006). Hierdoor is de noodzaak tot bundeling en schaalvergroting op het primaire (sier)teeltbedrijf wat minder groot dan in de groenteteelt. Deze afhankelijkheid van het westen en de fysieke transporten die daarmee gemoeid zijn, roepen vragen

op naar de vermeende bijdrage van de satelieten in het ontlasten van de congestie op de wegen.

6.6 Champignonteelt en perspectieven

De champignonteelt is in het zuiden van Gelderland, vooral de Bommelerwaard en in mindere mate het Land van Maas en Waal, belangrijk (kaart X). In de Bommelerwaard gelden geen belangrijke beperkingen. Wel loopt de EHS er door heen maar op enige afstand van de bedrijven. Het gebied sluit aan op de teelt, toelevering, verwerking en afzet in andere delen van Zuidoost Nederland (Greenport Venlo). Gelderland biedt plaats aan ongeveer eenderde van de champignonteeltbedrijven in Nederland.

Het aantal champignonteeltbedrijven is de afgelopen tien jaar in Nederland bijna gehalveerd (tabel 6.7) door de toegenomen concurrentie. Onder meer Polen voor het verse product en voor conserven en China voor conserven zijn belangrijke concurrenten (De Bont en Van der Knijff, 2005; Wijnands et al., 2002). Zowel op de markt van verse champignons als van -conserven staan de prijzen al een aantal jaren onder druk en vertonen zij een overwegend dalende tendens. De inkomens op de bedrijven zijn hierdoor de afgelopen jaren steeds meer onder druk zijn komen staan. In Gelderland is de daling met 40% wel wat geringer, maar gezien het lagere opvolgingspercentage en de relatief gemiddeld geringere bedrijfsomvang moet voor de komende jaren een versnelde afname worden verwacht.

Tabel 6.7 *Ontwikkeling champignonbedrijven in Overijssel en Gelderland*

	Overijssel		Gelderland			Nederland			
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	2004
Areaal op champignonbedrijven (ha)	2	2	12	231	232	140	716	571	356
Idem in % van totaal	0,001	0,001	0,006	0,091	0,093	0,056	0,036	0,029	0,018
Aantal nge op champignonbedrijven	232	471	360	17.502	30.482	18.245	74.093	120.782	89.730
Idem in % van totaal	0,04	0,07	0,06	1,78	3,06	2,09	1,00	1,54	1,24
Aantal nge per champignonbedrijf	116,0	157,0	90,0	87,5	184,7	150,8	109,4	234,1	254,9
Aantal ha per champignonbedrijf	1,0	0,7	3,0	1,2	1,4	1,2	1,1	1,1	1,0
Aantal champignonbedrijven	2	3	4	200	165	121	677	516	352
Aantal bedrijven naar grootteklasse:									
3-50 nge	0	1	0	57	26	29	142	66	63
50-100 nge	1	0	2	96	45	37	312	113	72
100-150 nge	1	0	2	28	38	17	107	102	64
> 150 nge	0	2	0	19	56	38	116	235	153
Champignonbedrijven met bedrijfshoofd > 50 jr (%)	0	67	50	30	36	31	32	35	32
Champignonbedrijven met opvolging (%)		50	0		41	21		38	28
Champignonbedrijven met verbreding (%) a)			25			20			23

a) 2003.

Bron: Landbouwtellingen, bewerking LEI.

Perspectieven en ontwikkelingen

De perspectieven voor de champignonteelt zijn gezien het voorgaande en uitgaande van de huidige, vrij matige positionering van het product in de markt, tamelijk somber. De behoefte van de consument in onder meer Frankrijk en het VK aan een breder assortiment dan alleen de witte champignons waarop nu de nadruk ligt, biedt evenwel mogelijk aanknopingspunten voor productontwikkeling.

De belangrijkste milieuproblemen (ammoniakemissie en afvalwater) zijn grotendeels ingedamd, terwijl de sector onder invloed van het convenant met de overheid minder afhankelijk is geworden van gewasbeschermingsmiddelen. Energiebesparing zal, zeker bij de huidige hoge brandstofprijzen, een belangrijke bron van innovatie vormen. Innovatie is voorts uitermate belangrijk om de productiekosten, voornamelijk arbeidskosten, te beperken. In dit verband is de introductie van de plukrobot voor de versmarkt van belang. Overigens is de arbeidsvoorziening en de vakopleiding van personeel, nu het reguliere onderwijs voor de sector is weggevallen, nog wel een punt van aandacht.

<i>Sterkten</i>	<i>Zwakten</i>
<p>Nederland:</p> <ul style="list-style-type: none">- innovatiepotentieel is nog aanwezig (onderzoek, afzet e.d.), van belang voor kostenbesparing (arbeid) en product vernieuwing;- milieuproblemen goeddeels opgelost. <p>Regiospecifiek:</p> <ul style="list-style-type: none">- samenwerking met andere tuinbouw takken biedt mogelijkheden voor ontwikkeling;- geen essentiële ruimtelijke beperkingen;- beperkte afstand van belangrijke voorzieningen voor toelevering en afzet in Brabant/Limburg.	<p>Nederland/regiospecifiek:</p> <ul style="list-style-type: none">- sterke internationale concurrentie (Polen, China), hoge teeltkosten (arbeid);- verzwakte financiële weerbaarheid bedrijven, teruglopend vertrouwen voor investeringen en product vernieuwing;- arbeidsvoorziening is kwetsbaar (imago sector).

Figuur 6.4 Sterkten en zwakten van het champignonteeltcluster

6.7 Opgaven voor het tuinbouwcluster

Voor de opgaven van het tuinbouwcluster kan aangesloten worden bij de opgaven uit *Kiezen voor Landbouw* en Silvis en De Bont (2005):

- alle sectoren: oplossing van arbeidsknelpunt door technologische vernieuwing en verbetering van het imago;
 - glastuinbouw: jaarrondleveranties versterken naar de wensen van 'flower' en 'food providers';
 - groente- en fruitteelt: versterking van de positie ten opzichte van de supermarkten;
 - fruitteelt: vraagsturing en ketensamenwerking versterken en de ontwikkeling van nieuwe rassen;
 - sierteelt (inclusief boomteelt): aanpassen aan wensen van afnemers als grootwinkel bedrijven, tuincentra en bouwmarkten.
- Specifieke aandachtspunten voor de regio Oost zijn daarbij:

- werken aan duurzame ontwikkeling van de glastuinbouw in regio Oost door de vermindering van fysieke stromen die over de Greenports/verzamelpunten in het westen bestemd zijn voor de Duitse markt. Vooral binnen de groenteteelt zijn hiertoe mogelijkheden. Ontwikkeling van handelsfunctie in de regio in aansluiting op de handelsfunctie van de Greenports;
- schaalvergroting op de glastuinbouwbedrijven (met name in de groenteteelt), in de fruitteelt en boomteelt realiseren. Verbeteringen van de verkaveling bij fruitteelt- en boomteelt bedrijven;
- landschappelijk inpasbaar maken/houden van de m.n. de boomteelt; gaat zowel om de containerteelt (dat de kenmerken heeft van de glastuinbouw) als de laanboomteelt;
- bevorderen van efficiency en en gelijktijdige marktgestuurde innovaties (rassen, producten, proces, en logistiek) in alle deelclusters. Suggestie: innovatieve en snel groeiende bedrijven zouden geïdentificeerd en gefaciliteerd kunnen worden om het innovatieve vermogen van de clusters als geheel te versterken.

7. Gemengde bedrijven

De gemengde of gecombineerde bedrijven zijn bedrijven waar geen van de aanwezige taken meer dan twee derde van het totaal nge levert. Bij gespecialiseerde veehouderijbedrijven, hetzij grondgebonden, hetzij intensief, zijn de afgelopen decennia vooral in de zandgebieden van beide provincies is een veehouderijtak ontstaan die boven de grens van twee derde uitkomt. Voor een deel zijn de bedrijven geheel 'ontmengd', voor een ander deel is de akkerbouw tak nog aanwezig (zie tabel 4.1). In regio Oost zijn de grootste concentraties gemengde bedrijven te vinden in noordelijk Salland, in de Graafschap tussen Zutphen en Doetinchem en in het rivierengebied van Zevenaar tot Zaltbommel. Het aantal gemengde of gecombineerde is in de loop van de jaren niet alleen in absolute zin, maar ook in relatief opzicht sterk afgenomen, vooral in Gelderland. Het aandeel van de gemengde bedrijven in het totaal van de bedrijven in de betreffende provincie is licht dalend en momenteel (gegevens 2004) nog ongeveer 10% in zowel Gelderland als in Overijssel.

De gemengde bedrijven zijn zowel in oppervlakte als in nge gemiddeld relatief klein (tabel 7.1). In beide provincies heeft ongeveer 70% van de gemengde bedrijven een omvang van minder dan 50 nge, zodat de meeste gemengde bedrijven niet als hoofdberoepsbedrijf kunnen worden aangemerkt; op veel gemengde bedrijven zal door werkzaamheden buiten het bedrijf een groot deel van het inkomen behaald worden. In vergelijking met bijvoorbeeld de gespecialiseerde melkveebedrijven zijn de gemengde bedrijven in omvang slechts ruim de helft zo groot. Gezien ook het relatief lage opvolgingspercentage van de gemengde bedrijven mag worden verwacht dat het aandeel ervan verder zal afnemen. Ontwikkelingen in verband met verbreding en biologische landbouw, die afzonderlijk worden besproken in de hoofdstuk 8 en 9, kunnen hier tegenover wel bijdragen aan de voortzetting van en het ontstaan van nieuwe gemengde bedrijven.

Tabel 7.1 *Ontwikkeling gecombineerde bedrijven in Overijssel en Gelderland*

	Overijssel		Gelderland			Nederland			
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	2004
Areaal op gecombineerde bedrijven (ha)	20.337	20.063	17.740	33.825	31.913	28.089	213.376	221.960	200.174
Idem in % van totaal	9,6	9,4	8,2	13,3	12,8	11,3	10,8	11,4	10,4
Aantal nge op gecombineerde bedrijven	64.800	64.914	45.260	116.753	112.914	78.703	643.070	687.152	535.048
Idem in % van totaal	10,1	9,7	7,6	11,9	11,3	9,0	8,7	8,8	7,4
Aantal nge per gecombineerd bedrijf	40,6	52,0	44,8	39,0	53,9	49,9	51,1	69,8	68,8
Aantal ha per gecombineerd bedrijf	12,7	16,1	17,3	11,3	15,2	17,8	17,0	22,5	25,8
Aantal gecombineerde bedrijven	1.597	1.249	1.011	2.994	2.095	1.578	12.579	9.849	7.773
Aantal bedrijven naar grootteklasse:									
3-50 nge	1.086	809	748	2.140	1.301	1.064	7.874	5.343	4.463
50-100 nge	384	245	128	646	467	292	3.004	2.124	1.467
100-150 nge	92	122	83	138	201	131	1.053	1.231	892
> 150 nge	35	73	52	70	126	91	648	1.151	951
Gecomb. bedrijven met bedrijfshoofd > 50 jaar (%)	61	63	68	64	64	64	61	60	61
Gecombineerde bedrijven met opvolging (%)		42	31		35	29		40	32
Gecombineerde bedrijven met verbreding (%) a)			36			35			39

a) 2003.

Bron: Landbouwtellingen, bewerking LEI.

8. Biologische landbouw

8.1 Stand van zaken

In zowel Gelderland als in Overijssel is er een vrij beperkt aantal bedrijven dat biologisch produceert of in omschakeling is (tabel 8.1). Gelderland heeft met ruim 200 biologische bedrijven en 11.000 ha echter wel een aandeel van 20% in het landelijke totaal. In Overijssel ligt zo'n 10% van de biologische bedrijven en bijna 8% van de biologische grond in Nederland. In beide provincies ligt de nadruk op de grondgebonden veehouderij. Voor een deel vindt deze ook plaats op gemengde bedrijven. Overijssel kent de grootste bedrijven met 62 koeien per bedrijf (*Ekomonitor*, 2006) In Gelderland zijn er daarnaast nog enkele tientallen biologische akkerbouw- en tuinbouwbedrijven; de grootste concentratie van de biologische akker- en tuinbouw ligt echter in de provincie Flevoland.

Gegevens van de afgelopen jaren (2003, 2004) geven de indruk dat de biologische landbouw momenteel niet verder groeit, althans niet meer in die mate als in eerdere jaren. Het aantal biologische bedrijven in Nederland is in 2004 zelfs ongeveer 100 lager dan in 2002. Dit beeld van stagnatie of (lichte) krimp wordt bevestigd door gegevens van 2005 (*Biologica*, 2005). Dit kan samenhangen met de problemen in enkele sectoren in de afgelopen jaren: onvoldoende afzet van biologische melk en zuivelproducten, waardoor verdere omschakeling werd afgeremd en een aantal boeren op de wachtlijst stond, en een overaanbod van biologisch varkensvlees, waardoor een aantal omgeschakelde bedrijven weer gangbaar moest gaan produceren. Dit laatste manifesteerde zich vooral in 2003, waardoor er in 2004 minder biologische varkenshouders waren dan in 2003. Ook het aantal biologische melkveehouders was in 2004 lager dan in 2003. Inmiddels lijkt de afzet van biologisch varkensvlees weer te groeien, evenals van melk. Een ondervraagd verwerkingsbedrijf bevestigt dit beeld door aan te geven dat zij een toenemende vraag zien in biologische zuivelproducten en dat er ook weer plaats is voor nieuwe veehouders. Ook de afzet van biologische akker- en tuinbouwgewassen verliep tijdelijk niet vlekkeloos. Zo ondervond de coöperatieve afzet van Nautilus, een organisatie met 140 leden, problemen. Een reden voor stagnatie is voorts is ook dat de, mede door de EU gefinancierde, stimuleringsregeling voor overschakeling, waaraan een subsidie is verbonden, de laatste jaren niet meer of in beperkte mate van kracht geweest is in Nederland.

Tabel 8.1 Ontwikkeling aantal biologische bedrijven en totaal aantal bedrijven in Overijssel en Gelderland

	Overijssel		Gelderland			Nederland			
	1994	2000	2004	1994	2000	2004	1994	2000	2004
Totaal land- en tuinbouwbedrijven, w.v.	135	124	10.083	233	228	14.374	1.350	1.287	83.885
- Akkerbouwbedrijven	4	4	587	19	18	956	199	191	12.626
- Tuinbouwbedrijven	7	7	169	28	26	953	158	145	10.745
- Blijvende teeltbedrijven	3	3	130	15	13	973	84	82	4.572
- Graasdierbedrijven	81	73	7.348	104	95	8.541	639	600	42.269
w.v. - Melkveebedrijven	47	40	4.221	58	54	3.943	364	332	22.279
- Vleeskalverenbedrijven	0	0	160	0	1	579	0	2	1.161
- Overige graasdierbedrijven	34	33	2.967	46	40	4.019	275	266	18.829
- Hokdierbedrijven	12	9	838	17	23	1.373	60	61	5.900
w.v. - Varkensbedrijven	8	7	643	10	8	941	36	30	4.182
- Pluimveebedrijven	4	2	175	5	13	332	22	29	1.355
- Gecombineerde bedrijven	28	28	1.011	50	53	1.578	210	208	7.773
Oppervlakte cultuurgrond (ha) totaal	3.944	3.893	212.789	11.421	11.602	248.836	52.813	51.668	1.924.524
w.v. - Grasland	2.406	2.353	144.194	8.024	8.191	163.069	28.752	27.722	983.381
- Snijmaïs	374	370	45.420	611	637	47.776	2.259	2.295	253.677
- Overig	1.164	1.170	23.175	2.786	2.774	37.991	21.802	21.651	687.466
Aantal nge totaal	9.790	9.000	594.040	19.800	20.430	871.260	141.590	132.190	7.236.100
w.v. - Akkerbouwbedrijven (%)	0,2	0,2	3,2	2,9	3,9	2,6	10,4	11,0	9,5
- Glastuinbouwbedrijven (%)	1,3	0,9	2,7	1,7	2,2	12,4	25,8	24,6	23,1
- Melkveebedrijven (%)	45,4	44,4	58,6	25,2	24,0	38,0	22,6	22,2	29,5
- Varkensbedrijven (%)	4,3	5,3	7,1	2,6	1,6	6,6	1,3	1,2	4,8
- Gecombineerde bedrijven (%)	13,7	15,3	7,6	16,7	17,3	9,0	11,2	12,6	7,4

Bron: Landbouwtellingen, bewerking LEI.

8.2 Perspectieven voor de biologische landbouw

Het wat sombere beeld voor de biologische landbouw in de jaren 2003 en 2004 moet mede gezien worden in samenhang met de terugslag in de economische conjunctuur en de invloed van de supermarktoorlog. Hierdoor was de consument eerder geneigd de lager geprijsde gangbare producten te kopen. Een verdergaande opleving van de economie zal naar verwachting ook voor de biologische landbouw gunstig kunnen zijn. Recente gegevens wijzen er op dat het aandeel biologisch in de aankopen van voeding toeneemt, mede doordat de totale omzet voeding afneemt (*Biologica*, december 2005). Zo stegen in 2005 stegen de marktaandeelen van biologische aardappelen, groenten en fruit, zuivel en brood.

Overigens is ook de Nederlandse biologische landbouw sterk afhankelijk van de afzet in andere landen, vooral Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Op deze markten heeft het te maken met een voorkeur van de consument voor in eigen land voortgebrachte producten. Nederland moet het dan hebben van de regelmatige levering van een voldoende hoeveelheid biologische producten, van goede kwaliteit (Meeusen et al., 2003). Belangrijk voor de Nederlandse biologische landbouw is dat de biologische verkopen in Duitsland en het Verenigd Koninkrijk de laatste tijd (2004 en 2005) groeiende zijn (*Biologica*, 2005). In Duitsland gaat het om een autonome groei en voor de Regio Oost zou goed kunnen gelden dat zij een geografisch voordeel hebben, omdat zij dicht bij Duitsland ligt. Tevens biedt wellicht de regionale component (streekproducten) en toeristische gebieden in Regio Oost in combinatie met biologische producten perspectieven (mondelinge toelichting Meeusen, 2006).

Wat betreft de afzet van biologische producten in de regio geldt dat de consumenten in Oost-Nederland naar verhouding minder besteden aan biologische producten (Gfk, consumentenpanel; LEI, *Agri-Monitor*, december 2005), zoals aardappelen, groenten, fruit, brood en eieren. In Oost Nederland wordt wel relatief veel aan biologisch vlees en zuivel besteed.

Ten slotte zij nog opgemerkt dat de biologische landbouw verder kan groeien door beter in te spelen op de verscheidenheid aan visies en behoeften bij zowel consumenten als producenten (*Visies op Biologische Landbouw, verscheidenheid bij gelijke intentie*, 2005). Ook schaalvergroting op de primaire bedrijven moet daarbij niet uitgesloten worden.

9. Verbrede landbouw

9.1 Stand van zaken

De activiteiten die als verbreding op de bedrijven worden ontplooid zijn divers en liggen, afgezien van loonwerk op andere agrarische bedrijven, voornamelijk in de sfeer van de recreatie (verblijfsmogelijkheden aanbieden), de verkoop van producten (ook in combinatie met verwerking van de producten op het bedrijf) en natuur- en landschapsbeheer. Verbrede landbouw komt in verschillende vormen voor op een vrij groot deel, namelijk op bijna een derde van de bedrijven in de beide provincies (tabel 9.1). Hiermede wijkt het beeld in de beide provincies nauwelijks af van dat van geheel Nederland.

In alle typen van bedrijven wordt verbreding gevonden, maar bedrijven met een hoger percentage verbreding in Gelderland en Overijssel, dus met meer dan 30%, zijn de melkveebedrijven, de opengrondstuinbouwbedrijven (groente, boomteelt, fruit) en ook de legpluimveebedrijven. Voor de melkveebedrijven en de graasdierbedrijven in het algemeen is de beheerslandbouw vaak een belangrijke vorm van verbreding (Brouwer et al., 2005). Voor de andere genoemde bedrijfstypen gaat het vooral om de verkoop aan huis van producten (fruit, eieren, groenten, vlees en dergelijke). Voor een deel van de producten gaat het om streekproducten en voor een deel is er alleen verkoop in de oogstperiode. In regio Oost zijn ook een groot aantal bedrijven met zorgtaken, ongeveer een derde van het totaal in Nederland (tabel 9.1).¹ Alleen al in de Achterhoek zijn er 35 zorgboerderijen.

Tabel 9.1 Aantal bedrijven met verbrede landbouw in 2003

	Overijssel	Gelderland	Nederland
Verblijfsaccomodatie	201	254	1.640
Verwerking eigen producten	82	123	1.106
Verkoop aan huis	337	821	5.380
Duurzame energieproductie	146	262	2.249
Zorgtaken	35	97	372
Beheersovereenkomst	492	710	5.801
Aquacultuur	14	19	154
Stallingsmogelijkheden	397	621	3.835
Nestbescherming	2.575	2.911	18.540
Agrarische natuurvereniging	624	1.270	9.162
Totaal verbrede landbouw (excl. loonwerk)	3.491	4.767	30.422
Loonwerk voor derden	205	283	2.690

Bron: Landbouwtellingen, bewerking LEI.

¹ De aantallen voor bedrijven met zorgtaken komen globaal overeen met de aantallen die op www.zorgboeren.nl te vinden zijn.

De kaart 14 geeft aan waar welke verbreding plaatsvindt. Agrarische natuurbeheer is weggelaten om het beeld niet te druk te maken. Het komt overal voor, zowel nabij de EHS als daarbuiten, maar vooral in Noordoost Twente en rondom Winterswijk en relatief weinig in de Gelderse Vallei. Het leveren van windenergie komt op maar enkele bedrijven voor en is ook weggelaten. De kaart laat zien dat het grote aantal verkoop aan huis in Gelderland kan gerelateerd worden aan 'bordverkoop' in de riviergebieden, bij fruitteelt en glastuinbouw bedrijven. Verder is er geen ruimtelijke patroon te herkennen. .

Analyses aangaande de opbrengsten van deze activiteiten en het aandeel in het inkomen van het bedrijf geven aan dat de economische betekenis ervan over het geheel van de land- en tuinbouw vrij bescheiden is, maar dat het voor de individuele bedrijven in een aantal gevallen belangrijk is, ook voor de continuïteitsmogelijkheden (Silvis en De Bont, 2005; Berkhout en Van Bruchem, 2004).

Functies van verbreding

Verbreding kan een functie hebben in het continueren van het bedrijf door oudere ondernemers en het spreiden van de inkomensrisico's. Er worden in de laatste 10 jaar van het bedrijf in de regel geen grote investeringen gedaan en beheersovereenkomsten behoren wel tot de mogelijkheden (mondelinge mededeling).

Maar dit beeld van verbreding is niet compleet. Er zijn ook bedrijven waar verbreding een onderdeel is van een toekomstgerichte bedrijfsstrategie. 'Je ziet bijvoorbeeld bij jonge ondernemers dat het juist grote (melk)veebedrijven zijn waar natuur- en landschapsbeheer gecombineerd wordt met het agrarisch bedrijf. Verbreding is hier niet een alternatief zijn voor verdere schaalvergroting en kostprijsverlaging, maar hoort erbij. Verder vragen commerciële verbredingsactiviteiten ook voldoende omvang en professionaliteit. Er is momenteel sprake van een van een kwaliteits- en professionaliseringsslag sprake. 'Ondernemers leren verbreding steeds meer markt- en klantgericht op te pakken' (mondelingen medeling). Het is belangrijk dat kwaliteit en professionaliteit geboden wordt.

Nieuwe regionale concepten: Vechtdalvlees als voorbeeld

Het Vechtdalvlees is afkomstig van de Blonde d'Aquitaine of het Vechtdalvarken en is het unieke resultaat van de samenwerking tussen agrarische partijen, waaronder akkerbouwers en veehouders, natuurbeschermingsorganisaties, w.o. Landschap Overijssel, Staatsbosbeheer en Natuur-monumenten, en partijen uit de toeristisch-recreatieve sector. Deze partijen werken samen aan de kwaliteit van de agrarische en toeristische sector in harmonie met natuur en landschap. Het prachtige gebied van het Overijsselse Vechtdal zorgt voor een vertrouwde herkomst. Er zijn korte lijnen tussen boeren en slagers die vakkundig het vlees verwerken. De Vechtdalproducten hebben ook een plaats op menukaart van de aangesloten restaurants en samen met de verschillende Vechtdalarrangementen staat dit alles in het teken van beleven en genieten van de producten en van het Vechtdal. Alle Vechtdal producten kenmerken zich door hun herkomst en zijn duurzaam geproduceerd met oog voor natuur en landschap. Dat is goed voor de dieren, het milieu, de natuur, het landschap en de consument

In toeristische sfeer ontwikkelen zich daarbij vormen van (lokale) allianties die arrangement aan te kunnen bieden, bijvoorbeeld bij het uitzetten van aantrekkelijke routes langs diverse agrarische bedrijven met verschillende producten of een theeschenkerij. Zie het kader voor een geslaagde samenwerking rond streekproductie. Waar het gaat om zorglandbouw is gezamenlijke is gezamenlijke informatie verzameling (Arbowet) van belang of belangenbehartiging om afspraken met de fiscus of zorgverzekeraars te maken' (monde-

linge mededeling). Vanuit de landbouworganisaties wordt daarbij ondersteuning en begeleiding geboden in de processen van samenwerking.

Daarnaast is het zo dat voor de bouw of aanpassing van accommodaties en dergelijke soms lange procedures doorlopen moeten worden. Dat geldt ook voor de bouw van een windmolen (mondelijke mededeling). Hier is dus duidelijk ruimtelijk ordeningbeleid nodig van gemeenten en provincies

9.2 Perspectieven voor verbrede landbouw

De perspectieven voor verbreding van de landbouw zijn vanwege de aangegeven diversiteit moeilijk als een eenduidig beeld te omschrijven. De perspectieven zijn in veel gevallen - denk aan natuurbeheer, verblijfsaccommodatie, verkoop van producten aan huis - sterk gebonden aan de locatie van het bedrijf. Daarnaast gaat het om activiteiten waarvoor het persoonlijke initiatief van de ondernemers (en wellicht vaker nog van gezinsleden) doorslaggevend is voor de start en de voortzetting ervan. Ten aanzien van de verbreding als overbrugging moet opgemerkt worden dat een deel van de landbouwbedrijven met verbreding nu, in de toekomst kiest voor het beëindigen van de landbouwactiviteiten en dus ook van de verbrede activiteiten. Voor de bespreking van het perspectief van de verbrede landbouw worden onderscheiden:

- verbreding gericht op de commerciële markt;
- verbreding gericht op een hoofdzakelijke publieke markt, waarbij de overheden de voornaamste klant is.

Commerciële activiteiten (privaat)

De aan de Overijsselse natuur en landschap verbonden recuperatieve diensten (verhuur, horeca, toerisme en zorg, hebben een toegevoegde waarde van 115 miljoen euro (KPMG, 2005). In Gelderland wordt de aan natuur gerelateerde omzet in het toerisme geschat op 1 miljard euro (Streekplan Gelderland). Mogelijk gaat het om een toegevoegde waarde van 600 miljoen euro. In regio Oost lijkt het punt van verzadiging van deze recuperatieve diensten op de agrarische bedrijven nog niet bereikt (mondelijke mededeling). Vooralsnog lijkt er nog een duidelijke groei mogelijk. Het is een opgave om vanuit verbreding het aandeel in de totale toegevoegde waarde te vergroten. ...Er komen meer kwaliteitseisen en -voorwaarden voor verschillende vormen van verbreding, zoals zorglandbouw, verkoop van kaas e.d. Er is nog een professionaliseringslag te maken. Om professioneel en marktgericht te werken moeten ondernemers duidelijke keuzes maken. De ervaring is dat collectieven kunnen wel ondersteund worden, maar individuele begeleiding, nodig maar minder toegankelijk is (mondelijke mededeling).

Ook geldt de invloed van de overheid, vooral wat betreft de rol van gemeenten, bij het verlenen van vergunningen voor de bouw of aanpassing van accommodaties en dergelijke.

Bij dit alles zal rekening gehouden moeten worden dat opvolging van een bedrijf met twee takken zal in het algemeen moeilijker zijn.

Collectieve activiteiten (publiek)

Het gaat hierbij met name om natuur- en landschapsbeheer, waterbeheer en recreatieve toegankelijkheid ('groene en blauwe diensten'). De invloed van het overheidsbeleid hierbij is aanzienlijk. In dit verband is de toezegging van de minister van LNV bij de behandeling van zijn begroting voor 2006 in de Tweede Kamer voor meer middelen van belang. Daarnaast is ook van belang dat de provincies Gelderland en Overijssel samen met gemeenten en andere maatschappelijke organisaties werken aan de ontwikkeling van regionaal beleid voor groen-blauwe diensten en hiervoor ook regionale middelen voor inzetten (aanvullend op Rijksmiddelen).

Hierbij kan de ontwikkeling van het plattelandsbeleid, Europees en nationaal, van belang zijn. In dit kader kan door de inzet van 'modulatiegelden' (afkomstig uit de compenserende toeslagen voor prijsverlaging van landbouwproducten) meer accent worden gegeven aan beheersovereenkomsten. Ook door publiek-private samenwerking (groenfondsen) kan dat het geval zijn. Mogelijk zal de aanwijzing van Nationale Landschappen mede een rol spelen in dit verband (Berkhout en Van Bruchem, 2005). Tegen deze achtergrond kan verbreiding met natuur en landschapsbeheer in kleinschalige landschappen regio Oost een grote rol spelen, zowel voor de bedrijven als de natuur en het landschap.

Literatuur

- Backus, G.B.C., *De Nederlandse varkensketen anno 2005*. LEI, Den Haag, 2006.
- Berkhout, P. en C. van Bruchem, *Landbouw Economisch Bericht*. Diverse jaargangen, LEI, Den Haag.
- Bont, C. J.A.M. de en S. van Berkum, *De Nederlandse landbouw op het Europese scorebord*. LEI, Den Haag, 2004.
- Bont, C. J.A.M. de en A. van der Knijff, *Actuele ontwikkeling van bedrijfsresultaten en inkomens in 2005*. Rapport 1.05.03. LEI, Den Haag.
- Bont, C.J.A.M. de, N. Bondt, J. Bolhuis, J.F.M. Helming en J.H. Wisman, *Vleeskalveren en Hervorming Gemeenschappelijk Landbouwbeleid*. Rapport 6.03.09. Den Haag, LEI, 2003.
- Bont, C.J.A.M. de, J.F.M. Helming en J.H. Jager, *Hervorming Gemeenschappelijk Landbouwbeleid 2003; Gevolgen van de besluiten voor de Nederlandse landbouw*. Rapport 6.03.15. LEI, Den Haag, 2003.
- Brouwer, F.M., C.J.A.M. De Bont, H. Leneman en H.A.B. van der Meulen, *Duurzame landbouw in beeld*. Rapport PR.05.01. LEI, Den Haag, 2005.
- Kessel. H., Heest, F. van, B. McCarthy en E. Otterman. *Ruimtelijk beleid glastuinbouw*. NovioConsult Van Spaendonk, Nijmegen, 2005, pp 126.
- Van Leeuwen, M.G.A. en B. Koole, *Het Nederlandse agrocomplex 2004*. Rapport 5.05.07. LEI, Den Haag, 2005.
- Berkhout et al., *Landbouw-Economisch Bericht (LEB)*. Den Haag, 2004, 2005.
- Meeusen, M., J. Wijnands, A. Kijlstra en M. Boekhoff, *Zicht op dierlijke biologische ketens*. Rapport 02.05.06. LEI, Den Haag, 2006.
- Meijl, H. van, A. Wolters, R. Thoen en H. Vis, 2001. *Floriade studies 2002: Internationale concurrentie Nederlandse tuinbouw*. Intern rapport. LEI, Den Haag.
- Nederlandse Vereniging van Kalfsvleesproducenten (NVvK), *Nuchtere noodzaak*. Groenlo, 2005.

De Gelderse bijdrage aan de ontwikkeling van Greenport Nederland. De Betuwse Bloem, Verkenning, Provincie Gelderland, 2005.

Eko monitor. Jaarrapport 2004, maart 2005 en kwartaal rapportage. Platform Biologica, December 2005.

Tussen passie en pressie: het dilemma van de melkveehouder. Rabobank, Utrecht, 2004.

Roestel. A.J.J. van en J.G.M. Amsing, *Biologische teelt van champignons, verslag van resultaten in 2002 en 2003.* Rapport 2004-16. PPO.

Ruijs, M. en A. van der Knijff, *Uitbreiding glastuinbouw in Bergerden noodzakelijk?* Rapport 225, Wetenschapswinkel WUR, 2006.

Ruijs, M. en C. Reijnders, *Betekenis greenoports voor overige projectvestigingen glastuinbouw.* Concept. LEI, Den Haag, 2005.

Waar de landbouw verdwijnt. Het Nederlandse cultuurlandschap in beweging. Ruimtelijk Planbureau, Den Haag, 2005.

Silvis, H.J. en C.J.A.M. De Bont, *Perspectieven voor de agrarische sector in Nederland,* LEI, Den Haag, 2005.

Vogelzang T. et al., *Ruimte voor reconstructie.* Rapport 4.05.01. LEI, Den Haag, 2005.

Vogelzang T. et al., *Verkenning van het drielagenmodel voor de Nederlandse landbouw.* LEI, Den Haag, 2005.

Wagenberg, C.P.A. et al., *Groei van de biologische landbouw; Kwantitatieve analyse met een systeemdynamisch model.* Rapport 5.05.10. Den Haag, LEI, 2006.

Wijnands, J.H.M et al., *De concurrentiepositie van Nederlandse verse champignons in Europa.* LEI, Den Haag, 2002.

Wijnands, J.H.M. et al., *Zicht op dierlijke biologische ketens.* Rapport 02.05.06. Den Haag, LEI, 2006.

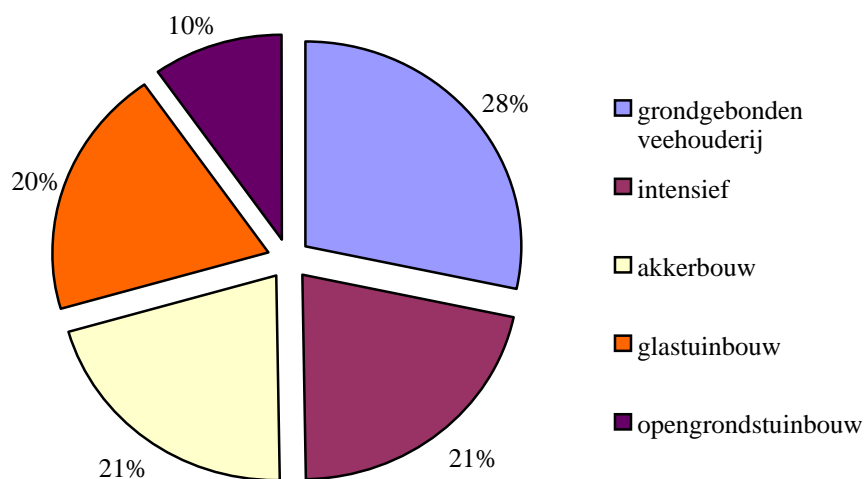
Uitgerekend Groen Blauwe diensten, www.overijssel.nl/natuur_en_platteland

Bijlage 1. Deelclusters op nationaal niveau

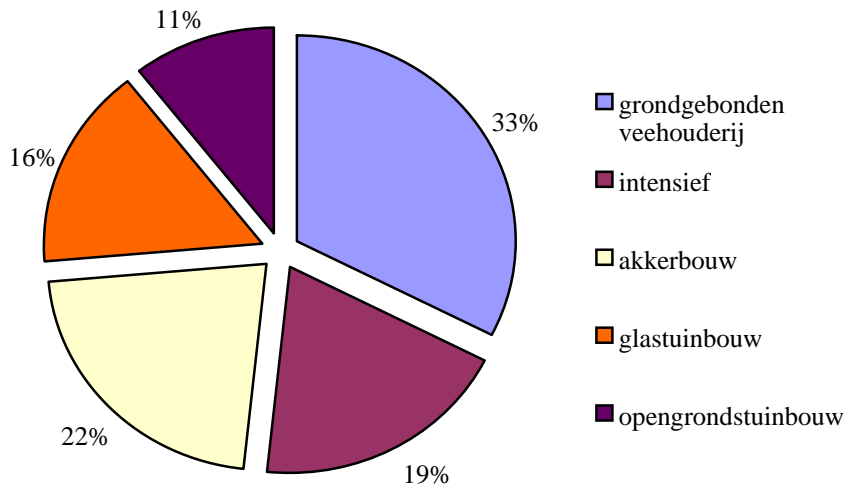
Tabel B1.1 Aandeel van deelclusters in toegevoegde waarde en werkgelegenheid van totale agrocluster (binnenlandse grondstoffen) in Nederland, 2003

	In toegevoegde waarde van nationale agrocluster (%)	In werkgelegenheid van nationale agrocluster (%)
Grondgebonden veehouderij	28	33
Intensief	21	19
Akkerbouw	21	22
Glastuinbouw	20	16
Opengrondstuintbouw	10	11
Totaal	100	100

Bron: Van Leeuwen en Koole (2005).

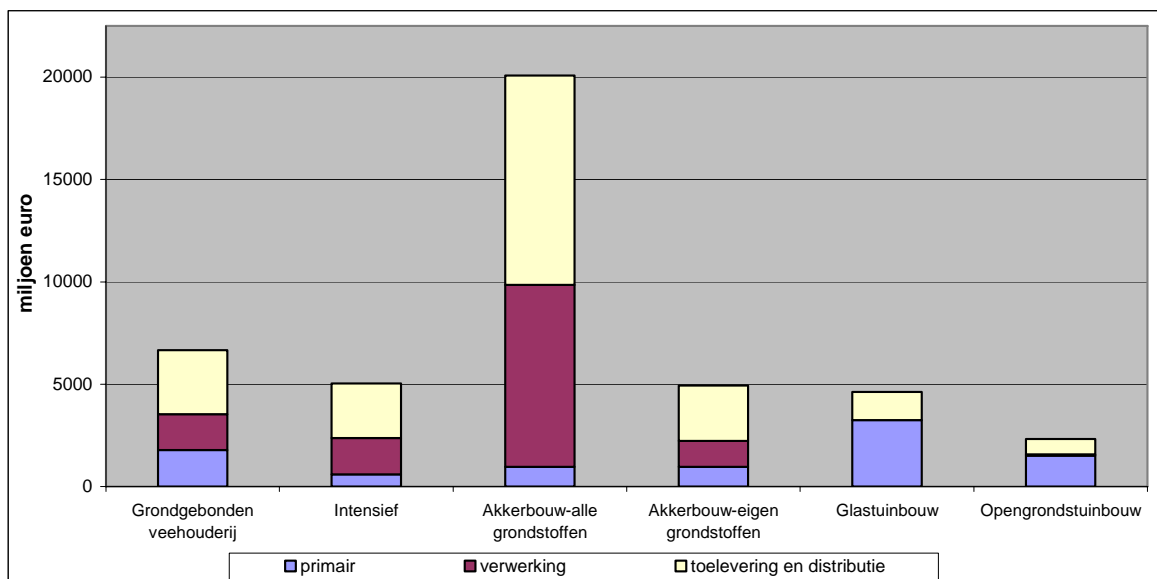

Figuur B1.1 Bijdragen van deelclusters aan toegevoegde waarde van nationale agrocluster, 2003

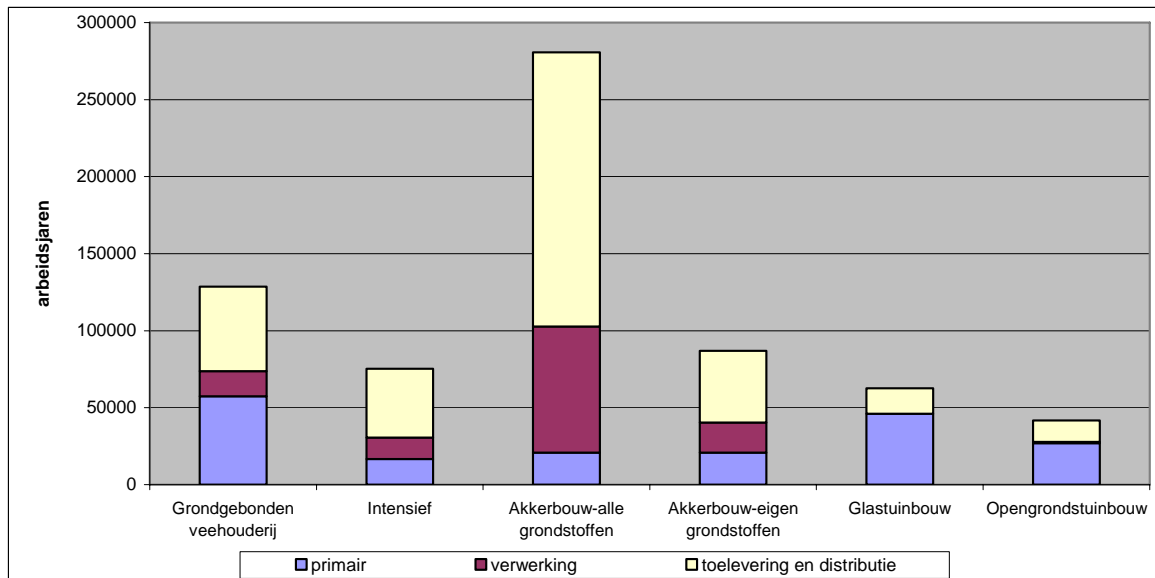

Figuur B1.2 Bijdragen van deelclusters aan werkgelegenheid van nationale agrocluster, 2003

Figuren B1.3 en B1.4 geven voor de op binnenlandse agrarische grondstoffen gebaseerde nationale deelclusters de verdeling van respectievelijk toegevoegde waarde en werkgelegenheid over verschillende onderdelen. Om een indruk te geven van de economische betekenis die samenhangt met de verwerking van geïmporteerde producten, is een cluster 'akkerbouw-alle grondstoffen' toegevoegd.

Figuur B1.3 Bijdragen van primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen aan toegevoegde waarde van nationale deelclusters, 2003

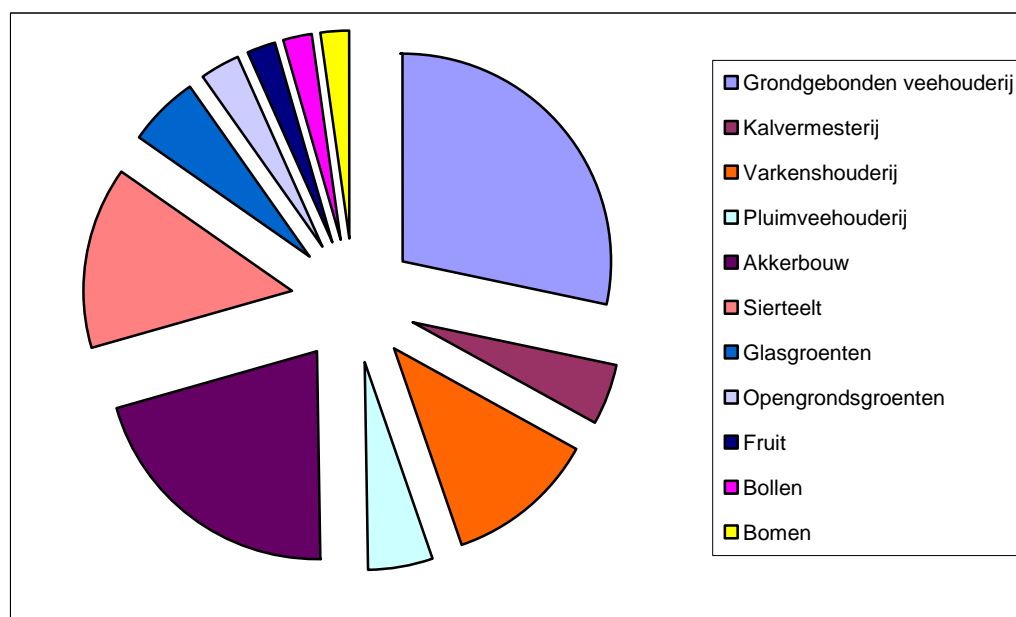
Figuur B1.4 Bijdragen van primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen aan werkgelegenheid van nationale deelclusters, 2003

Bijlage 2. Subdeelclusters in Nederland, Gelderland en Overijssel

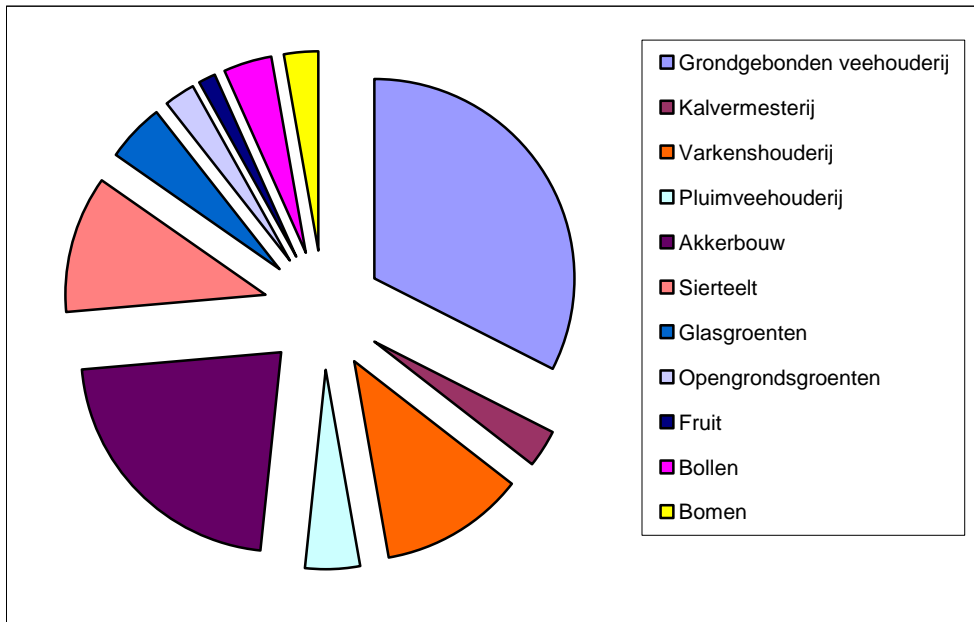
Tabel B2.1 Aandeel van subdeelclusters in toegevoegde waarde (TW) en werkgelegenheid (ARB) van totale agrocluster (binnenlandse grondstoffen) in Nederland, Gelderland en Overijssel, 2003 (%)

	Nederland		Gelderland		Overijssel	
	TW	ARB	TW	ARB	TW	ARB
Grondgebonden veehouderij	28	33	31	38	42	49
Kalvermesterij	5	3	10	5	8	4
Varkenshouderij	12	12	14	14	17	16
Pluimveehouderij	5	4	8	7	6	5
Akkerbouw	21	22	14	17	15	16
Snijbloemen	9	7	6	4	1	2
Potplanten	5	4	3	2	3	1
Glasgroenten	3	4	1	2	1	1
Champignons	2	1	4	1	0	0
Opengrondsgroenten	3	2	1	2	1	1
Fruit	2	1	4	1	1	1
Bollen	2	4	1	3	2	2
Bomen	2	3	2	2	2	1
Totaal	100	100	100	100	100	100

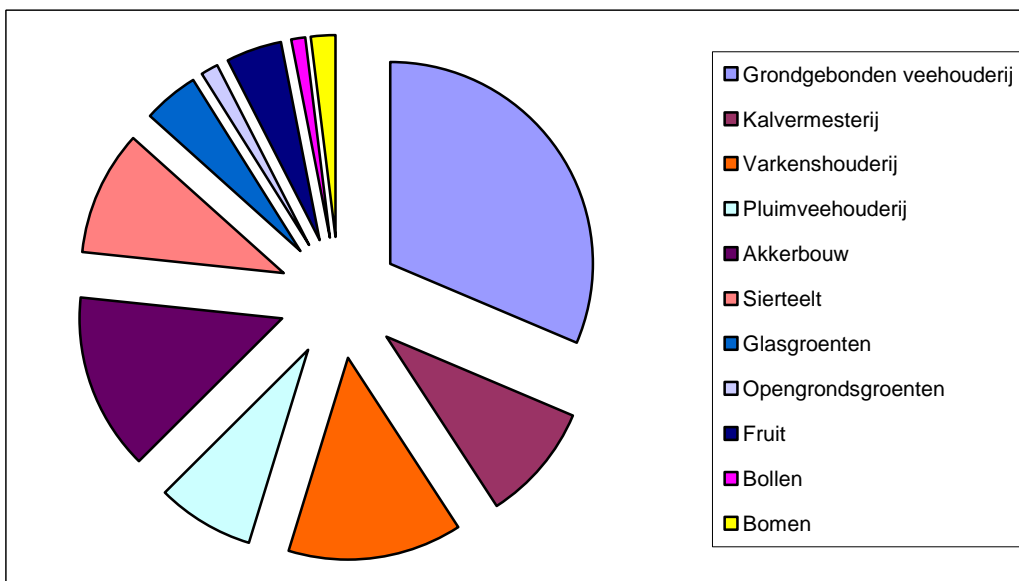
Bron: Eigen berekeningen met agrarische input-outputtabel 2003 (LEI).

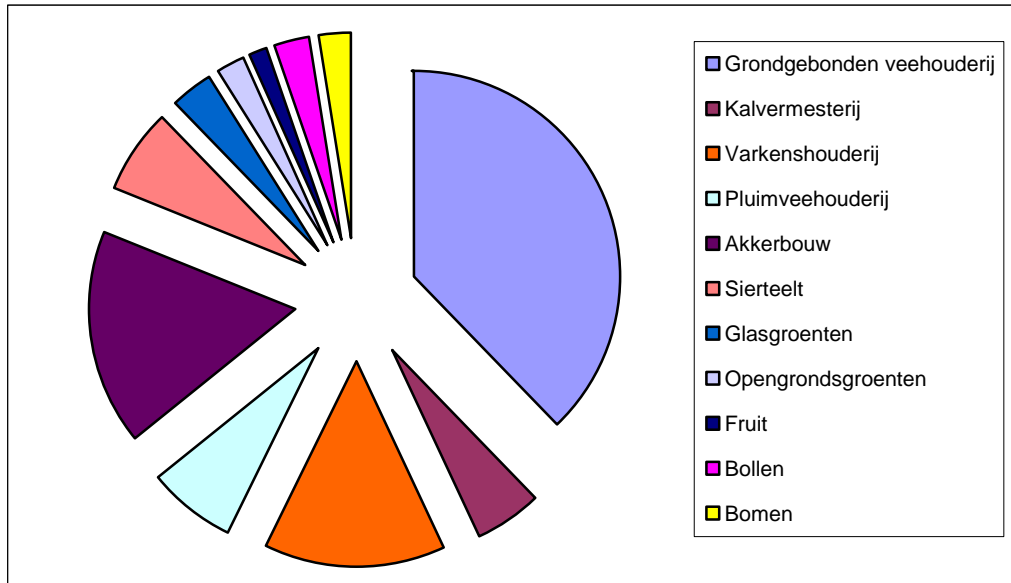
Figuur B2.1 Bijdragen van subdeelclusters aan toegevoegde waarde van Nederlandse agrocluster, 2003

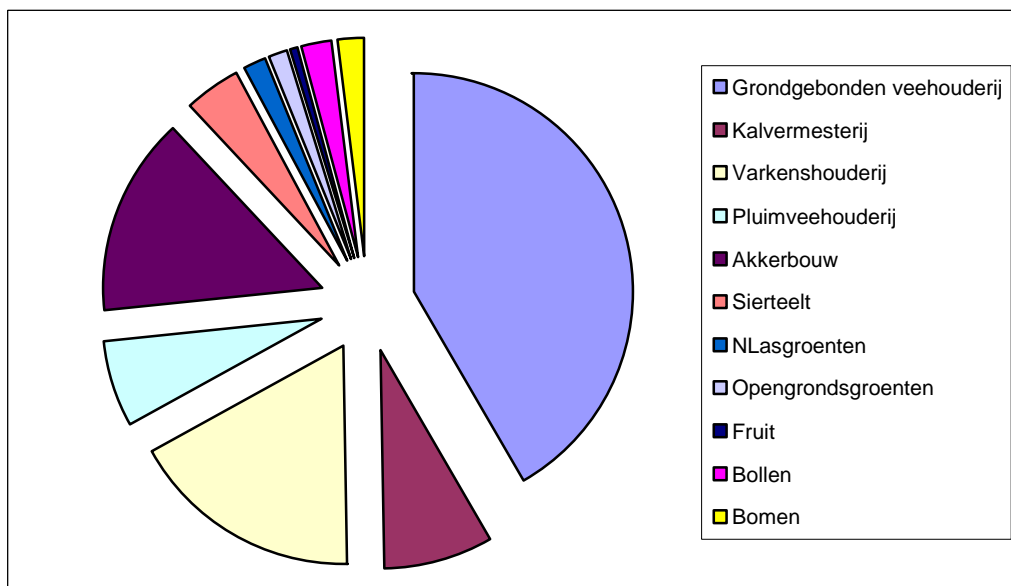
Figuur B2.2 Bijdragen van subdeelclusters aan werkgelegenheid van Nederlandse agrocluster, 2003

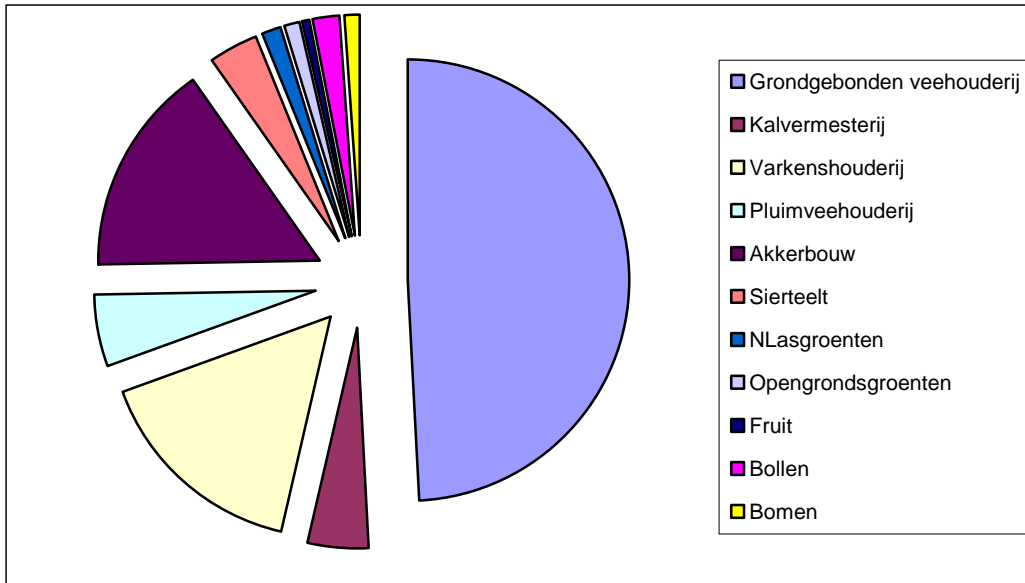
Figuur B2.3 Bijdragen van subdeelclusters aan toegevoegde waarde van Gelderse agrocluster, 2003

Figuur B2.4 Bijdragen van subdeelclusters aan werkgelegenheid van Gelderse agrocluster, 2003

Figuur B2.5 Bijdragen van subdeelclusters aan toegevoegde waarde van Overijsselse agrocluster, 2003

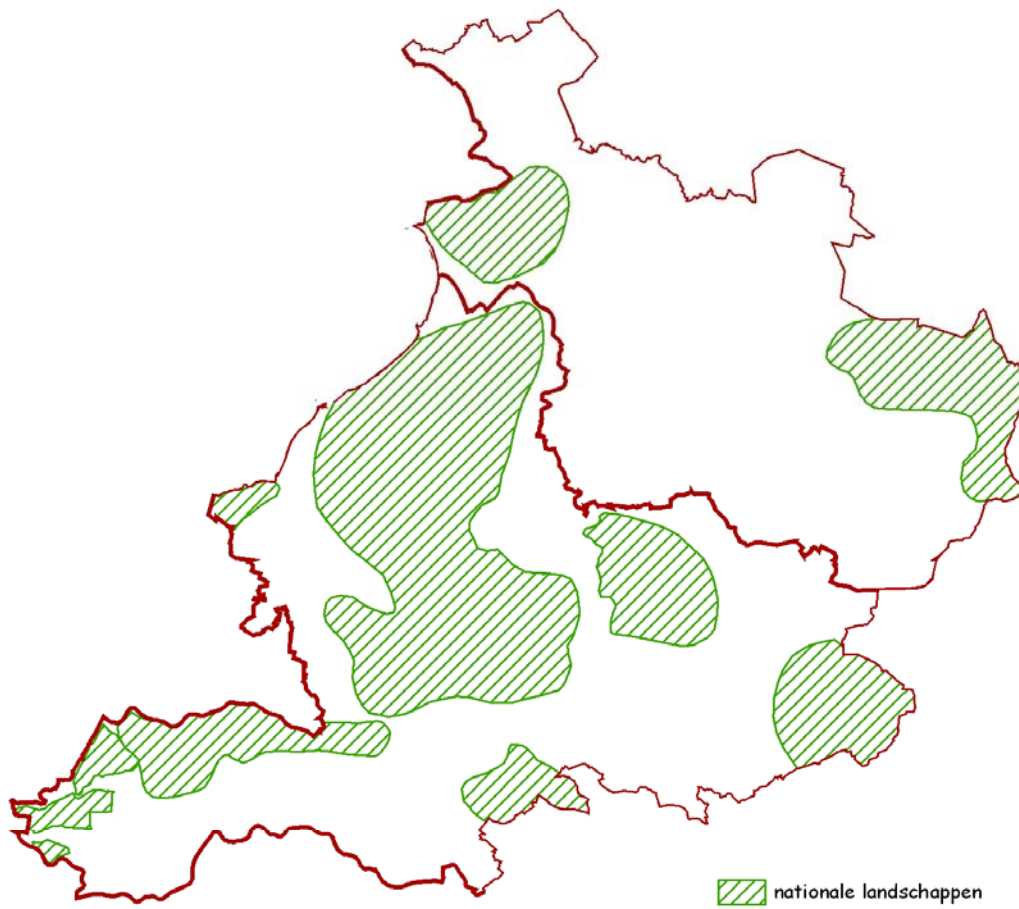

Figuur B2.6 Bijdragen van subdeelclusters aan werkgelegenheid van Overijsselse agrocluster, 2003

Bijlage 3. Lijst van geïnterviewden

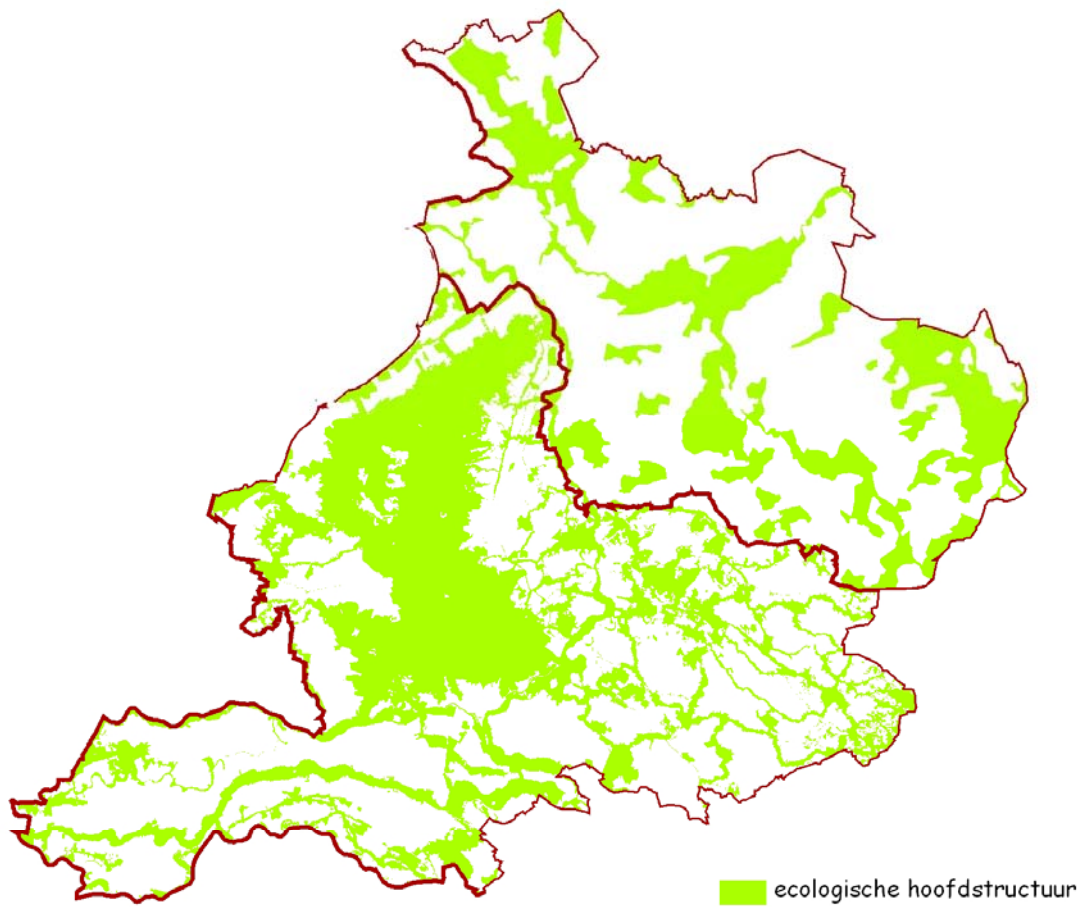
- Henk Bijl, verkoopleider Veco (biologische landbouw en verwerking).
- Birgitte Keijzer, regio manager Gelderland, LTO Noord projecten (verbreding).
- Jan Kottelenberg, Bestuurslid FCDF (melkveehouderijcluster).
- Marieke Meeusen, onderzoeker LEI (naar aanleiding van 13 gesprekken in de vleesverwerkende en toeleverende industrie over condities voor locatiekeuze agrobusiness pluimvee en varkens in Nederland).
- Johan Pegge, project Gezinsbedrijf plus (intensieve veehouderijcluster).
- Gijs van Veldhuizen, voormalig vestigingsdirecteur Rabobank (economische ontwikkeling in de regio en clusters algemeen).
- Rian Verwoerd, Fruitmasters (opengrond tuinbouwcluster).

1. Nationale Landschappen

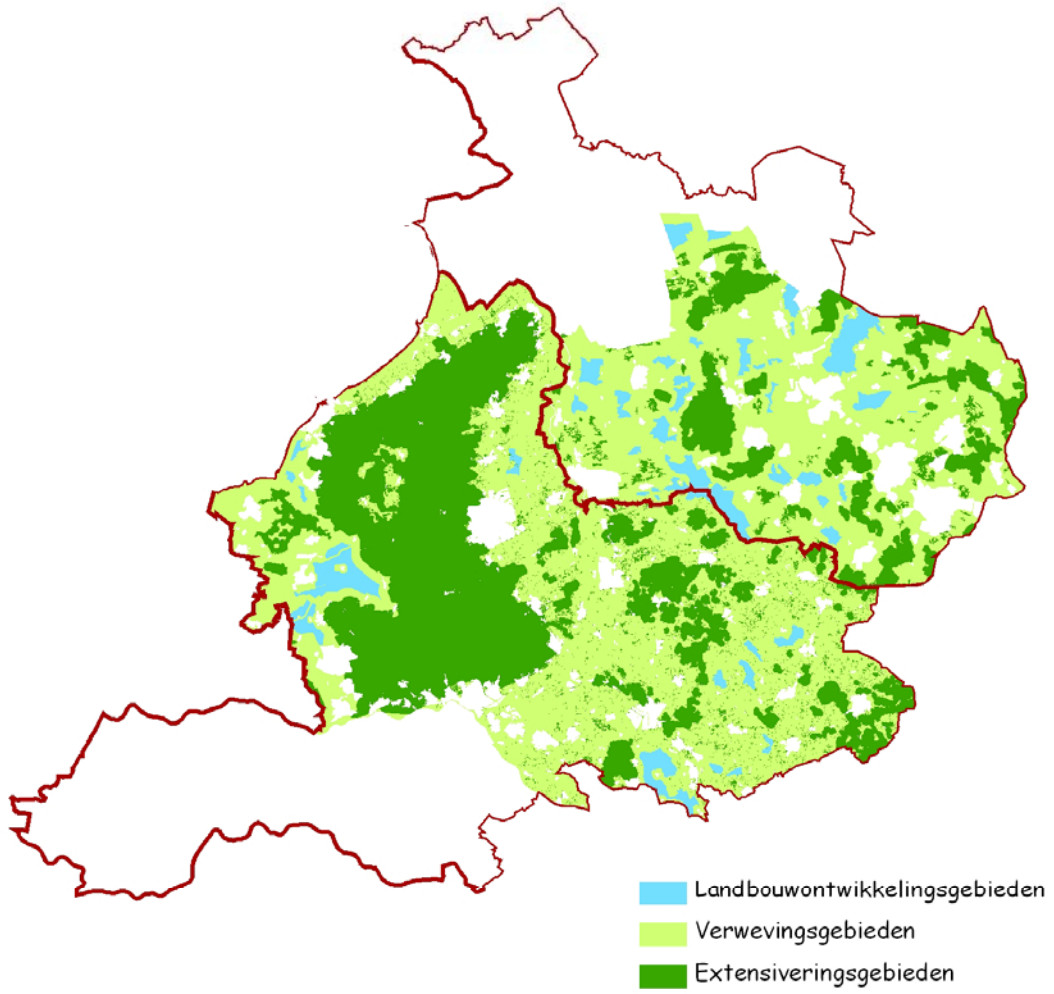
Databron: BORIS/ Nota Ruimte

2. Ecologische Hoofdstructuur

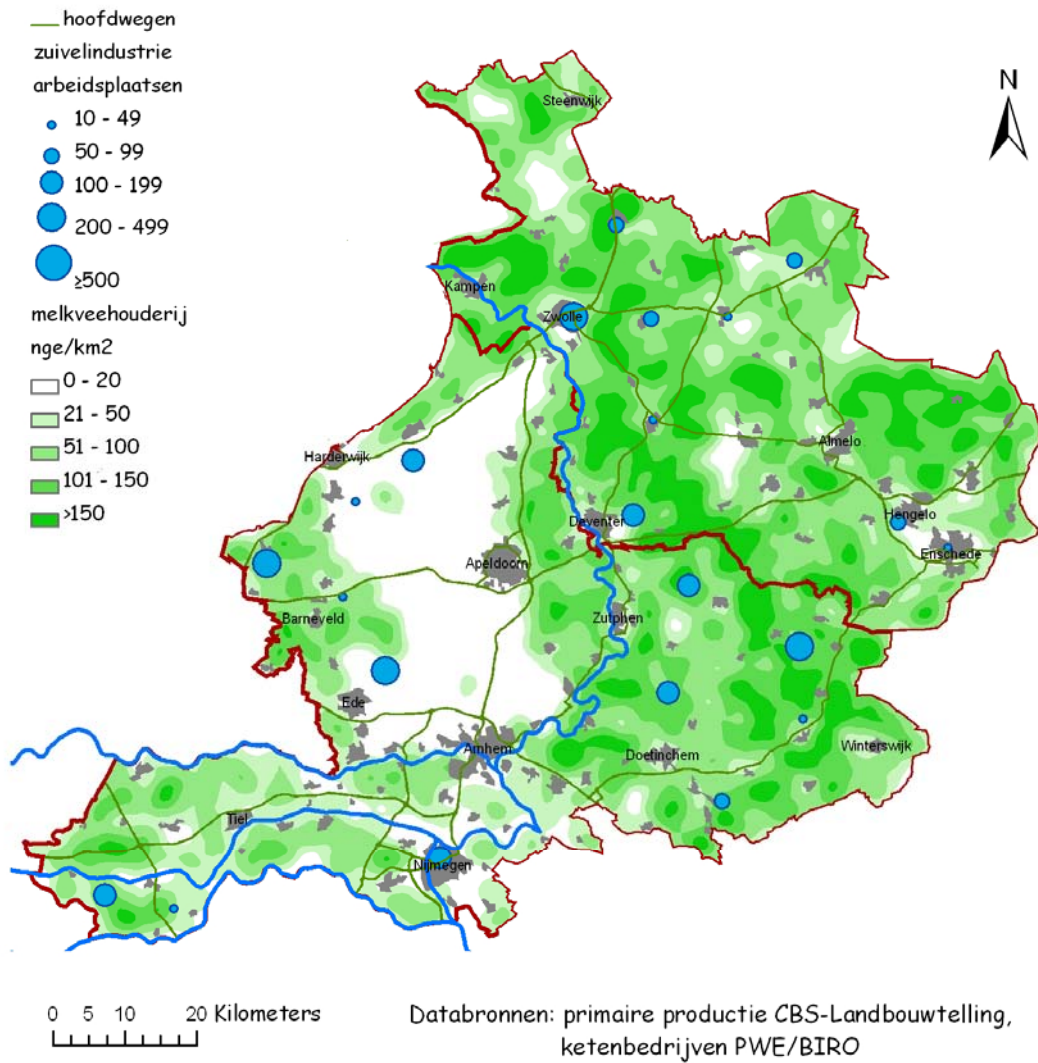
Databron: Provincie Overijssel
Provincie Gelderland

3. Reconstructiegebieden

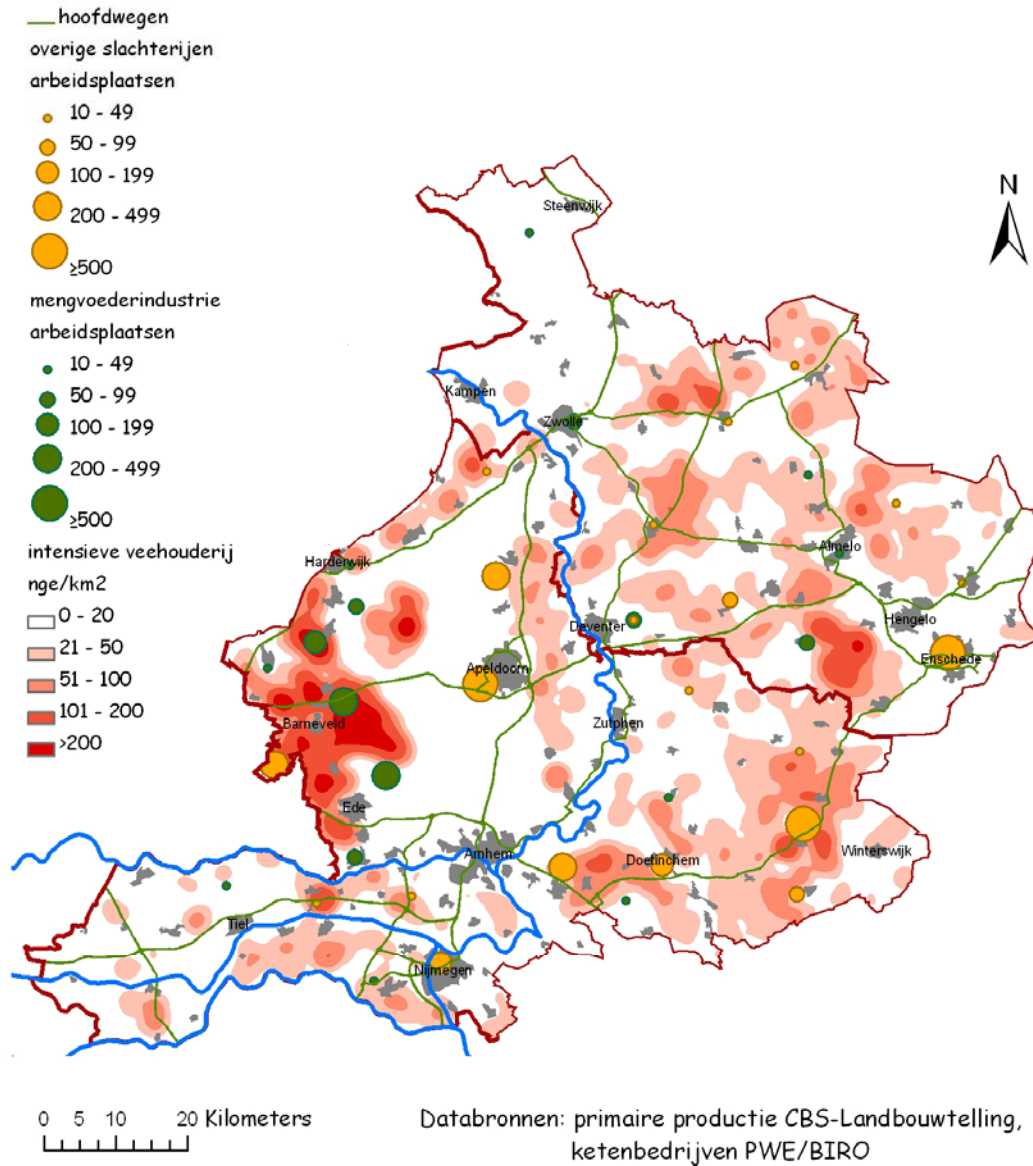

Databron: Provincie Overijssel
Provincie Gelderland

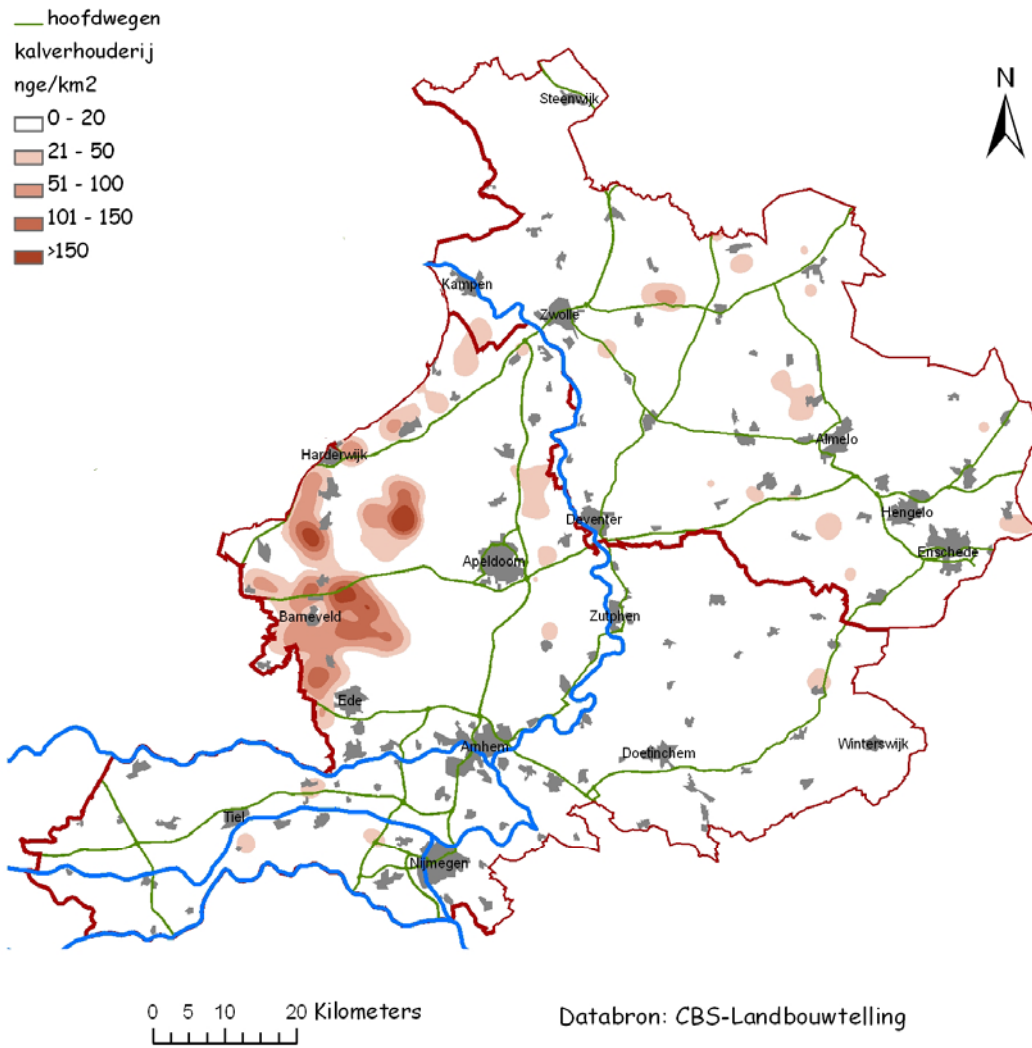
4. Zuivelcluster

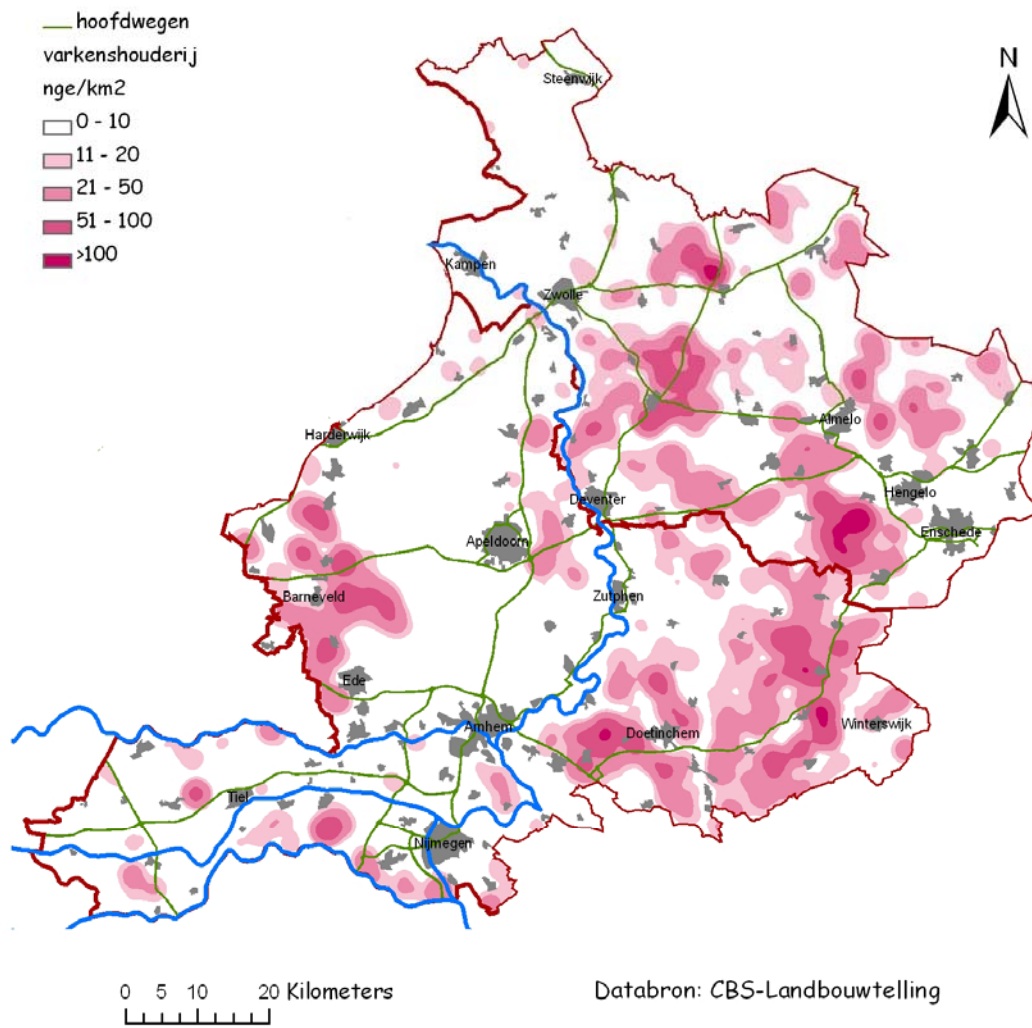
5. Intensieve-veehouderijcluster

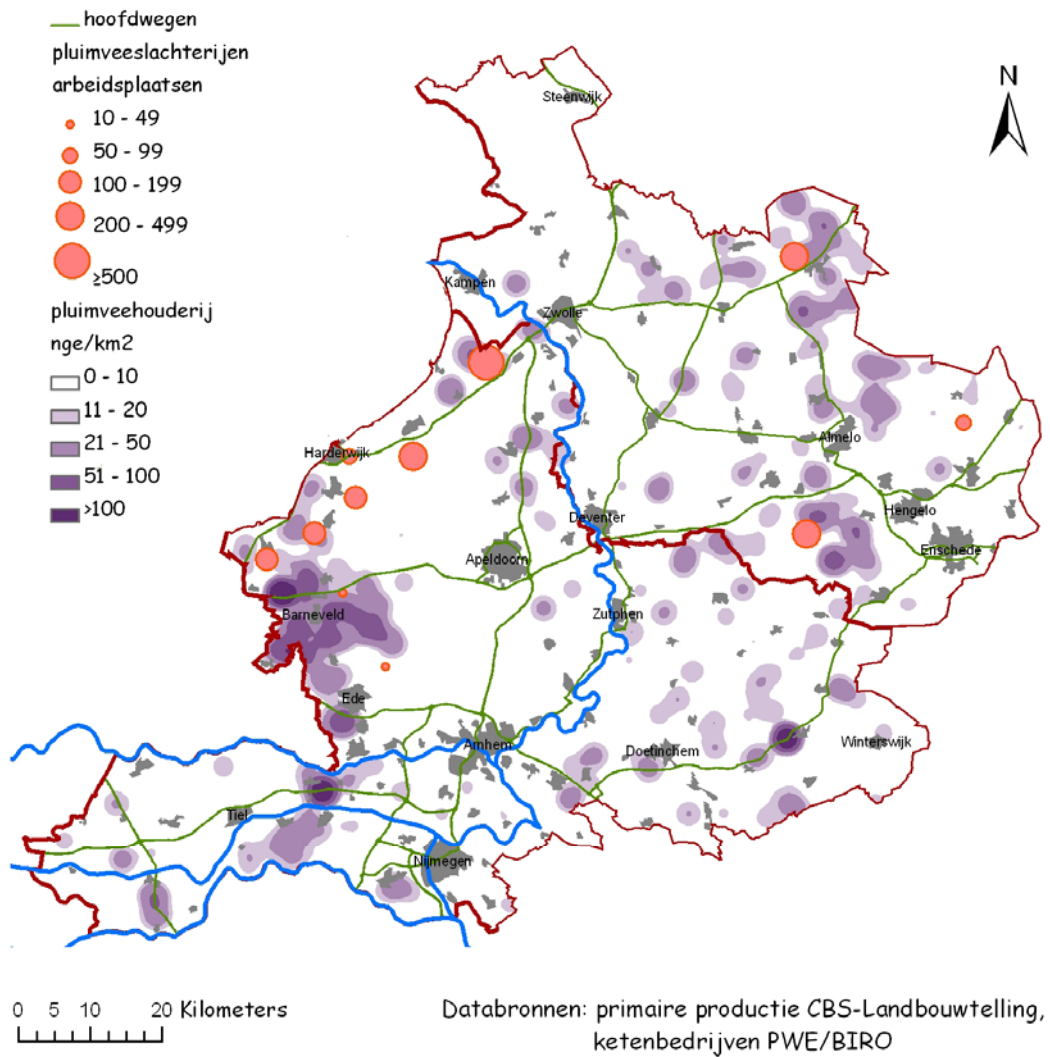
6. Kalverhouderij

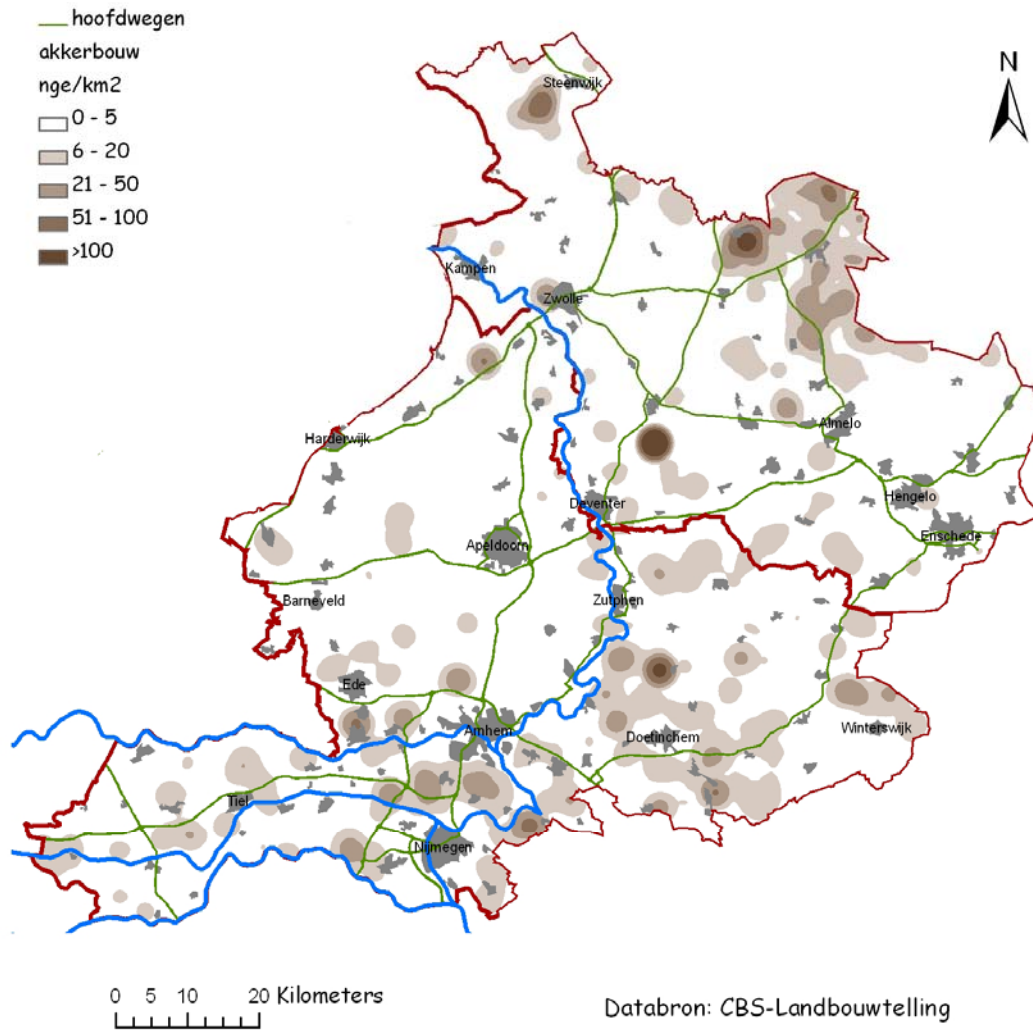
7. Varkenshouderij

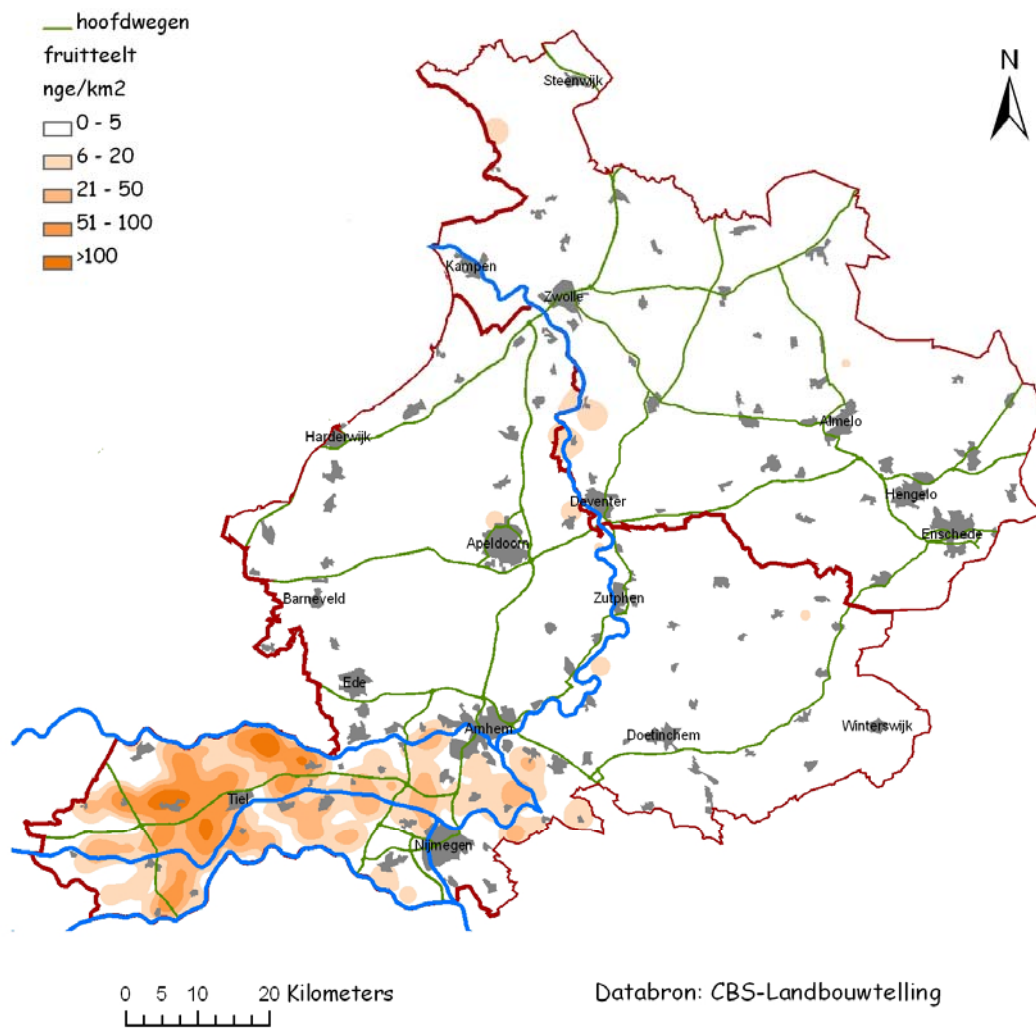
8. Pluimveehouderijcluster

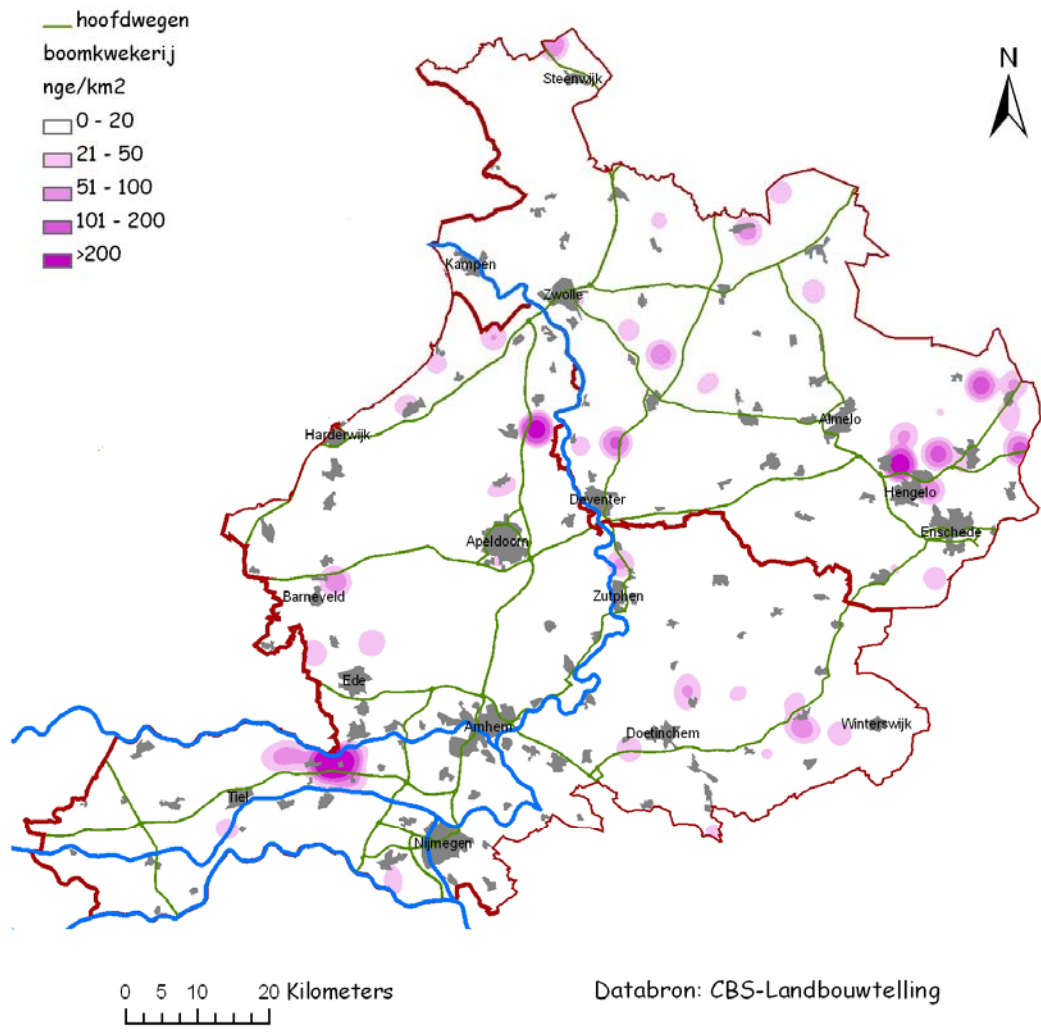
9. Akkerbouw

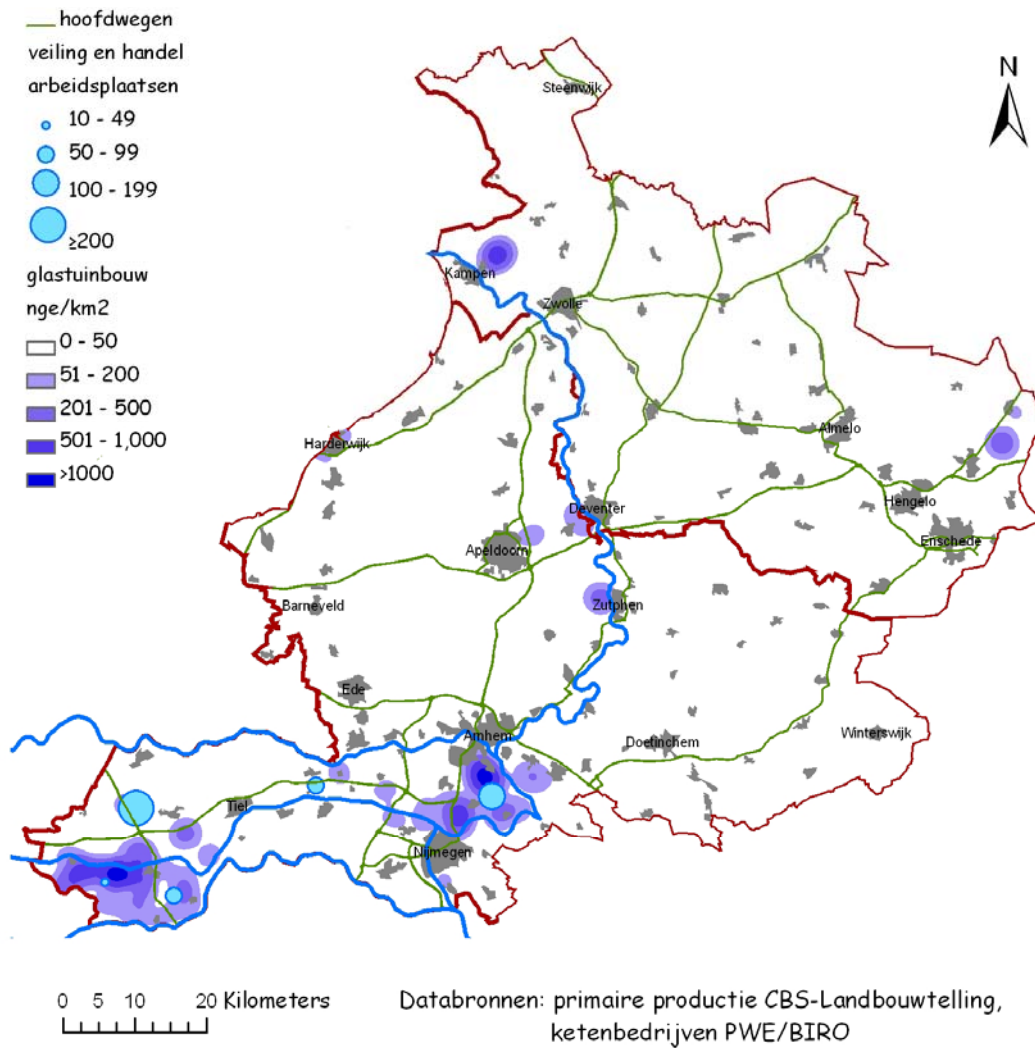
10. Fruitteelt

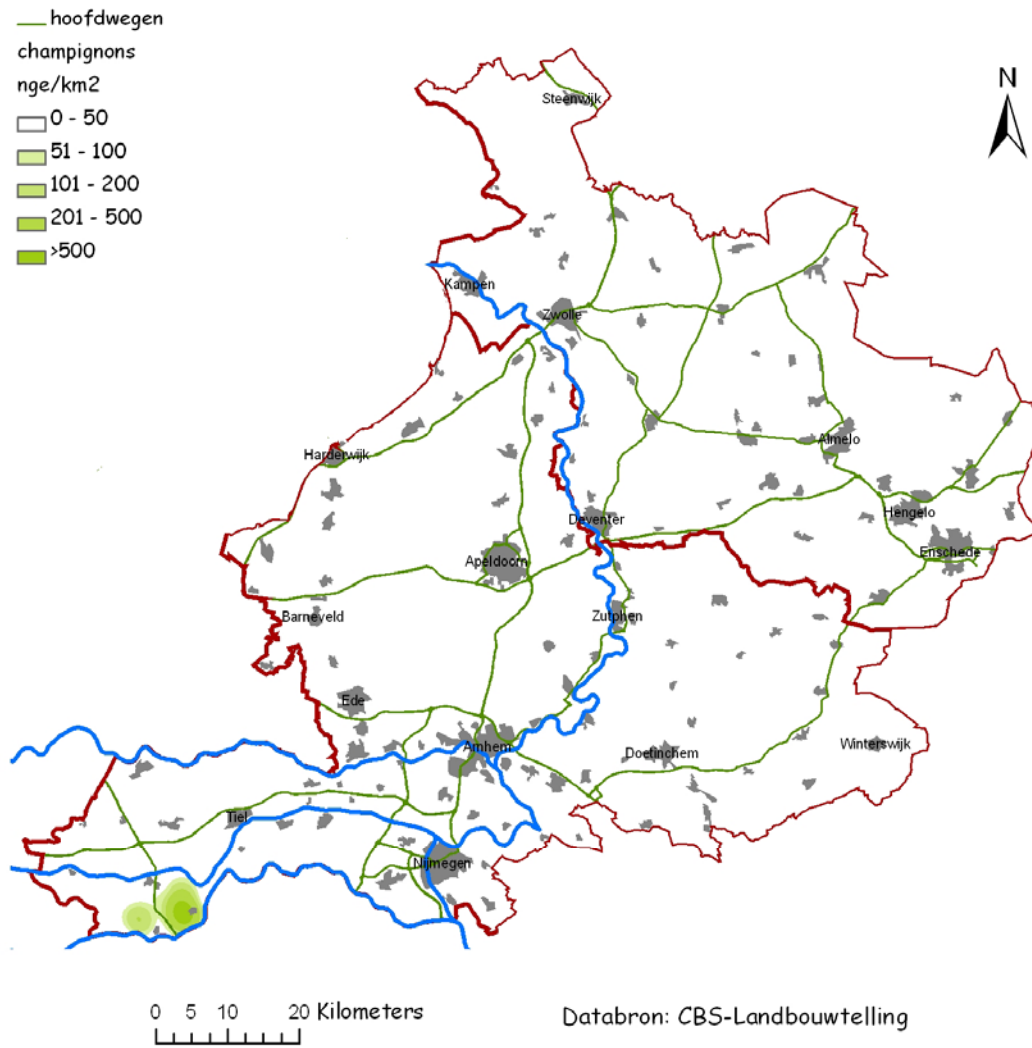
11. Boomkwekerij

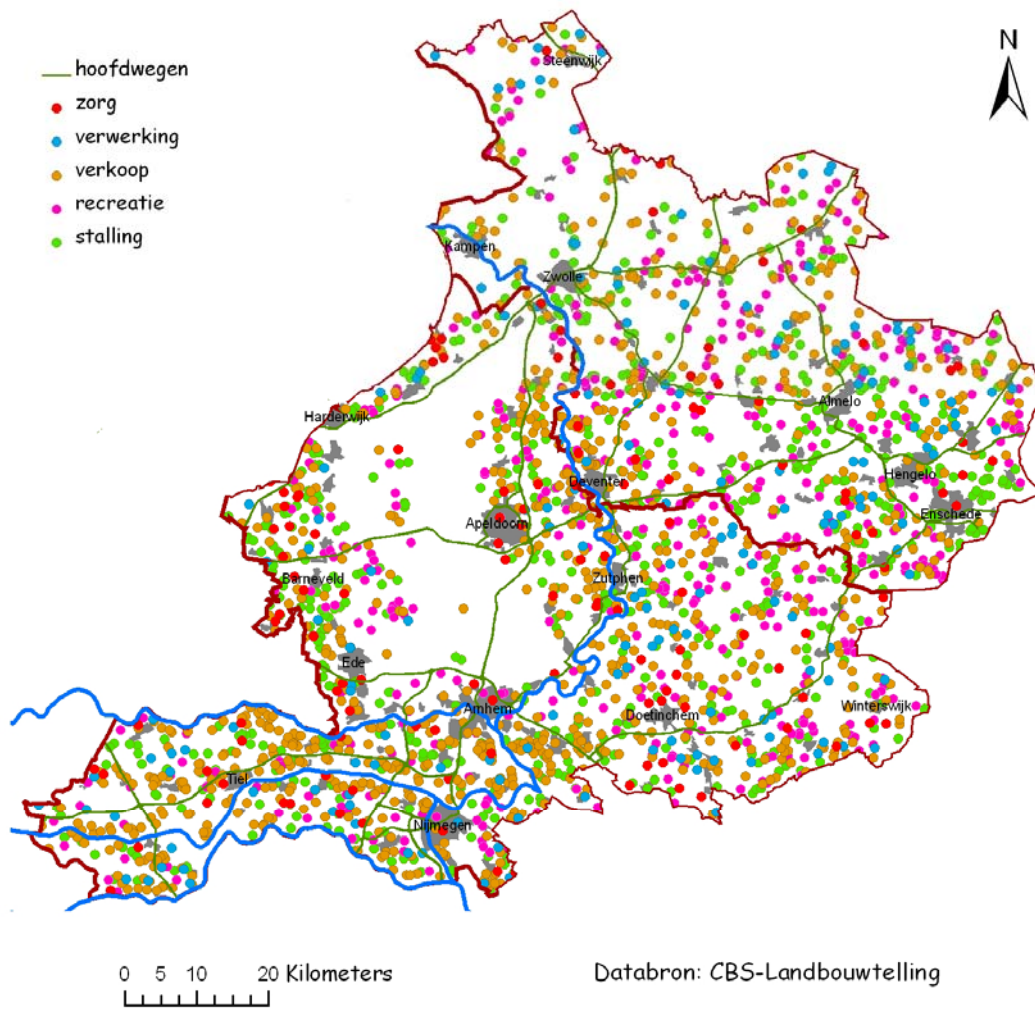
12. Glastuinbouwcluster

13. Champignonteelt

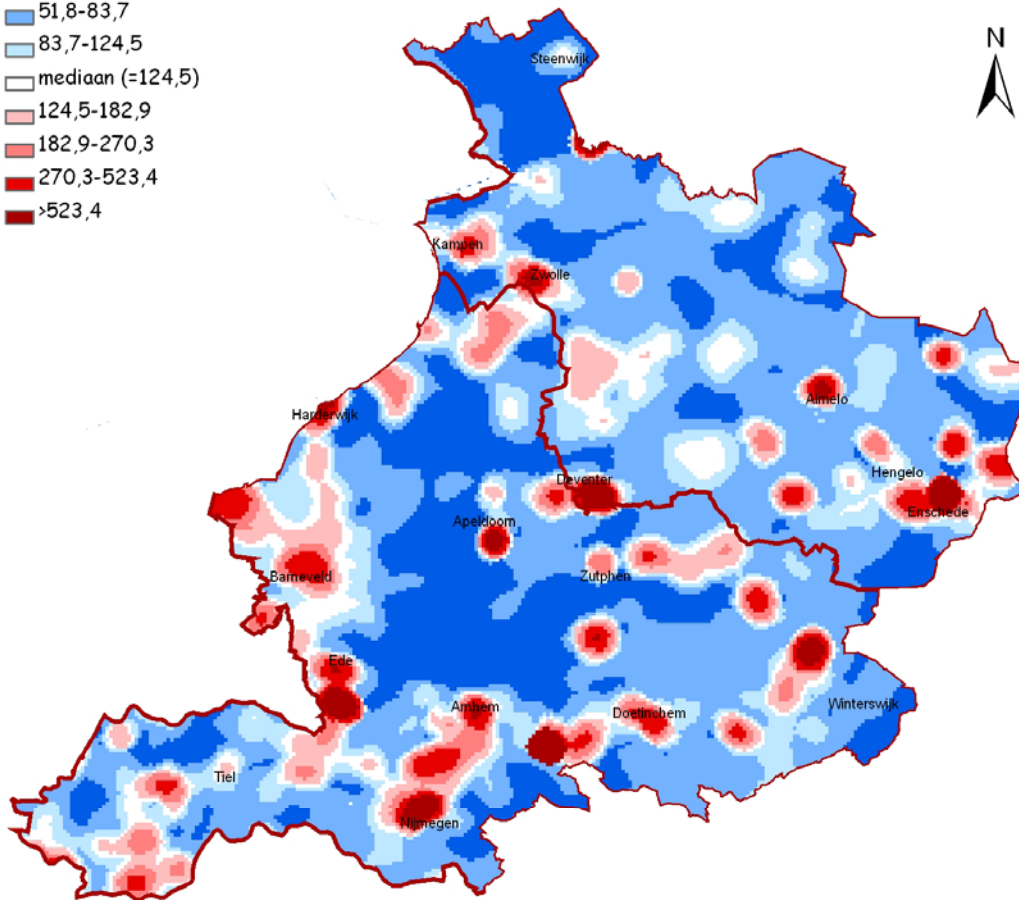
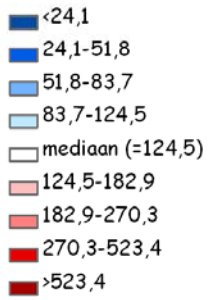
14. Verbreding

15. Stuwende bedrijvigheid in het agrocluster

toegevoegde waarde in het agrocluster, 2001

'000 euro/km²

0 5 10 20 Kilometers

Databronnen: CBS, LISA